

Penke Olga

**Műfaji kísérletek
Bessenyei György
prózájában**

Penke Olga
MŰFAJI KÍSÉRLETEK
BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

42.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

Penke Olga

MŰFAJI KÍSÉRLETEK
BESSENYI GYÖRGY
PRÓZÁJÁBAN

Debrecen, 2008

A könyvben közölt kutatások
a T/43 374. sz. OTKA-pályázat
támogatásával készültek

© Penke Olga, 2008
© DEENK, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 473 126 9

Kiadta: a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár
Kossuth Egyetemi Kiadója, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
Terjedelem: 17,00 A/5 ív
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2008-ban
08-367.

TARTALOM

Bevezető	7
1. rész. A filozófus a rendszeralkotás kényszerével szemben	15
2. rész. A filozófus a színpadon	30
3. rész. A vegyes műfajú kötet. Voltaire Bessenyei <i>Holmijában</i>	41
4. rész. Műfajok mozgása: dialógus, levél és esszé <i>A Holmiban</i>	53
5. rész. A dialógus műfaja	64
6. rész. A levél	82
7. rész. Ajánlás és előszó	105
8. rész. Egy sajátos rövid műfaj: a jegyzet	123
9. rész. Az író és az olvasó ábrázolása	141
10. rész. A nyelvek természete és az „újj szóllás’ formája”	155
11. rész. A regény lehetőségei: az utazás és a szerelem motívuma	167
12. rész. A történeti téma szerepe és a történetírás műfaja	189
13. rész. Társadalombölcseleti írások	214
14. rész. Személyes irodalom és erkölcsfilozófia	231
Rövidítésjegyzék	249
Bibliográfia	251
Névmutató	263

BEVEZETŐ

„De hogy lehessen olly nyelvbenn bizonyos módonn írni, mellybenn még a’ Tudósok, Philosophusok, Poéták, Törvény-írók, Ékesenn szóllók, semmi módot meg nem határoztak; hol valamennyi irt, ir, mind annyi módonn megyen? Magadnak kell módot teremteni” (TÚ 213).¹

A prózai műfajok változatossága és állandó átalakulása a felvilágosodás esztétikájának egyik meghatározó eleme. Szorosan összefügg azokkal az alapvető változásokkal, amelyek a XVII. század közepétől kezdve az európai filozófiában és esztétikában megjelentek. A hagyományos műfajok átalakulnak és fontos szerepet kapnak olyan formák, amelyek korábban az irodalom periferiáján helyezkedtek el, sőt új műfajok is születnek, melyek közül egyesek a korszakot követően lassan elhalnak. Ugyanakkor egyetlen prózai műfaj sem különíthető el merev határvonalakkal, nincsenek elfogadott szabályaik, és találkozásaiuk egyedi műfaji változatokat eredményeznek, amelyek a szerző egyéniségének megfelelnek és gondolatainak tolmácsolására alkalmasak.

A magyar felvilágosodás filozófusai közül Bessenyei György műveit jellemzik a legerőteljesebben ezek a változások. Filozófiai kételyei és radikalizmusa, folyton változó és rendkívül egyéni esztétikája, a megfelelő nyelvi kifejezés makacs keresése első írásaitól kezdve meghatározzák gondolkodását. Már 1779-ben, *A Magyar Nézőben* a profán jellegű prózai művek magyar hagyományát hiányolja.² Szinte minden időskori munkájában nyilvánvalóvá teszi, milyen nehézséget jelent számára a filozófiai gondolatok megfogalmazásán kívül a magyar nyelvű kifejezés megtalálásának módja. Egyik utolsó művében, *Az értelemnek keresése*

¹ Bessenyei György műveire a szövegben belül a címre utaló rövidítéssel és az oldalszám pontosításával hivatkozunk. A „Rövidítésjegyzék” könyvünk végén található.

² „Még Magyarúl, a mint szokták mondani, *Profanus* Írók nem is voltak.” PVE 463.

című 1804-ben készült írásában egyaránt fontosnak tekinti a magyar nyelvű megfogalmazást és az eredeti gondolatok egyedi kifejezését: „Anglus, Frantzia Német Országnak böltseit, kik a látásnak határára magokat a sokaság tengerébül fel vetették, ismired. Mind ezek közt, e kis elmélkedést, anya nyelveden teszem szemed elibe: fontold itéld. [...] Ne ütköz meg ebben hogy magyarul van [...] Mutasd meg nékem ezen dolgokat ily rövid summában rendben és okoskodás modjában akár melyik Európai nyelven; és ad tuttomra, had szégyenüllyek meg általa” (PM 478).

A mai kritika az európai filozófusokról írva többféleképpen próbálja a felvilágosodás prózájának sajátosságait és egyediségét értelmezni. Egyes filozófusok műveinek elemzése során kifejezetten kerülik a műfaji megnevezést, helyette az író „filozofikus stílus”-ának jellegzetes elemeit mutatják be. Kivételesen érdekesen alkalmazza ezt az eljárást a Holbach báró munkásságát elemző kismonográfia, akinek legismertebb filozófiai művéből, *A természet rendszeréből* Bessenyei is lefordít egy részletet *A Holmi*-ban.³ A Voltaire prózai műfajait részletesen elemző könyv az esztétika fogalmi körébe vonja a műfajok sajátosságainak kérdéseit is.⁴ A felvilágosodás általános műfaji kérdéseit tárgyaló tanulmányok többsége a műfaji találkozásokra, a határesetek gyakoriságára helyezi a hangsúlyt.⁵ A fenti koncepciók alap gondolata azonos. A XVII. század végétől az európai filozófiában jelentős fordulat következett be: a filozófiai gondolatok radikalizálódása és a világ értelmezésében korábban biztosnak vélt elméletek megkérdőjelezése új irodalmi kifejezési formákat kívánt. Ezeket minden művész igyekezett megtalálni, miközben arra törekedett, hogy egyéniségét és saját gondolatait tükrözze a vá-

³ AH 119–121. Alain SANDRIER, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Champion, Paris, 2004.

⁴ Sylvain MENANT, *L'esthétique de Voltaire*, SEDES, Paris, 1995.

⁵ Stéphane PUJOL, *Le Dialogue d'idées au XVIIIe siècle* (SVEC, Oxford, 2005) című műve a dialógus, az esszé és a levél találkozási pontjait elemzi. Az *Eighteenth-Century Fiction* című folyóirat különszáma „Aux confins du roman” (2004, vol. 16. n. 4.) címmel a regény, a történetírás, a politikai és a tudományos irodalom sajátos „peremvidékeiről” gyűjtött össze az európai felvilágosodás irodalmát elemző tanulmányokat.

lasztott forma is, kerülje a szabályokat és a korábbi mintákat. Alkotói élményét így fogalmazza meg Bessenyei *A Holmi* mottójában: „Egyszer azt vettem fel magamba, hogy valamely dologgal elmélkedni fogok, reggel felserkenvén az ágyamba, arról írok, akkor Dél előtt nézd ilyen *Holmi* jött ki belőle” (AH 171). A korban sok műfajelméleti jellegű írás született, amelyeket a korábbi kategóriák elvetése és bírálata, a határvonalak feloldása, a művészi szabadság hangsúlyozása jellemez.⁶ Bessenyeinél is találunk néhány igen érdekes, bár rövid és töredékes gondolatot erre vonatkozóan, de műfaji elképzeléseire inkább a megvalósult művek és néhány esetben azoknak különböző változatai alapján következtethetünk. Amikor Bessenyei írásmódról beszél, a nyelvről és a gondolatok formába öntéséről van szó, a hagyományok kereséséről vagy hiányáról, eredetiségről és a közönség ízlésének formálásáról.

A Bessenyei-életmű a felvilágosodás szinte minden jellegzetes prózai műfajára ad példát, ugyanakkor az író valamennyit átformálja koncepciójának és egyéniségének megfelelően. Az első alkotói korszakot a rövid műfajok jellemzik. Ezek az írások tömörek, töredékesek, nyugtalanok, személyesek. Ekkor írja a *Magyarság* című röpiratot. A korszak morális folyóiratainak írásait idézik egyes idegen nyelvű írásai vagy *A Magyar Néző*. Az esszé, a dialógus, a levél, a röpirat, a rövid gondolatokat láncba kapcsoló különböző prózai (esetleg verses) szövegeket vegyítő mű számos változatát megtaláljuk írásai között. A verses és a prózai írások vegyítésének érdekes példája *A' Besenyei György Társasága* és *Az Embernek próbája* című gyűjtemények. Utóbbinak *Toldalékában* tematikusan elrendezett aforizmákat találunk, közöttük hatvan egymondatos gondolatötredéket „Gondolatok” cím alatt (PVE 249–254). A laza szerkezetbe kapcsolt szövegegyüttes legismertebb példaként *A Holmi* címmel egymást követően készült köteteket említhetjük. De Bessenyei szerkesztette kötetbe a *Tolerantia*

⁶ Annie BECQ a XVIII. századi francia irodalom poétikája jellegzetességeként említi a metadiszkurzusok „masszív” jelenlétét. „La réflexion sur la poétique en France au XVIIIe siècle”, *Histoire des poétiques*, éd. par Jean BESSIÈRE, Eva KUSHNER, Roland MORTIER, Jean WEISGERBER, PUF, Paris, 1997, 219–239.

írásait is, ahol a szerző szándéka nyilvánvaló: a vallásszabadságot védi az egyházakkal szemben. A *Társadalombölcseleti írások* című kötetben megjelent verses és prózai művek egy részét is maga az író rendezte kötetbe, de nem hagyta ránk a rendezői elvet.⁷ Ugyanakkor a hagyományos műfajok egyénire formált változatai is jelen vannak művei között, így a verses műfajokban a tragédia vagy az eposz, prózában írt munkáiban a morális, a kegyességi vagy a hitvitázó irodalom. A történetírásnak azt a formáját műveli ekkor, amely a történelemtől való elmélkedés műfajába tartozik: az ember általános sajátosságait keresi a különböző történelmi korokban és az eltérő civilizációkban. A korabeli irodalomról megfogalmazott írásai az esszé leghagyományosabb változatainak tekinthetők, hiszen olvasmányairól írva valójában önmagáról, elképzeléseiről, az olvasmányok hatására formálódó gondolatairól beszél.⁸ Ezeknek a prózai műfajoknak a kapcsolatrendszere főleg A *Holmi*-ben érdekes, ahol a szövegek együttesét többször újrafogalmazta. A műfaji kísérletek között sajátos szerepet kapnak a más szövegek függésében létrejövő rövid írások, amelyeket nem is lehet igazán műfajnak tekinteni és amelyek a kor különleges produktumai: a bevezetők, az ajánlások és a jegyzetek. A felvilágosodás vegyes műfajai közül a „polgári dráma” érdekes magyar nyelvű darabját valósítja meg A’ *Filosófussal*, de a levélregény műfajában is alkot egy töredékben maradt munkát.

Bessenyei változatos munkásságának létrejöttéhez hozzájárul, hogy Bécsben különleges helyzet nyílik meg előtte a hetvenes években. Felismeri a nyomtatott művek jelentőségét a nyilvánosság formálásában,⁹ eltérően több kortársától, az általa kivételesen nagyrabecsült Orczy Lőrincitől vagy a XVIII. századi francia

⁷ Bessenyei kötetrendezéséről lásd: Bíró Ferenc és Kulcsár Péter gondolatait. PVE 11, 68–74 és TB 9.

⁸ Az esszé montaigne-i örökségének lényeges részét képezi az olvasmányok feletti meditáció, amely valójában kísérlet önmaga megértésére. A témáról lásd: Michael BIZIOU, „Essai”, *Dictionnaire européen des Lumières*, éd. par Michel DELON, PUF, Paris, 1997, 428–431.

⁹ A témáról lásd: LABADI Gergely, „»Meg-írott könyv« és »nyomtatott ének«. Kézírt és nyomtatott kultúra a XVIII. század utolsó harmadában” című tanulmányát, *Historia litteraria*, 446–458. (Lásd: „Rövidítésjegyzék.”)

irodalom és filozófia korai közvetítőjétől, az ugyancsak változatos életművet hátrahagyó Fekete Jánostól, aki magyar nyelvű munkáit nem publikálta. Ebben az időszakban az európai felvilágosodás terjedésében fontos szerepet játszik a Bécsben élő értelmiségiek számára Van Swieten cenzúrája, amely kifejezetten kedvez az új eszmék terjedésének.¹⁰ A királyi könyvtárban is megtalálhatja az európai felvilágosodás íróinak műveit a testőríró, ahol sokat tanul és dolgozik. Különösen jelentős hatást gyakorolnak Bessenyei gondolkodására a francia felvilágosodás írói, elsősorban Voltaire és Rousseau, de Montesquieu, Holbach és valószínűleg Diderot, valamint olyan kevésbé neves szerzők is, mint Millot vagy Joseph Vaissete. A hatás nemcsak természet- és társadalomfilozófiai gondolataiban, hanem azok formába öntésében, így műfajaiban is tetten érhető. Bessenyei tud élni a kivételes lehetőségekkel, amelyek pályájának első évtizedét meghatározzák. Munkásságának legaktívabb évtizede ez, amikor tájékozódik, tanul, gondolkodik, szervez és alkot. Tevékenysége során a legnagyobb filozófiai kérdéseket fogalmazza meg és ugyanakkor keresi az író társaival kialakítható kapcsolatokat, valamint a közönség elérésének, meghódításának és formálásának lehetőségeit.

Az időskori próza kevésbé változatos műfaji szempontból. Filozófiájából nem tűnik el ekkor sem a bizonytalanság, mégis felfedezhető ezekben a művekben a filozófiai összegzésre való vágy, amelyet szélesebb kompozíciók, kevésbé zaklatott szerkezetek közvetítenek. Regénye, társadalombölcseleti prózája, történetírása, filozófiai költeménye, amelyekben gondolkodása „summáját” kísérel meg megfogalmazni, *A bihari remete* című írása, ahol a

¹⁰ Van Swieten nagyon toleráns a felvilágosodás íróival szemben, főleg a kultúrtörténeti, a tudományos és az orvosi könyveket engedi át könnyen a cenzúra szűrőjén. Ő győzi meg Mária Teréziát, hogy Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve (francia nyelven) szabadon terjeszthető legyen Bécsben. *Supplementum Librorum Prohibitorum* című kéziratban maradt írásában háromezer könyvről rövid véleményt is formál. Rousseau *Emiljéről* és *Értekezések a tudományokról és a művészetekről* című műveiről ezt jegyzi föl: „kiválóak.” A témáról lásd: KAPRONCZAY Katalin, „Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében”, *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–1998, 233–247.

személyes irodalom sajátos műfaját hozza létre, mutatják ugyan a fiatalkori olvasmányok hatását, ekkor alkotott műveinek vezérfonala, rejtett szerkezete azonban mindig az író legbelsőbb meggyőződéséhez vezet. Még olyan esetekben is, ahol az író olvasmányait fordításként használja fel (mint a *Rómának viselt dolgai*), gondolkodásának a forrástól eltérő jellegére teszi a hangsúlyt. Az időskori művek elsősorban egymással mutatnak rendkívül mély és sokrétű belső összefüggéseket, kapcsolatrendszerük szembeötlő.

Más közönség érdeklődésére számít az irodalmi élet középpontjában álló író-filozófus, aki reménykedik, hogy az európai országokban pezsgő irodalmi életet működtető írók köztársasága magyar megfelelőjének létrejöttéhez hozzájárulhat. Dialógust kezdeményez író társaival: „pennacsatát”. Megszólítja elképzelt olvasóit, olyan formákat keres, amelyek vitára invitálnak. Megfogalmazza programját, melynek célja a magyar nyelvű tudomány megteremtése, a magyar nyelv és irodalom felemelése. Röpirataiban mindent alárendel a szélesebb olvasóközönség meggyőzése szándékának. A *Magyarság* és *A Magyar Néző* mellett a *Jámbor szándék* érdekes tanúságot tartalmaz olyan szempontból is, hogy a program megvalósítása érdekében szerzősége elismertetésénél is fontosabbnak tartja a nyilvánosságot.¹¹ Vitáirataiban kevésbé higgadt, gyakori témája a vallási tolerancia, amelynek megvalósításáért szenvedélyes stílusban harcol, legtöbbjük kiadásáról kénytelen is lemondani (feltételezések szerint kéziratban azért terjedtek). A nyilvánosság előtti megmérettetés heves kívánsága az időskori művekben a „pályafutó-társak” egyre rezignáltabb figyelemmel kísérésére szorítkozik. A visszavonult író maga elé képzelt olvasóitól nem vár választ, elsősorban az utókornak ír, olyan formákat keres, amelyekben egész gondolkodásáról úgy tud képet adni, hogy olvasója munkáit halála után is szándékának megfelelően tudja értelmezni.

¹¹ Lásd a kérdésről: BÍRÓ Ferenc *Bevezetése* (PVE 145–147, 236) és THÍMÁR Attila, „Adalékok a *Jámbor Szándék* szerzőségének kérdéséhez”, *A szétszórt rendszer*, 58–72. (Lásd: „Rövidítésjegyzék.”)

Az utóbbi évtizedek műfajelméleti gondolkodása azt az elképzelést fogadja el, miszerint a műfaji kategóriák történetiségét azért is érdemes ismerni és feltárni, mert a különböző korokban létező műfajok a művészeket az alkotás során befolyásolják, tudatosan vagy öntudatlanul próbálnak azoknak megfelelni vagy éppen eltérni a hagyományoktól. Ezzel párhuzamosan az olvasók és a kritikusok elvárásaira is hatnak a műfaji tradíciók, még akkor is, ha azok csak a gyakorlaton alapulnak és nem írásban megfogalmazott poétikai, esztétikai vagy retorikai elvárások.

Ennek a könyvnek nem célja Bessenyei írásainak pontos műfaji megnevezéseket keresni, sem a korábbi kritikusok által adott elnevezéseket értékelni vagy bírálni, hanem a művek alaposabb elemzéséhez és megértéséhez hozzájárulni olyan kérdések felvetésével, amelyek Bessenyei poétikájával és írásainak műfajával összefüggenek. Szándékaink között szerepelt, hogy bemutassuk, Bessenyei prózája a felvilágosodás európai irodalmával milyen párhuzamokat mutat és mennyire jellemzik a kifejezetten egyedi sajátosságok. Igyekeztünk feltárni tematikai újításait, elemezni dialogikus és személyes írásmódját, az olvasóval létesített bensőséges kapcsolatát, kerestük, hogyan jelenik meg műveiben vezérmotívumként a filozófus-író társadalmi szerepéről és felelősségéről való gondolkodás.

Bessenyei György *Összes művei* kritikai kiadásának tizedik kötete a kézirat átnézése közben jelent meg. Érdemes elgondolkodni az életmű egészét érintő kérdéseken, amelyeket nem lehetett eddig megközelíteni, mivel hiányoztak a megbízható szövegek, a kéziratváltozatok, amelyek most már rendelkezésünkre állnak. Ilyen problémakörnek látjuk a prózai írások műfaji kérdéseit, amelyet könyvünk fejezeteiben elemzünk.

1. rész

A FILOZÓFUS A RENDSZERALKOTÁS KÉNYSZERÉVEL SZEMBEN

„...gondolataimat ezekben az írásokban szétszór-
tan, mindenféle rendszer vagy rend nélkül köz-
löm; mindaz, amit az egyes dolgokról mondok,
befejezetlen” (INyM 350).

Bessenyei az írástudó felelősségéről sok művében nyilatkozott. Szinte nincs olyan alkotása, ahol valamilyen módon ne állítaná elénk a filozófus figuráját, legalább a bevezetőkben vagy a jegyzetekben. Vannak ugyanakkor olyan művei, ahol kiemelt jelentőséget kap a filozófus modellje. A szerep vállalásának ellentmondásait fogalmazza meg a bécsi években *A' Filozófus* című drámában, a *Galant levelek* című levélregény-töredékében, *A Holmiban* és idegen nyelven írt munkáiban. Ebben a fejezetben azt elemezzük, milyennek látja és láttatja Bessenyei saját filozófusi portréját az idegen nyelvű munkákban.

A fiatalkori írások filozófusportréit az önmeghatározás szándéka hozza létre, valamint az, hogy egyéniségét és gondolatait elfogadtassa kortársaival. Egyaránt jellemzi ez a sajátosság azokat a műveket, amelyekben gyakoriak a szerző magánéletére utaló referenciák, és azokat is, ahol a fikció jelentősebb szerepet kap. Bíró Ferencsel egyetértünk abban, hogy a hetvenes években készült eltérő műfajú művekben „elénk lépő filozófusok a szerző alteregói [...] csak éppen más és más vonatkozásokat hangsúlyoznak a különböző írások” (SZ 96). Bessenyei ekkor vázolja fel filozófusportréit az antik filozófia két alakjáról, Platónról és Diogenészről és a francia filozófiából Voltaire-ről és Rousseau-ról. A filozófusportrék ritkán tartalmazznak külső leírásokat és nemigen foglalkoznak a filozófus fizikai állapotával, inkább morális tulajdonságait, intellektuális meghatározottságát elemzik, mint a XVIII. századi európai filozófusportrék általában. A filozófus személyessége sokkal rejtettebben van jelen az időskori munkákban. *A bihari remetében* és a *Tariménes útazásában* Bessenyei

több alakba vetítve mutatja be gondolatait a filozófusról. Újra felveti ekkor az idegen nyelvű munkák egyik visszatérő gondolatát, a hatalom és a filozófus kapcsolatának kérdését (főleg a *Rómának viselt dolgaiban*), amelynek azonban időközben megváltoztak az önéletrajzi és történelmi meghatározói.

A XVIII. századi Franciaországban, amelynek irodalmát Besenyei pályája indulásakor intenzíven olvassa és jól ismeri, számos művet szentelnek a filozófus meghatározásának. Közöttük vannak színdarabok, a filozófus színpadi megjelenítésének a következő fejezetet szenteljük. Az önmeghatározásban fontos szerepet kap az egész korszakra jellemző memoár-irodalom és az önéletrajzi jellegű munkák.¹ A kor filozófiai és esztétikai munkáiban, főleg az esszé jellegű írásokban is jelentős helyet kap a filozófus-író ábrázolása.² Sürgetik a korábbi filozófus-modelltől való elszakadást és megkérdőjelezik az elvonult bölcs magatartásformáját. A társas életben szerepet vállaló, a közjó hasznát kereső, a politikától, esetleg a politikai tanácsadástól sem idegenkedő filozófus ideálját találjuk az *Enciklopédia* „Filozófus” című cikkelyében. Ugyanitt fogalmazza meg a cikk írója az enciklopédistáknak azt a gondolatát, hogy a filozófus kötelessége az igazság keresése, amely azonban azt is feltételezi, hogy a bizonytalan vagy kétséges dolgokat nem próbálja mindenáron megoldani. A filozófus életmódjára vonatkozóan egységes az álláspont abban a vonatkozásban, hogy nem kerülhet személyi és anyagi függésbe, azaz szabadnak kell lennie.³ A filozófusportrék közül meghatározónak tartják Duclos, D'Alembert és Grimm írásait, a kép fontos részét képezi mindegyikük esetében az olvasóközönség kialakításának

¹ René Démonis ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy „a magánember már nem a történelemtől várja meghatározását.” (DÉMORIS, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières*, Droz, Genève, 2002, 449.)

² A téma rendkívül izgalmas tárgyalása: Jean-François LECOQ, *L'individu empêché. Recherches sur les fondements et les limites de la représentation de l'intellectuel dans le premier dix-huitième siècle*, Champion, Paris, 2004.

³ A cikket Dumarsais fogalmazta, de hosszú viták előzték meg, amelyben az enciklopédisták nagy része részt vett. A filozófus-író fogalmáról van szó minden esetben. A témáról lásd: Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, PUF, Paris, 1994. Ez a szemlélet a mecenátus intézményének teljes megszűntetését is el kívánja érni.

vágya és az új kifejezési formák keresése, amelyek a széles közönség megnyerésére alkalmasak.⁴ Gondolni kell Diderot műveire is, amelyekben újra és újra feltűnik a „filozófus ezerarcú alakja”.⁵ Nem szabad ugyanakkor elfeledkezni arról, hogy az enciklopédisták által elfogadott filozófus-típustól teljesen eltérő életmódot és elméleti álláspontot képvisel Rousseau, akinek ezt a kortárs-filozófusok a nyilvánosság előtt is felróják.⁶ A társadalomtól elzárkózva meditáló filozófus ábrázolását megtaláljuk Rousseau több művében, így a *Vallomásokban* és az *Emilben* megjelenő szavojai káplán alakjában, utóbbi hatásáról Bessenyei *A bihari remete* című művére utolsó fejezetünkben írunk.

Bessenyei filozófusi modellje, amelyet a hetvenes években fogalmaz meg, bizonyára sokat köszönhet az európai mintáknak. Az önmeghatározás vágya és a kialakított modell megismertetése a nyilvánossággal az írások egyik ösztönzője. Magyarországon ekkor még nem jöttek létre az európaihoz hasonló intézmények, amelyek az irodalmi élet működését segítenék. Hiányzik az akadémia, nincsenek a németországihoz hasonló egyetemek, de hiányoznak a nyilvánosság egyéb fórumai is és csak később jelennek meg a magyar nyelvű folyóiratok. Nincsenek rendszeresen összegyűlő írói társaságok, hiányzik a társadalmi elismertség. Európában sem egységes egyébként a helyzet: Angliában már a szerzői jogokról vitáznak, Franciaországban a sokszólamú sajtóról, de

⁴ DUCLOS, *Les considérations sur les mœurs de ce siècle* (1751); D’ALEMBERT, *L’essai sur les gens de lettres* (1753); a Grimm által szerkesztett *La Correspondance littéraire* című, egész Európában terjesztett folyóirat ilyen tartalmú írásai. A témáról lásd: Michel GAULIN, *Le concept d’homme de lettres en France à l’époque de l’Encyclopédie*, New York–London, 1991; Nicolas VEYS-MAN, „Mise en scène de l’opinion publique”, *Dix-huitième siècle*, 37 (2005), 445–465; Daniel ACKE, „Les moralistes européens”, *L’aube de la modernité. 1680–1760*, Amsterdam, 2002, 445–462.

⁵ Főleg a Rameau unokaöccse és az *Essai sur Sénèque* című művekre gondolunk. A témáról lásd: Pierre HARTMANN, *Diderot et la figuration du philosophe*, José Corti, Paris, 2003.

⁶ Ennek legismertebb megnyilvánulása az a bírálat, amely Diderot *Le Fils naturel* című művében 1757-ben jelent meg, de az *Enciklopédia* előbb említett „Filozófus” című cikkelyének egyes kitételeit is szokták úgy értékelni, mint Rousseau filozófusi attitűdjének bírálatát.

Spanyolországban az uralkodó támogatása és a mecenátus még elengedhetetlen.⁷ Magyarországon Bessenyei fogalmazza meg elsőként a társadalmi nyilvánosság vágyát, úgy, hogy írása visszhangot is kap. 1779-ben így ír *A Holmi* „Penna tsata” című fejezetében: „Ah, bártsak el érhetném azon vigasztalásomat, hogy tiz, vagy húsz meg sértetet Magyar Író ellenem támadna! Mihent az Írók nyomtatásba egy egész nemzet előtt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a szép elmélkedés. Ezt keresném én, azért garázdálkodom néhány írásomba” (AH 352). A XIX. század elején fellángoló írói vitákban idézik *A Holminak* ezt a részét.⁸ 1842-ben Kis János úgy értékeli ezt a felhívás jellegű írást, mint irodalmunk jelentős fordulatát: „A tollcsaták, melyek az újabb nemzetek minden irodalmaiban oly igen napirenden vannak, nálunk sem hiányzottak. Tudtommal először Bessenyei György s utána többen is kívánták annak divatozását.” Műve lábjegyzetében idézi Bessenyei *Holmijának* teljes fejezetét. Érdekes a szövegkörnyezetre is odafigyelni. A Bessenyeire való utalást az európai irodalom példája, konkrétan Lessing és D’Alembert író-filozófusi modellje vezeti be, ezután Kis összehasonlítja az európai és a magyar folyóiratok helyzetét és hangvételét.⁹

Bessenyei nem szentel önálló filozófiai művet a filozófus-író meghatározásának. *Die Geschäfte der Einsamkeit* és *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* címmel idegen nyelven írt két művében azonban vezérmotívumot jelent a filozófus szerepe és szerepvállalása. Fel kell figyelni a két mű címére: „A

⁷ A kérdésről lásd a *Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au XVIIIe siècle* (sous la direction de Didier MASSEAU, „Les Valenciennes n. 18.”, 1995.) című kötet tanulmányait. Spanyolországban nem jellemző az író-filozófus-tudós azonossága, és nem tartozik a fontos kérdések közé az író missziójának, felelősségének meghatározása sem. Lásd: Isabel HERRERO–Lydia VASQUEZ, „Compilation et Lumières dans l’Espagne du XVIIIe siècle: le cas de Sempere y Guarinos.” 51–65. (A kötetben a magyar felvilágosodásról írt tanulmányunk: „Le désir de former l’opinion publique en Hongrie au XVIIIe siècle,” 67–82.)

⁸ Révai Miklós Verseghy Ferencet bírálva 1806-ban hivatkozik rá. *Pennaháborúk*. Összeállította: SZALAI Anna, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1980, 311, 622.

⁹ KIS János, *Emékezései életéből*, Budapest, 1890, 337–338.

magány foglalatosságai” és „Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt” két különböző filozófusi attitűdre utal. A két mű műfaji sajátosságait is érdemes megvizsgálni.

Az első mű filozófiai értekezés formájában indul. Kilenc fejezetében a személyes megfogalmazásban előadott filozófiai álláspont szigorú szerkezetet követve bontakozik ki: az Istenről, a természetről, az erkölcsről és a társadalomról fejt ki a filozófus egymáshoz láncszerűen kapcsolódó nézeteit. Megismerjük elméleti álláspontját, gondolatait a világról és az emberekről, akiket nem akar megváltoztatni, nem tűz ki magának ilyen célokat. Ezekben a fejezetekben úgy látszik, azért kíván elsősorban az elmélet szintjén megmaradni, mert maga is bizonytalan, kételyek zavarják, ellentmondásokat vesz észre a természet és a társadalom rendszerében a „világban lehetséges boldogságaink tekintetében”. Ugyanakkor a politikában sem hajlandó elismerni „tökéletes rendszert”, mert egyik sem állja ki a gyakorlat próbáját. Csak a kérdések felvetésére, az ellentmondások megfogalmazására tartja magát alkalmasnak: „...csak szellemem gyengeségét látnám, amely sohasem volna képes a világ rendjében felfogni, hogy történhet, hogy az igazságtalanság az igazságossággal szemben szükségszerűvé válik, holott mind Isten, mind a józan természet-jog elítéli” (INyM 177–178).

A kilenc „fejezetet” kilenc levél követi. A levelek fiktív vagy valódi voltát nem sikerült bizonyítani. Kókay György szerint csak hat levél szerzősége biztos, a három „B. Úrhoz” címzett levél esetében még ez sem bizonyítható (INyM 33).

Ezek a levelek Bessenyei kételyét fejezik ki azzal kapcsolatban, hogy azt a szerepet, amelyet a filozófustól elvárnak, be tudná tölteni. Érdekes, hogy bizonytalanságának első okaként fizikai állapotát említi, annak leírása nyitja első levelét: „Huszonnyolc évesen a vérem alig akar keringeni ereimben, megsűrűsödött és meg akar fojtani. Megkérdeztem embereket, akik azt állítják [...], hogy az állandó tanulás okozza ezt a szomorú betegséget” (INyM 188). A filozófusportrék viszonylag ritka összetevője a fizikai állapot leírása. A korabeli orvosi szakkönyvekben olvasunk Bessenyei gondolatmenetéhez hasonló leírást, így a francia Tissot és a

Bécsben élő Van Swieten tollából.¹⁰ A levél záró gondolata a filozófiai kétely: „Nos, barátom, kutatásaim eredménye csupán az a bizonyosság, hogy saját erőmből nem fogom fel, nem értem meg a világegyetem dolgait...” (Uo.) A következő levél már arra is rávilágít, hogy önmagával szemben lehetetlen feladatot szabott és filozófusi feladatát túlméretezte. A levelet „kivonat”-ként közli, a gondolattöredékek a filozófus vizsgálódása tárgyának szükségyszerű leszűkítését indokolják. Ezek a levelek valójában azt fogalmazzák meg önmaga számára, hogy mi a filozófus feladata, melyek a megismerés határai és arra figyelmeztetnek, hogy különösen érzékenyen kell megvonni a lehetséges határokat a társadalom- és az erkölcsfilozófia terén. Levele utóiratába önéletrajzi jellegű megjegyzések kerülnek, az idegen nyelvek tanulásáról és az uralkodóhoz fűződő viszonyáról. Gondolataiból jobban megismerhetjük a filozófus-író esztétikai vonatkozású nézeteit, személyes vallomását olvashatjuk itt a fenségesről, a zseniről és a képzelőerőről az angol irodalomról írt véleményben. Bessenyei már idegen kéznek tulajdonítva adja közre azt a levelet – és ezt bizonyos mértékig öniróniaként értékelhetjük –, ahol műveiről és a cenzúrával kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról beszél. Az elvi álláspont, amelyet itt vall, egyáltalán nem volt kivételes a XVIII. században: „Ön nagyon szeszélyes, Uram; a cenzúra letilt néhány verset, és Ön, ahelyett, hogy ezeket megváltoztatná, hagyja, hogy az egész mű kéziratban hervadjon” (INyM 191). Diderot művei nagy részének ez volt a sorsa és Bessenyei utolsó alkotói korszakát ismerve tudjuk, hogy a cenzúra által előírt javításokkal kapcsolatos elvei nem változtak. Azt, hogy mi lett a sorsa a két említett értekezésnek (*Filozófiai értekezés a lelkiismereti szabadságról* és *Az uralkodók és a nemzetek jogairól*), nem tudjuk.

¹⁰ Samuel-Auguste TISSOT, *De la santé des gens de lettres* című könyve a legismertebb a témában, aki az ülő életmód veszedelmes következményének tartja a vér „besűrűsödését” vagy épp „elhígulását”, azaz a keringési problémákat, de az elhízást és az esetleges elbutulást is megemlíti, mint lehetséges következményt. Hosszan idézi Van Swieten hasonló véleményét: „Les gens de lettres qui mènent une vie sédentaire, et qui pâlissent sur leurs livres, sont souvent exposés à une apoplexie...” (Édition de la différence, Paris, 1991, 58–59.)

A levelek felvetik a közönségre való hatás kérdését is, amely a felvilágosodás filozófus-meghatározásának egyik fontos eleme. Megelégedhet-e az író a kevesek számára követhető filozófiával, keresnie kell-e, hogy feltétlenül meggyőzze a vallásban hívő embereket bizonytalan, kételyekkel terhes gondolatairól? A kétkedés személyes dilemmáját súlyosbítja, hogy a filozófus nem biztos abban, hogy a „közjónak”, az „emberek közös boldogságának” hasznos a filozófiai igazságok ismerete (INyM 194). Töredékes, hiányos, mozaikokból felépített modellje az utolsó, mindössze négy soros levélben még egy elemmel kiegészül: a filozófusnak mint „udvari embernek” olyan elvárásoknak kellene megfelelni, amelyek elveivel összeegyeztethetetlenek. A töredékes levelek különösen jól utalnak a filozófus-író belső drámájára és a szerző folyamatosan változó lelkiállapotának állomásai között fennálló távolságra.

Az önkeresésben tragikusan jelenik meg az önazonosság és a másság, például abban az említett vitában, amelyet a feltételezett levelezőpartner folytat az íróval a cenzúráról, vagy arról, hogy filozófiája értékes-e a közjó számára. Bessenyei saját álláspontját magyarázza, de nyilvánvalóan bizonytalanságain akar felülkerekedni, és ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy ki írta a Bessenyeihez címzett leveleket, vagy hogy éppen fiktív levelekről van-e szó, hiszen mindenképpen ő szerkesztette a leveleket párbeszédbe és tette egy kötetbe. Bessenyeinek ez a műve a személyes irodalom sajátos példája, amely az írónak azt a vágyát teljesíti be, hogy valóságos és kitalált dolgokat vegyítsen. Felidézheti az író életének eseményeit, de bemutathat teljesen fiktív tényeket is, mintha valóságosak lennének, a mű egésze mindenképpen a képzelőerő játékból születik.¹¹ A valóság és a fikció határán mozgó művek önkifejezése a XVIII. században az önéletrajzi jellegű műveken kívül esszéekben, levelekben és más „átmeneti műfajú” művekben nyilvánul meg. Közöttük kiváltképpen érdekes a különböző rövid műfajokból építkező írás, amilyen Bessenyeinek ez

¹¹ A témáról lásd Sébastien HUBIER gondolatébresztő kismonográfiáját: *Littératures intimes. Les expressions du moi, de l'autobiographie à l'autofiction*, A. Colin, Paris, 2003.

a munkája is. Az idegen nyelvű írások esetében a lehetséges olvasók kérdése is érdekes, hiszen a nyelv megválasztása behatárolja körüket.

A mű kilenc fejezetének németül írt értekezéseit megkérdőjelezi és ugyanakkor megerősíti a második rész, a franciául írt kilenc levél, amelyek a filozófus képének árnyalt megrajzolásával lehetővé teszik és biztosítják, hogy az olvasó a gondolkodás folyamatának is tanúja lehessen. A német nyelvű folyóiratban megjelenített filozófus társas lény, uralkodók tanácsadója, aki hasznos akar lenni. A francia nyelvű levelekben a magányos, a tanulásba elvonuló, műveit előtérbe helyező, rejtőzködő filozófus jelenik meg.

Az önreflexió és a filozófusportré megrajzolása Bessenyei *Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt* című művének is fontos eleme. A folyóirat formájában megjelent mű az előbbtől eltérően szerzői név nélkül lett kiadva. Kókay György, aki elsőként ismertette meg a magyar szakirodalomban a mű történetét és Bessenyei szerzőségének bizonyítékait, felhívja a figyelmet arra, hogy mindkét mű egyik címzettje az uralkodó. Ez motiválhatta részben a nyelv választását is, hiszen írásaiban Bessenyei „világnézeti és államelméleti vonatkozású nézeteit” szándékozott megismertetni az uralkodóval és a bécsi felvilágosodás híveivel.¹² A műben Kókay később, amikor a kéziratokat sajtó alá rendezte, annak jelentőségét emelte ki, hogy az első, 1777-ben megjelent mű Mária Terézia kompromisszumos uralkodásához fűződik, míg az 1781-ben megjelent írást „II. Józsefnek és bécsi híveinek szánta elsősorban” (INyM 39). Bessenyei alkotói pályáján a két mű között eltelt négy évben történik az egyik legjelentősebb esemény: elveszti támogatóját, Mária Teréziát, megszűnik számára a filozófus és az uralkodó közötti ideális kapcsolat lehetősége.

A folyóiratforma bizonyára fontos volt a cenzúra kikerülése szempontjából, ugyanakkor a filozófus új helyzetének meghatározására is lehetőséget adott és nyilvánosságot biztosított. A fo-

¹² KÓKAY György, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata”, *ItK*, 1967, 25–34. Lásd még: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 194–197.

lyóirat időszakos kiadása, a benne szereplő különböző műfajok egymás melletti megjelenése, az írások szerzőségének bizonytalansága vagy anonimitása kedvez az ellentmondásos gondolatok párhuzamos közlésének vagy éppen párbeszédbe állításának. A filozófusportré, amely ebben a műben megjelenik, az előbbinél reményvesztettebb. Tükrözi azt a helyzetet, hogy írójának le kellett mondania arról a szerepről, hogy valaha is az uralkodó tanácsadója lehet, mégis az előbbi műnél is fontosabb szerepet játszik benne az a filozófusi feladat, hogy a kormányzás veszélyeire figyelmeztesse az uralkodót.

A mű felütése rendkívül erőteljes. Meglepő, hogy a nyílt kihívással kezdődő előszó nem váltotta ki a cenzúra beavatkozását, amely több, ugyanebben az időszakban írt Bessenyei-mű megjelenését megakadályozta. A személyes megfogalmazású írás ezt az első mondatot nem saját gondolatként mutatja be, hanem a közvéleménynek tulajdonítja, de ezzel talán még jobban hangsúlyozza mondanivalóját, hiszen általánosítja: „Gyakran mondják: »bármilyennek mutatkoznak is az uralkodók, mindegyik megkívánja, hogy hízelegjenek neki«” (INyM 316). Így vezeti be Bessenyei a mű vezérmotívumát: a „hízelgést”, amely az előszó szinte minden mondatában visszatér, és a mű egészében újra és újra felbukkan, szinonimáival együtt, amilyen az „álarc”, a „csalás” vagy a „becsapás”. A hízelgés motívuma a „jó uralkodó” témájához kapcsolódik. Arra a kérdésre keresi a választ, hogyan tud hozzájárulni a filozófus ahhoz, hogy az uralkodó és az alattvalók kapcsolatának szükségszerű ellentmondásosságát feloldja. A kérdést saját szempontjából is vizsgálja, stílusa szaggatott, szenvedélyes és személyes. Az írástudó felelős viselkedésének korlátozását rója fel az abszolút hatalomnak: „Az, aki hatalmi eszközökkel arra kényszerít, hogy mindenben úgy gondolkozzam, mint ő, feljogosít arra, hogy becsapjam, anélkül, hogy lelkiismeretem ellen cselekednék” (INyM 317). A folyóirat hét része az olvasók érdeklődésének megragadására alkalmas rövid és változatos műfajokat vegyíti. Ugyanakkor a szerkezet hangsúlyosan ismételt elemei a közönség figyelmének megőrzésére szolgálnak.

Az első három „fejezet” egyformán „Előszó”-val indul, amelyet az „Olvasó-Barát”-hoz címez. A szerkezet ismétlődését a mottó és

a búcsúzó formula erősíti („Isten veled”, „Élj boldogul”). Az előszót esszé követi, amelynek témája az uralkodó és az alattvalók kapcsolatának bemutatása, akik között a hízélgés valójában hamis „cserekapcsolatot” létesít, az anyagi javakért az alattvaló hiú szavakkal fizet¹³: „Az uralkodót szembe dicséri az, aki hízélgéssel megszerezte tőle a pénzt; otthon azután kineveti és kigúnyolja jószágát, amelynek megszerzésére oly sok aljas eszközt latba vetett” (INyM 319). A filozófus itt úgy határozza meg magát, mint aki kívül helyezkedik ezen a kapcsolatrendszeren. Történeti-antropológiai ismeretekkel rendelkezik az alattvalókról: „Én az embert – sajnos! – minden korban és minden földrészen tanulmányoztam” (INyM 318). Társadalomfilozófiai ismeretei vannak az uralkodók cselekedeteinek értelmezésére is: „vizsgáljuk meg a kormányzat rugóit, arra a megállapításra jutunk, hogy az uralkodó, aki igaz szándékkal törődik az emberek megjavításával, valósággal vértanúnak tekinthető” (INyM 324).

Az első „felvonás” műfajilag legsajátosabb része az „Errata” címet viseli, amelyben az író tizenkét kérdést vet fel az emberek közötti kapcsolatokról, amelyeket azután megválaszolatlanul hagy.¹⁴ Mintha csak összegyűjtené a későbbi részek témáit, a figyelmes olvasó érdeklődésébe ajánlva. A kérdések a két alaptémát szélesre nyitják. A következő „felvonás” szerkezete megismétli az elsőét, azzal az eltéréssel, hogy az értekezés itt rövid részekre tagolódik. A hízélgés és az uralkodás témája mellett erősen kritikus bemutatást kap a vallási vezetők felelősségének kérdése. A másik új elem az önmeghatározás: „Mi azért írunk, hogy tévedéseinktől megszabaduljunk...” (INyM 331.) A záró szöveg itt az „Erkölcsei megjegyzések” címet kapta, benne az író a megismerés

¹³ A hízélgés témájának jelentőségéről a XVII–XVIII. század francia irodalmában: Jean STAROBINSKI, „Sur la flatterie”, *Le remède dans le mal. Critique et légitimation de l'artifice à l'âge des Lumières*, Gallimard, Paris, 1989, 61–90.

¹⁴ Kókay György szerint az alcímek („Nota”, „Errata” stb.), akárcsak a folyóirat címe (amely Sonnenfels 1765–1767 között kiadott hetilapjával megegyezik) a cenzúra megtévesztésére szolgált, „mert alattuk nem a címeknek megfelelő szövegek következtek. Tartalmi szempontból mind a két füzetben filozófiai és politikai elmélkedések találhatók, de hol platóni dialógusok, hol pedig hosszabb lélegzetű elmélkedések formájában.” INyM 39.

bizonytalanságát különböző képekkel illusztrálja, középpontjában egy álom víziójával. Meggyőződése – miszerint az igazság elérhetetlen, az emberi létezés sok kérdése megoldhatatlan – zaklatottá teszi szövegét. A megismerés lehetetlen: „Képtelen vagyok viszszafojtani nevetésemet, ha arra gondolok, hogy a természet csak azért ad nekem fogalmakat, hogy meggyőződjem arról, hogy semmit sem értek belőle.” Az ember mint morális lény „örök rejtély magának” (INyM 333–334).

A harmadik „felvonás” még előszóval indul és konklúzióval zárul, szerkezetileg nem távolodik tehát lényegesen el az előző részekről. A filozófus helyzetéről, a boldogság és az erény összefüggéseiről, a közjóról és az egyéni boldogságról, az uralkodás szerepéről írt gondolatok azonban nem értekezés és nem is esszé, hanem dialógus formájában jelennek meg. A dialógusban Platón és Diogenész két filozófusi modellt képviselnek. A felvilágosodás filozófusainak egyik legnagyobb dilemmájában foglal állást itt Bessenyei, Diogenészre hagyatkozva Platónnal szemben, amikor kimondatja vele: a rövid ideig tartó, rabságra, csillogásra, hazugságra épülő boldogsággal szemben a szegénység és a szabadság az a lehetséges alternatíva, amelyet el kell fogadni. A színlelésmotívum itt a boldogság és az erény általánosabb filozófiai összefüggésének részét képezi. A „felvilágosult despotizmus” bírálatát Diogenésszel fogalmaztatja meg: „lehetséges volna az embernek saját akarata ellenében boldoggá lenni?” (INyM 340.) Az athéni demokrácia bírálat (amely a felvilágosodás visszatérő témája) Bessenyei munkásságában többször megjelenik, és akárcsak itt, későbbi műveiben is működésképtelennek ítéli a „paraszti uralkodást.” Platón gondolata egyértelműen Bessenyei aggodalmát tükrözi: „Nincs rettenetesebb szörny, mint a szabad nép, ha kitör belőle a düh, és mikor van düh nélkül, ha szabad?” (INyM 344.) Mégis Diogenésznek adja az utolsó szót. A vita azonban nem zárul le. A „Befejezés”-ben Rousseau gondolatait idézi, akit csodál, és két értekezésének fő gondolatait idézi fel: „forró érzelmei és lángoló szelleme segítségével lelkének erejét a képzelet legszélső határáig terjeszti ki, hogy bebizonyítsa: természetes szabadságunkat a birtoklási jogok tették tönkre. Még azt is bebizonyította, hogy a művészetek tönkreteszik bennünk az igazi erényeket,

amelyeknek ezután már csak a látszatát őrizzük meg” (INyM 345). Nem osztja azonban nézeteit és az erény, a szabadság és a törvényesség összefüggésének filozófiai ideálját úgy fogalmazza meg, hogy Cicero, Locke és Montesquieu-idézetekkel támasztja alá álláspontját.

A mű szerkezeti középpontjában található „Negyedik felvonás” elejétől végéig önreflexió: esszé a módszerről, a gondolkodás szerepéről. Választott olvasóit kiemelt helyen, a címben jelöli meg: a „művelt közönséghez” intézi gondolatait. Az egyén, a társadalmi és a történelmi ember helyzetéről filozofál. Az emberi létezés feltételének tartja a gondolkodást, de elutasítja a rendszeralkotást. Filozófiai módszerét talán itt fogalmazza meg a legpontosabban: „Amint látod, gondolataimat ezekben az írásokban szétszórta, mindenféle rendszer vagy rend nélkül közlöm; mindaz, mit az egyes dolgokról mondok, befejezetlen. Nem tanítani akarok, mindössze azt szeretném, ha a félig felfedezett dolgok rávennék az olvasót arra, hogy továbbgondolkodjék.”¹⁵ Korábban idézett gondolatánál itt sem sokkal optimistább, az ismeretek feltárásában a megtorpanásokat szükségszerűnek érzi: „Mi most írásainkkal hirtelen tüzeket gyújtunk, amely talán éppen ilyen hirtelen fog kialudni” (INyM 349).

Bessenyei filozófiai módszerének megfogalmazása meglepő párhuzamosságot mutat Diderot 1754-ben írt gondolataival. *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művének nyitánya így hangzik: „A természetről szándékozom írni. Szabadjára engedem gondolataimat, ahogy a tárgyak felmerülnek értelmemben: így fog legjobban kifejeződni gondolkodásom mozgása és menete.” Ezt a filozófiai művet Diderot munkásságán belül a gondolkodás módszerének szánt legfontosabb alkotásának tekintik. Érdemes a mű ajánlásából is idézni, amely azokhoz a „fiatalokhoz” szól, akik a természet tanulmányozására vállalkoznak: „Nem annyira a tanítás a célom, mint az, hogy elméd megmozgassam és ha figyelmedet teljesen lekötöttem, nem nagyon érdekel, elfogadod,

¹⁵ INyM 350. A Bessenyei születésének 250. évfordulója alkalmából szervezett konferencia anyaga *A szétszórt rendszer* címmel jelent meg, Bíró Ferenc előadásának találó címét követve 1998-ban. (Lásd: „Rövidítésjegyzék”).

vagy elveted-e gondolataimat.”¹⁶ A könyvet Bessenyei olvashatta, terjesztésének bécsi engedélyezéséhez a felvilágosult cenzor, Van Swieten hozzájárult.¹⁷

A fenti gondolatot követően Bessenyei az önreflexiót vallástörténeti elmélkedésbe vezeti át, miközben a gondolati váltást olvasója számára nyilvánvalóvá teszi: „Ha magam és a dolgok, amelyekről beszélek, kiérdemelték az olvasó türelmét, akkor röviden áttekinteném a világot, hogy megmutassam, milyen kártyákkal játszunk” (INyM 350). Az emberiség vallástörténetének felvázolása után visszatér az uralkodó és alattvalói kapcsolatának témájához, a művészetek és a művelődés szerepéhez. Maga mellé emeli olvasóját, akit a felvázolt panoráma szemlélőjévé tesz: „Olvasó, e darab elejétől végéig komoly dolgokkal fárasztottalak, utoljára talán mindezeket mosolygunk, ha éppen jókedvedben vagy. Ne csodálkozz azon, hogy nevetéseink éppúgy egymásba folynak, mint szenvedélyeink” (INyM 356). Gondolatmenetét a „Vége” szóval is lezárja, ezt követően tér vissza a keret („Megjegyzés” címmel), ahol ismét elutasítja a rendszerben való gondolkodást: „gondolkozol, holnap azonban már más a véleményed, vagy alkotsz magadnak egy rendszert valamiben, amiben aztán magad el is veszel és ellentmondasz saját rendszerednek” (INyM 357).

Az ötödik „felvonástól” kezdve az írói koncepció teljesen átalakul, mintha csak erre figyelmeztetne a negyedik rész utolsó

¹⁶ Denis DIDEROT *Válogatott filozófiai művei*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1951, 70–71. (Fordította Csatlós János.) A szöveget franciául is idézzük, az eredeti szöveg talán még jobban mutatja, hogy Bessenyei németül fogalmazott gondolatainak szinte minden elemét felleljük Diderot-nál: „C'est de la nature que je vais écrire. Je laisserai les pensées se succéder sous ma plume, dans l'ordre même selon lequel les objets se sont offerts à ma réflexion; parce qu'elles n'en représenteront que mieux les mouvements et la marche de mon esprit.” „Comme je me suis moins proposé de t'instruire que de t'exercer, il m'importe peu que tu adoptes mes idées ou que tu les rejettes, pourvu qu'elles emploient toute ton attention.” Denis DIDEROT, *Sur l'interprétation de la nature*, *Œuvres philosophiques*, éd. Paul VERNIÈRE, Garnier, Paris, 1964, 175, 177.

¹⁷ Van Swieten cenzúraigazgató *Supplementum Librorum Prohibitorum* című jegyzékében ezt jegyezte fel a Diderot-műről: „zavaros, de ártalmatlan.” KAPRONCZAY Katalin, „Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében”, *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–98, 233–247.

mondata. Innentől kezdve az egyes darabok „kerek egész művet” adnak. Nincs előszó, nincs konklúzió, és mottó is csak egy esetben szerepel, éppen a következő rész elején. A mottót Rousseau-tól választja, a filozófus hiúságáról és tevékenységének lehetséges társadalmi hasznáról, bevezetve egy új témát a hízélgés és a filozófus modelljének főtémáin belül: „Le Sage ne court point après la fortune, mais il n'est pas insensible à la gloire” („A Bölcs nem fut a szerencse után, de nem érzéketlen a dicsőség iránt”).¹⁸

A filozófus újabb megjelenítése a görög bölcs, Parides alakjában történik, akinek neve és alakja *A Holmi* egyes változataiban is szerepel. A hízélgés, a csalás, a boldogság, a jó uralkodás témái összekapcsolódnak. A filozófus legfőbb jellemzője a szabadság, és noha reményvesztett, tanácsokat ad a vele párbeszédet folytató „Király”-nak: „keress magadnak jó szolgákat, akik magadért és nem a pénzért szeretnek.” Rousseau gondolataira írt variáció a hatodik rész, amely levélváltás A. és B. között. A hosszú dialógusban Bessenyei elhatárolódik Rousseau-tól, abszurdnak tekinti filozófiai rendszerét. A világ képét labirintusként ábrázolja, amelyben nem ajánlkozik vezetőként. Megkérdőjelezi a boldogság létezését. Az utolsó „felvonás”-ban visszatér a műben megjelenített két legmarkánsabb filozófus: Platón és Diogenész. Az egész

¹⁸ INyM 357. Az idézet Rousseau híres első értekezéséből származik, amelyet arról írt, hogy „Javított vagy rontott-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése”, és amellyel elnyerte 1750-ben a dijoni akadémia versenydíját. Bessenyei csak a mondat első részét idézi, a teljes idézet így hangzik: „Le sage ne court point après la fortune; mais il n'est pas insensible à la gloire; et quand il la voit si mal distribuée, sa vertu, qu'un peu d'émulation aurait animée et rendue avantageuse à la société, tombe en langueur, et s'éteint dans la misère et dans l'oubli.” Kis János fordításában: „Az okos ember nem fut a szerencse után, de nem érzéketlen a dicsőség iránt, s ha látja, hogy ilyen rosszul osztatik el, erénye lankadni kezd s kihúny a nyomor és a feledés közepette, holott némi versengés felserkentette és a társadalom számára hasznossá tett volna.” (A szövegben a 'sage' inkább a 'bölcs' jelentésnek felel meg: tudósokat, művészeket, filozófusokat stb. ért alatta Rousseau.) Jean-Jacques ROUSSEAU, „Discours sur les sciences et les arts”, *Œuvres complètes*, III, éd. publ. par Bernard GAGNEBIN et Marcel RAYMOND, Gallimard, Paris, 1964, 26. Jean-Jacques ROUSSEAU, „Értekezés a tudományokról és a művészetekről”, *Értekezések és filozófiai levelek*, vál., jegyzetek: LUDASSY Mária, Magyar Helikon, Bp., 1978, 33.

műnek sajátos szerkezetet biztosít az, hogy gondolataik újra dialógusban jelennek meg és hogy a két szereplő nevét Bessenyei megcseréli a címben. A vita kezdő és záró mondata Diogenésznek jut, ami azt sugallja, hogy az ő gondolatához áll közelebb a szerző. A filozófus felelőssége a vita fontos kérdése: „meg lehet-e mondani az igazságot minden halandónak előítélet nélkül?” (INyM 396.) A vitázók a megbékélést keresik. A világból nem tűnnek el a csalók, nem feloldhatók az uralkodás ellentmondásai, a két filozófus csak egy közös reményt tud megfogalmazni: „Az igazi bölcsesség kiűzi a csalókat a megtévesztett világból; hit és emberiesség győzedelmeskedni fognak.” A boldogság azonban csak valamilyen természetfeletti beavatkozással lenne elérhető. Maga a filozófus, úgy tűnik, csak saját példájával tud megvalósulásához hozzájárulni: „Igazul élünk, sóhajtozunk, dolgozunk, várunk és állhatatosan halunk meg” (INyM 400).

2. rész

A FILOZÓFUS A SZÍNPADON

„...nintsen e' világon egy ifjú részirül ditsősségesebb dolog, mintha az nemes erköltsökkal és arany elmével bir; a' leg-megátalkodottab' gonoszok-is meg-illetődésre s' tsudálkozásra hozattatnak a' nemes erkölts' munkáinak látásánál.” (SZ 493)

Bessenyei György *A' Filozófus* című művét 1792. június 4-én adták elő Pesten, a darabot „a magyar hivatásos színészet első ősbemutatójának” tekintik.¹ Az előadás nagy sikert aratott, a bemutatót újabb előadások követték. A mű témáját és műfaját már a korabeli közönség ellentmondásosnak érezte és ez a kérdés azóta foglalkoztatja a kritikusokat. Kerényi Ferenc színháztörténete ad számot arról, hogy 1792-ben a *Magyar Hírmondó* színházi ismertetője Pontyit tekintette főszereplőnek, 1793-ban pedig már „A filozófus és az igaz magyar” címmel szerepelt a darab, vagyis Pontyit is a címszereplő mellé emelték.² Gálos Rezső a műfajjal kapcsolatos fenntartásait így fogalmazza meg: „vígjátéknak gyöngé alkotás, mert bonyodalom nincs benne.”³

Bessenyei darabja valójában nem vígjáték. Pontyi mulattató, bár szimpatikus alakja ebbe az irányba viszi el a művet, amelynek azonban központi szereplője egy „komoly” hős, nem szenvedélyes és tragikus, nem nevetséges vagy komikus, inkább azokra a színházi hősökre emlékeztet, amelyeket Diderot kívánt színpadra vinni nevezetes drámaelméletében. Nem tekinthető véletlennek, hogy Bessenyeinek ez az egyetlen drámai műve, amelyet prózában írt, és az sem, hogy tematikája színpadi művei közül csak a *Lais vagy az erkölcsi makacs* című verses színművel mutat némi hasonlóságot, jóval közelebb áll ugyanakkor korabeli filozófiai

¹ *A magyar színháztörténet. 1790–1873.* Szerkeszti KERÉNYI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990, 71.

² Uo., 71–72.

³ GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*, Bp., 1951, 171.

munkáihoz és főleg a *Galant levelek* című levélregény-töredékhez.⁴

A' *Filosófus* a címszereplőn keresztül egy Bessenyeit mélyen érintő kérdést visz színre: kizárják-e egymást a filozófia és az érzelmek, a filozófusnak a magányt kell-e választania. A dilemma, ahogyan az előző részben is láttuk, Bessenyei személyes problémája, már idegen nyelven írt műveiben megfogalmazza, de jelen van, noha más összefüggésben, A *Méltóság keserve* gondolkörében, és még a *Tariménes útazásában* is hangsúlyos téma. A *Galant levelek* tematikailag mintha előkészítené vagy kiegészítené a színdarabot. A levelek finom elemzései a filozófus helyzetéről és állapotáról sokoldalú képet adnak. A töredékes munkában látszólag minden a helyére kerül, Lindor filozófusi magánya indokolt a környező álszent és ellentmondásos világban, ugyanakkor Párméniónak, filozófustársának sikerül érzelmileg és intellektuálisan is megfelelő partnert találnia.

A' *Filosófus* főhőse azonban mintha nem az őt körülvevő világgal harcolna. Bíró Ferenc gondolatát el kell fogadnunk, miszerint a darab ellentmondásai Bessenyei filozófiájának alakulásával függenek össze. A tematikus elemzés mellett érdemes azonban helyet adni a poétikai kérdéseknek is, és elgondolkodni azon, hogy Bessenyei koncepciója sajátos műfajválasztásával hogyan függ össze. Nagy Imre szép tanulmánya a „Csevegésből szőtt idő” A' *Filosófus* dramaturgiai elemzésében Arisztophanészig visszavezeti a téma tárgyalását és az előzményekből Molière, Des-touches és Diderot filozófusábrázolásának lehetséges hatásával is számot vet.⁵

Gondolatmenetünkben áttekintünk néhány új európai kutatási eredményt, amikor arra a kérdésre próbálunk válaszolni, melyek a sajátosságai Bessenyeinél a filozófus színpadi ábrázolá-

⁴ Bíró Ferenc finom érzéssel mutat rá az „önzés által uralt emberi világ” és a filozófus kapcsolatának megváltozására: míg a *Lais* színpadi világában nem hagyatkozhat ösztöneire a filozófus, A' *Filosófus*ban ezt már nyugodtan megtehetné, „nincs alapja a szomorú magánynak”. SZ 96.

⁵ NAGY Imre, *Ágistól Bánkig. A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pannónia, Pécs, 2001. 44–67.

sának.⁶ Az eredmények témánk szempontjából fontos részleteinek bemutatása visszavezet bennünket a színdarabbal kapcsolatban oly sokat vitatott forráskérdéshez. A források kutatásával kapcsolatos legfontosabb állomásokról és eredményekről számot ad Bíró Ferenc bevezetője, amely a különböző hipotéziseket Belohorszky Ferenc tanulságával zárja, miszerint Bessenyei műve nem vezethető vissza konkrét francia, német, olasz vagy egyéb idegen forrásra, sőt egyetlen minta vagy forrás után kutatni Bessenyeinél nem is célravezető (SZ 93). Tanulmányunkban nem megkérdőjelezni akarjuk ezt a tanulságot, hanem megerősíteni. A legújabb európai és főleg francia kutatások a filozófus alakjának színrevitelével kapcsolatban a korábban feltételezetttnél is gazdagabb eredményeket hoztak, amelyeknek néhány eleme hozzájárulhat ahhoz, hogy Bessenyeinek ezt a sajátos művét jobban elhelyezzük európai kontextusában.

A XVIII. század kezdetén nyilvánvalóvá válik, hogy az új tudományos ismeretek értelmezése és a széles közönséghez való eljuttatása miatt a filozófus társadalmi szerepe megváltozott. A korszak filozófusa a természet világának feltárója, aki az embereket és a társadalmat is meg akarja érteni, társadalmi szerepet vállal és hasonlóan gondolkodó társaihoz, az írók és a filozófusok közösségéhez tartozónak tartja magát. Alakja az irodalmi ábrázolásokban is markánsan jelen van az egész században.⁷ A legközvetlenebb és legnagyobb közönséghatást kiváltó műfajban jelentkezett legerőteljesebben ennek az új típusú filozófusnak az ábrázolása: 1700 és 1780 között csak a francia irodalomban nyolcvanhárom olyan színdarabot regisztráltak a kutatások, amelynek témája az újfajta filozófus meghatározása, társadalmi szerepének

⁶ Fejezetünk címével utalunk alapvető forrásunkra, egy konferenciaanyagra: *Le philosophe sur les planches. L'image de philosophe dans le théâtre des Lumières: 1680–1815*. Textes réunis par Pierre HARTMANN, Strasbourg, 2003.

⁷ Főleg a filozófiai munkákra jellemző, ahogyan az előző részben láttuk, de minden műfajban, még a „mesében” is megjelenik. Témánk szempontjából érdekes megemlíteni, hogy Marmontel *Philosophe soi-disant* (1759) című meséje tíz színházi művet ihletett. Lásd: Florence LOTTERIE, „»Usurper un titre respectable«. Autour des adaptations du *Philosophe soi-disant* de Marmontel”. Uo., 149.

bemutatása és amelyben a filozófus főszereplő, gyakran címszereplő is.⁸

A változást a kutatók Molière-ig vezetik vissza, akinél fontos szerepet kap a filozófus sajátos magatartásformája, magányosságának kérdése, a nyelv megkülönböztető szerepe. Molière filozófusai ellentmondásos egyéniségek: arisztokratikus kultúrát képviselnek vagy hiábavaló tudományosságot, elutasítják a testiséget a lelki értékek előtérbe helyezésével, drámai összeütközésbe kerülnek az álszent társadalommal. Megjelennek nála a XVIII. századi színpadi művek filozófusábrázolásának elemei, de csaknem mindig nevetségessé teszi az alakot.⁹ A korabeli francia színdarabok közül jelentős azoknak a műveknek a száma, amelyek az antik vagy a modern filozófia ismert egyéniségeit viszik színre. Legtöbbször Szókratész halálát dolgozzák fel, de Voltaire és Montesquieu is címszereplőkké válnak. 1760-ban és az azt követő években jelenik meg a filozófus témájával kapcsolatosan a legtöbb színdarab, amikor Palissot *Les Philosophes* című darabjával megtámadja az enciklopédistákat. Még ebben az évben bemutatják Voltaire *Le Café ou l'Écossaise* című művét, amelyben védelmébe veszi az *Enciklopédia* filozófusait. A Hume fordításaként megjelentetett mű prózában készült, Voltaire egyéb színpadi írásától eltérően, és szerzője a színdarab műfaját a komédia sajátos változataként mutatja be. A filozófus modelljének megrajzolásában és társadalmi szerepének megvitatásában, valamint elfogadtatásában számos ismert és ma már teljesen elfeledett színházi szerző vett részt, közülük csak néhányat említünk: Marivaux, Baculard d'Arnaud, Sedaine, Louis-Sébastien Mercier, Madame de Graffigny, Regnard. Műveik nemcsak Párizsban arattak viharos sikereket, a filozófus alakját a bécsi francia nyelvű színházban is ezeknek a szerzőknek a darabjai vitték először színre, 1752 és 1771 között. A Bécsben francia nyelven kiadott művek között is

⁸ Lásd a fenti mű bibliográfiáját: Uo., 347–355.

⁹ François-Xavier CUCHE, „Les pédants philosophes de Molière”. Uo., 15–29. A téma első ábrázolása Arisztophanész *Felhők* című darabjában jelenik meg, amely a végzetesen kettészakadt kultúra témáját adja elő, a filozófusokat (filozófiai iskolákat) gúnyolva.

gyakori a filozófus alakjával foglalkozó mű (legtöbbjük a francia színházban játszott darab).¹⁰

A filozófus francia színpadi ábrázolásai között fontos Philippe Néricault Destouches műveinek szerepe, akinek Bessenyeire gyakorolt hatásáról jelentős kutatási eredmények születtek Magyarországon Hankiss Jánosnak köszönhetően.¹¹ *Philosophe marié* (1727) és *Philosophes amoureux* (1729), valamint a mintegy harminc évvel később készült *L'homme singulier* című darabjai jól mutatják a filozófus értékelésének átalakulását a francia irodalomban. Destouches Bécsben a legtöbbet játszott szerzők közé tartozott, mindhárom komédiájának több kiadása megjelent ugyanitt francia nyelven. Ragaszkodik a színház verses hagyományához és megőrzi a klasszikus tragédia szerkezetét. Első két komédiájában a filozófus hagyományos alakját viszi színre, aki a nyugodt és visszavonult életet kedveli. Az 1736 és 1753 között készült harmadik műben azonban már előtérbe kerül az a gondolat, hogy a társadalmi szerepvállalás a filozófus egyéniségének szükségszerű része. A filozófus alakjának egyre pozitívabb ábrázolása a személyével és szerepével kapcsolatos értékítélet megváltozását mutatja.

Az átalakulás ugyanakkor összefügg a században végbemenő drámakoncepció megváltozásával is, amelynek elméleti tanulságait Denis Diderot összegzi. Diderot drámaelméletének központi eleme, hogy új kapcsolatot létesít színház és filozófia között. Az elmélet működését a színházi gyakorlatban is kipróbálta *A törvénytelen fiú* (*Le Fils naturel*) című drámájában. Diderot elméletére Voltaire reagált a filozófusok közül legérzékenyebben, már említett *L'Écossaise* című polgári drámájával, amely a filozófus-ábrázolások egyik jelentős darabja.

Destouches, Diderot és Voltaire darabjai is szerepelnek a bécsi színház repertoárjában és a francia nyelven kiadott könyvek

¹⁰ A bécsi francia nyelvű könyvkiadás mintegy fele dráma. Lásd: ORAVETZ Vera, *Les impressions françaises de Vienne. 1567–1850*, Szeged, 1930; DROSZT Olga, *Les premiers imprimés de Vienne (1521–1538) avec un Supplément à la bibliographie française de Vienne*, Szeged, 1934; WIETZENETZ Julia, *Le théâtre français de Vienne (1752–1772)*, Szeged, 1932.

¹¹ Az egyetlen róla készült monográfiát HANKISS János készítette: *Ph. Néricault Destouches, l'homme et l'oeuvre*, Debrecen, 1920, 447 old.

között. A filozófus ábrázolásának témája gyorsan megjelent más európai színházi művekben is. A német és az olasz színházban is megfigyelhetünk a filozófus színpadi ábrázolásában a francia drámákéhoz hasonló átalakulást, de később és kicsit eltérő tartalommal.¹²

A filozófus színre állítása nehezen megoldható dramaturgiai feladat, hiszen alakja nem komikus és nem tragikus, szenvedélyek nem fűtik. A diderot-i elvárásoknak „komoly” hangnemű darabok és jellemek felelnek meg.¹³ A filozófus alakja köré nem fonódik bonyolult cselekmény és nem is a jellemek bemutatására épül, hiszen társadalmi állapotot, helyzetet kell bemutatnia („condition”), a filozófus egyéniségét nem pszichológiai tényezők, sokkal inkább erényes cselekedetei és „komoly” beszédje formálják. Diderot az új színház feladatának az erény és a kötelesség ábrázolását tartja elsősorban, ezért javasolja a nevetséges és a tragikus közötti „középút” választását, a „komoly” témát és hangnemet. Az új drámatípusnak nem egyénített alakokat, típusokat vagy jellemeket kell színre vinnie, hanem társadalmi helyzeteket, kapcsolatokat és foglalkozásokat, amelyek az embernek kötelességeket írnak elő, bizonyos körülmények között előnyt jelenthetnek, de veszélyeik is lehetnek. A lehetséges szereplők között felsorolja az író, a filozófust, a kereskedőt, a bírót, az ügyvédet, a politikust, a polgárt, a törvényhozót, a családapát, a férjet, a testvért stb. Úgy véli, hogy a nézőre nagyobb hatással van ez a szereplő, akivel kénytelen azonosítani magát, ha társadalmi helyzete hasonló. Így a darab a nézőt kötelességeire emlékezteti.¹⁴

¹² Lásd: Wolfgang LUKAS, „Les tentations de la raison: transformations de la figure du philosophe dans le théâtre de l’Aufklärung”, *Le philosophe sur les planches*, 237–253; Ginette HERRY, „Dramaturgie, philosophie et politique: *Le Philosophe anglais* de Carlo Goldoni” és Paolo ROMAN, „La querelle du *Philosophe anglais*”, *uo.*, 203–223.

¹³ Diderot magát a műfajt is „genre sérieux”-nek, azaz komoly műfajnak nevezi. A „komolyság” a témára, a szereplőkre, a hangnemre egyaránt vonatkozik.

¹⁴ „A társadalmi szerepnek, a vele járó feladatoknak, előnyöknek, nehézségeknek kell a mű alapjául szolgálniuk. Érzésem szerint ez a forrás termékenyebb, gazdagabb és hasznosabb annál, mint amelyet a jellemek biztosítanak [...] [A néző] nem titkolhatja el maga elől, hogy az élethelyzet, melyet a színpadon

Ez a rövid áttekintés jól mutatja, hogy rendkívül gazdag tematikus és műfaji előzményeket lehet figyelembe venni a filozófus alakjának vizsgálata során. Bessenyei azokban az években foglalkozik igazán a filozófus társadalmi szerepvállalásának kérdésével, amikor maga is hasonló feladattal néz szembe. 1777-ben ez a téma számára a nyilvánosság bevonásával megvitatandó egzisztenciális kérdések közé tartozik. A filozófus alakja Bessenyei darabjában általános típusként jelenik meg, bár kétségkívül tartalmaz önéletrajzi elemeket, ez egyébként az előbbieken említett francia színművek közös jellemzője is. A *Filozófus* ugyanakkor bizonyára táplálkozott Bessenyei színházi élményeiből és olvasmányából is.

Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, amire fejezetünk bevezetőjében már utaltunk, hogy a filozófus-lét értelmének és jellemzőinek megfogalmazása ezekben az években Bessenyei minden művében jelen van.

A színdarabhoz legközelebb álló felfogás a *Galant levelek*ben található. A rövid, befejezetlen mű egyik melléktémája a filozófus próbára tévése, amely azonban oly mértékben sikertelenségre van ítélve, hogy valójában inkább tekinthetjük a filozófus meghatározásának és mások általi megítélésének. Torz tükröben jelenik meg először. A közvélemény ítéletét egy fiatal lány foglalja össze: szomorú, magányos, csupán a szűk környezettel érintkező embernek látja, akit az íráson, olvasáson, gondolkodáson kívül nem érdekel semmi. Bizalmatlan a nőkkel szemben, nem keresi a hatalmon lévőkkel sem a kapcsolatot. Ezután gondolataiba nyerünk betekintést: természet- és erkölcsfilozófiája a mozgás egyetemeségére épül és a dolgok szükségszerű összefüggéseinek belátására. A levélírók és partnereik váltakozása a filozófus ideális képének megrajzolására is lehetőséget ad, amelyet maga Lindor, a filozófus mutat be.

elé állítanak, az övé; mindenképpen rá kell ismernie kötelességeire. Feltétlenül magára kell vennie, amit hall.” Denis DIDEROT, *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* (fordította Lőrinszky Ildikó), Attraktor, Gödöllő, 2005. 100. Meg kell említeni, hogy a *Le Fils naturel* című darabot 1771-ben mutatták be Bécsben, ahol még abban az évben ki is adták franciául.

Lindor filozófus-meghatározásának elemei érdekesen függenek össze A' *Filozófus* Párménioja sajátosságaival. A színdarabban is a filozófus életmódja a kép első eleme: Párménio visszavonult életmódot él, nem veti meg embertársait, de kerüli társaságukat, függetlenséget keresve (itt is egy fiatal lány, húga tart számára tükröt). Egyszerű, természetes, mértékletes életmódot él, tudomásul veszi testi meghatározottságát. Filozófiájából természetfilozófiáját ismerjük meg először: „Hát ez a' nagy természet, mely itt zúg körülünk, micsoda rendel és kerekkel foly?” (SZ 513.) Számot vet tudása határaival, elfogadja az Isten által „elindított” világ rendjét. Hosszasan értekezik az emberi társadalom eredetéről és a régi népek történetéről: Egyiptom, Görögország, Róma, az asszíriai birodalom stb. népeiről és uralkodóiról. Megismerjük pesszimista történelemszemléletét: „Olyannak látod a' világot, mint a' szélvészektől fel-háborodott tengert” (SZ 535). Még két évszámot is említ a szöveg az időszámításunk előtti kor történelméből, ami igazán ritka egy színpadi műben. Öniróniaként értelmezhetjük a történetírók és főleg a régi történelemmel kapcsolatos évszámok idézését, amellyel Bessenyei filozófusa ismereteinek aktualitását és alkalmazhatóságát látszik megkérdőjelezni. Kifejti véleményét a nevelésről, a nevelés és az erkölcs összefüggéseiről, a nők szerepéről a nevelésben. Megemlíti Rousseau nevét is a „szabad nevelés” elveiről szólva (SZ 568–569). Filozófiájának utolsó témaköre az érzelmek és a filozófia összefüggései, amelynek kapcsán kijelenti: „filosófia nints természet ellen” (SZ 574). A házasságban a két partner azonossá válásában látja a beteljesedést: „Szidalisznak Párménio semmit nem ígérhet, mert maga lett már” (SZ 590). Ezt a gondolatot azután női partnerei ismétlik illetve variálják. Szidalisz is teljes azonosulásról beszél: „magát másban fel-leli.” Barátnője, Berenisz valamiféle egyenlőségben látja a „filozófus házasság” lényegét: „hol az asszony és a' férj egy magassággá léznek” (SZ 590). Szidalisz anyja a hagyományos gondolkodást idézve az „Isteni végezés” közreműködését hangsúlyozza. Az érzelmes, zokogásba fulladó utolsó jelenet, amely a jó gyermek és a szülők boldogságát dicsőíti, még az „örök élet” boldogságára is utal. A hiányos családmodell, amelyben az apa és az anya szerepét egyikük kénytelen biztosítani, a polgári dráma

jellegzetes eleme és a család szerepének megújítási szándékát tükrözi. Bessenyei sajátos választása, hogy az anya képviseli az ideális családi értékeket.¹⁵ A' *Filozófus* világa a család és a szűk baráti kör, szoros emberi-polgári kapcsolatok jellemzik. Szereplői nem állnak szemben egymással, megjelenik ugyan az úr-szolga viszony, de nem kiélezett formában.¹⁶ A filozófus portréjának megrajzolása, emberi kapcsolatainak részletes bemutatása, a gyengéd testvéri szeretet, a megértő, aggódó anyai gondoskodás, a hasonló érdeklődésen és ízlésen alapuló házasság dicsérete a polgári drámához kapcsolják Bessenyei művét.

A polgári dráma sajátosságaira utalnak a bőséges didaszkáliák is: a szerzői utasítások, amelyek azért érdekesek, mert azt mutatják, hogyan kívánta jellemezni Bessenyei a filozófust a sajátos színrevittel. Már a korabeli közönségnek feltűnt, ahogyan ezt fejezetünk elején említettük, hogy a filozófus viszonylag ritkán van jelen a színpadon. Pontyit részben ezért is érezhették vele legalább egyenrangú alaknak, vagy nála is jelentősebbnek. Párménio a színpadon több esetben egyedül van, vagy szunyókáló szolgálja társaságában. A drámaíró a színrevitel sajátos módjával is hangsúlyozza főhőse magányosságát. Az első három felvonásban csak ritkán jeleníti meg társaságban, a harmadik felvonás végén találkozik Szidalisszal, és mindketten „megilletődve” (Szidalisz esetében a didaszkália, Párméniónál a szöveg maga tartalmazza ezt a szót) fedezik fel egyéniségük hasonlóságait. Ugyanazokat a szavakat használják helyzetük jellemzésére: ma-

¹⁵ Nagy Imre felhívja a figyelmet a „női princípium által uralt” családi kapcsolatokra. NAGY, „Arckép és hasonmás. Textus, paratextus, intertextus *A Filozófusban*”, *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, Kijarat Kiadó, Bp., 2000. 19.

¹⁶ A mű kezdése Marivaux *Jeu de l'amour et du hasard* című művének első jelenetére emlékeztet. A francia drámaíró darabja is a szolgáló és úrnője közötti vitával kezdődik. Bessenyei darabjában a szolgálólány nem fél attól, hogy csípősen válaszoljon a kisasszonynak, aki emlékezteti a közöttük levő különbségre: „nem illik néked eszednek lenni, mert szolgáló vagy” – „én az olyan észért, mint a' kis-asszonyéknak van, nem adnék egy gombos tűt” (SZ 497–498). Marivaux női szereplői azonban nem az észről, hanem a szívről beszélnek: „...sachez que ce n'est pas à vous à juger de mon cœur par le votre” („...vedd tudomásul, hogy te nem ítéltethed meg szívem érzelmeit a sajátod alapján.” I. felvonás, első jelenet).

gány, szomorúság, természet szava, szeretet. Az utolsó két felvonás mindegyikében kiemelkedő fordulatot hoz az a jelenet, ahol a darab valamennyi szereplője (kivéve a szolgálókat) színen van és élénk társalgást folytat. A negyedik felvonás harmadik jelenetében Párménio is részt vesz ebben a gondolatcserében, itt fejti ki véleményét Rousseau gondolatairól. A darab utolsó jelenetében Párméniónak jut kevesebb szó, itt a nők problémái kapnak nagyobb súlyt: Szidalisznak és anyjának gondolatai a házasságról és a családról.

Érdekes felfigyelni arra, hogy a házasság kapcsolatát választó két fiatal levélben vall szerelmet egymásnak, ami elég sajátos egy színdarabban, hiszen ez a műfaj számos lehetőséget tudna biztosítani két személy intim találkozására. Hasonló megoldást választ majd Bessenyei a *Tariménes útazása* című regényben is. Feltehetően a szerelmi szenvedély sajátos megfogalmazása és elemzése épp olyan fontos, mint a szerelem bevallása.¹⁷

A felhőtlen, bár visszafogott öröm, amely a házasélethez kapcsolódik, csak Bessenyei színpadra szánt művében jelenik meg. Pontyi érdekes típus, alakjának vonzó és komikus tulajdonságai könnyen megérintették a korabeli közönséget. A mű drámai fonálát azonban a filozófus sajátos alakja és helyzete adja meg, aki szeretné elfogadtatni egyéniségét az őt körülvevő közösséggel, amelynek boldogságát kívánja. A mű hangvételében kezdettől jelen van az érzelmesség, amely a végén válik felfokozottá. Az utolsó jelenet, amelyben bőségesen áradnak a könnyek, a mű végén hatásos képet („tableau”) alkot, amely a néző érzelmeit hivatott felkorbácsolni, ahogyan azt Diderot a polgári dráma elméletében szükségesnek tartotta. Szidalisz „iszonyuan sir, zokog”, a szereplők először az anya előtt térdre esnek, majd a két házassulandó egymás mellé áll, miközben az égre tekintő anya áldását adja rájuk (SZ 592).

Bessenyei a vígjáték legjobb hagyományait ötvözi ebben a műben a polgári dráma elemeivel, miközben megalkotja azt a fi-

¹⁷ A levél szerepéről a színdarabban lásd: NAGY Imre, *Ágistól Bánkig*, 75–80. Szilágyi Márton szerint az írásba foglalt vallomás a „véglegességet” fejezi ki: SZILÁGYI, „A vígjátékíró Bessenyei művészi távlatai (Bessenyei filozófusa és Pontyija)”, *A szétszórt rendszer*, 148.

lozófusportrét, amelyet a különböző korabeli európai irodalmak más és más módon megpróbáltak a nagyközönség számára elfogadhatóvá tenni.¹⁸ A művet záró kép, amely a nézők érzelmi azonosulását van hivatva felkelteni, a nemes erkölcsökre, a „komoly” magatartásra intő pozitív példa a dráma sajátossága. A szerelem, a házasság, a barátság témája a filozófus társadalmi szerepvállalásának színrevitelét jelenti. A polgári dráma problémafelvetése és az erkölcsös hős főszereplővé avatása a korabeli európai közönség körében sem volt mindig sikeres.¹⁹ A dráma és a vígjáték ötvözése bizonyára fontos szerepet játszott a magyar író művének sikere szempontjából. Bessenyei kísérlete, ahogyan a nemes erkölcsű filozófust a színház iránt érdeklődő magyar közönséggel megpróbálta elfogadtatni, az európai párhuzamokat tekintve is figyelemreméltó.

¹⁸ Szilágyi Márton arra hívja fel a figyelmet, hogy Bessenyei a komédiát a drámával ötvözi. SZILÁGYI, „A vígjátékíró Bessenyei”, 154.

¹⁹ Több darab bemutatását már maguk a színészek megtagadták, de a színpadi bukás sem volt ritka.

3. rész

A VEGYES MŰFAJÚ KÖTET VOLTAIRE BESSENYEI *HOLMI*JÁBAN

„Egyszer azt vettem fel magamba, hogy valamelly dologgal elmélkedni fogok, reggel felserkenvén az ágyamba, arról írok, akkor Dél előtt nézd ilyen *Holmi* jött ki belőlle.” (AH 171)

„...mind a 36. könyvet, figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam, melly olvasásból le tészem előtted tsekély ítéletemet.” (AH 349)

Bessenyei György bécsi éveiben írt művei a műfaji változatosság jegyében születnek: idegen nyelven ad ki a morális folyóiratokra emlékeztető írásokat, anyanyelvén jelentet meg tragédiát, eposzt, történetírást, leíró költeményt, vitairatot, verses levelekből összeállított gyűjteményt. Ezek a művek olyan szerzői elképzelés megvalósítására utalnak, amely a magyar tradíciók új tartalommal való megtöltése mellett megkísérel meghonosítani magyar nyelven az európai felvilágosodás műfajait. Bíró Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy a fiatal Bessenyei „kifejezetten szépirodalmi” műfajokat művel, míg az időskori művek nagylélegzetű filozófiai munkák. A *Holmi* sajátos helyet foglal el a fiataalkori művek között, mivel itt filozófiai gondolatainak elrendezésére „mozgékony, gyorsan témát és hangvételt váltó” rövid írásokat kapcsol egy kötetbe.¹ A *Holmi* címmel Bécsben 1779-ben megjelent mű tartalmi és koncepcionális szempontból is jelentősen eltér a korábbi redakcióktól. Valójában mindegyik szövegegyüttest „önálló” műnek tekinthetjük. Ugyanakkor ezekben a vegyes tartalmú, rövid írásokat összefogó kötetekben Bessenyei gondolatai átalakulásának állomásait is láthatjuk. A kritikai kiadás szövegközlése is ezt az értelmezést képviseli.²

¹ A témáról lásd Bíró Ferenc bevezetőjét *A Holmi* kritikai kiadásához. AH 7.

² *A Természet Világa* című mű végleges kézírata és a két megelőző írás (*A Méletőség keserve*, *A Természet Világa*) hasonló kapcsolatban vannak egymással, ahol az „előzmények” töredékben maradtak, itt azonban még ezt sem állíthatjuk.

A felvilágosodás íróira általában jellemző a szöveg újraírása, újratereemtése, a „mozgó szöveg”. Ezzel a jelenséggel részben összefügg az a gyakorlat, hogy vegyes műfajú műveket összegyűjtő köteteket készítenek és adnak ki szerzőik. Közülük Voltaire *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötetét érdemes részletesebben megismernünk, mivel erre a kötetre pontosan hivatkozik Bessenyei *A Holmi* bécsi kiadásában. A bemutatás reményeink szerint hozzájárul ahhoz, hogy a magyar író szerzői és kötet szerkesztői sajátosságait világosabban láthassuk. Következő fejezetünket szenteljük majd annak a kérdésnek, hogy az újrateremtés hátterében hogyan változik Bessenyei filozófiája és hogyan módosulnak a különböző redakciókban azok a műfajok, amelyeket a „vegyes” kötetek összefognak.

Feltételezésünk, hogy miközben Bessenyei egyre jobban megismeri az európai irodalomban – és konkrétan Voltaire életművében – az olvasó érdeklődésének felkeltésére és fenntartására alkalmazott vegyes rövid műveket egy kötetbe összefogó „műfajt”, nagyobb határozottsággal és biztonsággal alakítja ki egyéni elképzelését, amellyel magyar olvasói ízlését kívánja formálni. Munkánk célja nem a korábbi filológiai viták felelevenítése a szövegek keletkezésére vonatkozóan. Műfaj történeti jellegű elemzésünk véleményünk szerint a szövegkiadások során és azt követően elvégzett ilyen jellegű kutatások eredményeit inkább alátámasztja.

A francia felvilágosodás íróira szinte kivétel nélkül jellemző, hogy egy-egy szöveget többször is felhasználnak, kisebb változtatásokkal, vagy akár teljesen azonos alakban, változtatás nélkül. A korszak esztétikája nem kéri számon az írótól a szöveg tökéletességét valamilyen előre meghatározott stílus eszménynek megfelelően, hiszen a legfontosabb érték az egyéni, eredeti mondani való és stílus. A műfaji kánonok is teljesen fellazulnak. Új műfajok kezdik elfoglalni a korábban uralkodó műfajok helyét. Sok a kiadatlan és a betiltott írás. Az írók legtöbbször nem javítják ki a cenzúra által bírált részeket, Bessenyei erre vonatkozó elvei nem tekinthetők tehát kivételesnek, hanem inkább egybecsengetnek az európai filozófusok elképzeléseivel. Jellemző, hogy újra-

írják munkájukat, melynek során legtöbbször gyakorlatilag új szöveg születik. Az is előfordul, hogy más című munkában vagy egy folyóiratban, esetleg szerzői álnéven, sokszor névtelenül jelentetik meg az általuk fontosnak tartott írást, amelyet a hivatalos szervek nem engedélyeztek. A szöveg újra felhasználásának azonban nem mindig van ilyen oka. Az „önidézés” is sajátos gyakorlat a korszak irodalmában. Voltaire írásából sok példát említhetünk, ahol korábbi szövegeit újra felhasználja, vagy változatlanul megismétli.³ Prózában írt, rövid terjedelmű írásainak kombinációi nagy lehetőséget biztosítanak arra, hogy egyes szövegek más szövegkörnyezetben új jelentéstartalommal töltsödjének fel. Az újraírás és az ismétlés tudatos szerzői eljárás a szöveg linearitásának megtörésére, egy folyton változó gondolati lánc megvalósítására.⁴ Voltaire gyakran alkalmazza azt az eljárást is, hogy prózában írt rövid alkotásait megjelenteti névtelenül folyóiratokban, majd ezt követően beemeli azokat műveibe, esetleg lábjegyzetben szerepelteti a szövegeket vagy abból származó részleteket. Nemcsak szótáraitra gondolunk itt (*Dictionnaire philosophique*, *Questions sur l'Encyclopédie*), hanem azokra a vegyes tartalmú kötetekre is, amelyeket vagy ő maga, vagy kiadói állítottak össze. Mi azzal a válogatással foglalkozunk, amelyből még életében megjelent összes műveinek kiadásában kilenc kötet és amelyek egyikére Bessenyei *A Holmiban* hivatkozik.

2006-ban egész folyóiratszámot szenteltek a francia kutatók annak a kérdésnek, hogy mit jelent Voltaire életművében a „vegyes

³ A kéziratban maradt és a (sokszor névtelenül) megjelent művekben előforduló „önidézés”, illetve a másoktól származó szövegek beillesztésének elemzéséhez és tipologizálásához segítséget adnak az intertextualitás elméletéről írt munkák (Kristeva, Barthes, Genette, Allen, Martinez-Fernandez művei).

⁴ A *Dictionnaire philosophique* kritikai kiadásában Christiane Mervaud bevezetője illetve a szöveghez fűzött jegyzetei számos ilyen példát tárnak fel: *Les Œuvres complètes de Voltaire*, t. 35–36. *Dictionnaire philosophique*, sous la direction de Ch. MERVAUD, Voltaire Foundation, Oxford, 1994. Lásd a kérdésről: Nicolas CRONK „Voltaire autoplagaire”, *Copier/coller. Écriture et réécriture chez Voltaire*, éd. par Olivier FERRET, Gianluigi GOGGI et Catherine VOLPILHAC-AUGER, éditions PLUS–Pisa University Press, Pisa, 2007. 9–31.

kötet” („mélanges”) fogalma.⁵ A vegyes kötet antik eredete a XVIII. században ismert, eredetileg olvasmányokból kijegyzett gondolatokat tartalmaz, kommentárral vagy bírálatokkal kísérve. A reneszánsz idején gyakori a műfaj alkalmazása („miscellanae”), majd a XVIII. század egyik kedvelt kiadási formája lesz, azzal az újítással, hogy a kortárs irodalom témája előtt is megnyílik. A felvilágosodás esztétikájának alapvetően megfelel ez a szabad, a változatosság és a meglepetés elveire épülő gyűjtemény, amely a rövid műfajok és a tudás különböző területeire tartozó ismeretek vegyítését teszi alapelvvé. Szinte minden író munkásságában találunk gyűjteményes kötetet, legnagyobb riválisa a periodika, amelynek elveivel sok találkozási pontja van.

Voltaire alapvetően kétféle vegyes tartalmú művet készített. Az egyiket kifejezetten személyes használatra szánta, ezt a szöveggyűjtést „Pots-pourris”-nak nevezi.⁶ A nyilvános közlésre szánt vegyes tartalmú munkák kapják a „Mélanges” címet. Ezek részben összes művei kiadásával függenek össze, mivel ide kerültek a rövid munkák, amelyeket nem lehetett különálló kötetben kiadni, vagy nem voltak besorolhatók más művek mellé (esetleg éppen műfaji bizonytalanságuk vagy tematikai heterogenitásuk miatt). Ilyen egyébként a Bessenyei által idézett mű is. De már jóval ezek megjelenése előtt, 1740-től kezdve jelennek meg ilyen Voltaire-kötetek (amelyek azonban nem mindig tükrözik a szerző koncepcióját, mert egyes esetekben „kalóz”-kiadók állítják össze a válogatást). Ezek a „Mélanges” címet kapó gyűjtemények az esztétikai, politikai, vallási, filozófiai tartalomnak egyaránt helyet biztosítanak. Fontos megemlíteni, hogy a szerző nem kapcsolja össze a műben található írásokat, semmiféle hierarchia nincs

⁵ *Revue Voltaire*. „La notion voltairienne de »mélanges«” című különszám, n°. 6. (Paris, 2006). Lásd főleg: François BESSIRE, „Les mélanges du XVIIIe siècle: conceptions et pratiques”, 9–22; Jerroon VERCURYSSSE, „Les Mélanges: le cabas de M. de Voltaire”, 22–34; Olivier FERRET, „Des »pots-pourris« aux »mélanges«”, 35–53.

⁶ Ilyen címmel 146 gyűjteményes kötetet őriz könyvtára, mintegy 1300 írás található bennük (lásd O. Ferret idézett tanulmányát). Hasonló köteteket készített Montesquieu is, később felhasználandó gondolatai feljegyzésére „Le Spicilège” és „Carnet” címmel.

köztük, kezdetüket csak a cím vagy valamilyen jel emeli ki, még csak nem is kezdődnek új oldalon. A kötet szerkesztése bizonyos alkalmi jelleget visel magán, ami az egyes szövegek jelentését befolyásolja. Előfordul, hogy a kötetben szereplő írás önálló életre kel, vagy változatlan formában másik gyűjtemény részévé válik. Arra is van példa, hogy a kötetben egy írás első változatát találjuk és a szöveget egy másik gyűjtemény számára átalakítja a szerző. Ezek a sajátosságok Voltaire „Mélanges” című köteteire éppúgy jellemzőek, mint Bessenyeinek azokra a szövegeire, amelyeket „holmi”-nak nevez. A magyar filozófus azonban, ahogyan ezt látni fogjuk a következő fejezetben, nem szívesen nyúl újra már elkészült írásaihoz, nála a kötet létrehozásában nagy szerepet játszik a spontaneitás. Első mottónkkal erre a sajátosságra kívántuk a figyelmet felhívni.

Mielőtt folytatnánk a Voltaire–Bessenyei párhuzam kérdését, kitérünk egy olyan példára, amely azt mutatja, hogy a magyar felvilágosodásban Bessenyei művét megelőzően is készültek hasonló vegyes szövegegyüttesek. Galánthai Fekete János gróf a „Pensées détachées écrites les années 1764, 1765 et 1766” címet adja a morálfilozófiai, politikai, esztétikai jellegű gondolatait egybefogó írásainak.⁷ Fekete „Szétszórt gondolatai” nem önálló műként, hanem egy nagyobb vegyes tartalmú szövegegyüttes részeként jelentek meg *Mes Rapsodies* címmel, amelyben találunk verses meséket, epigrammákat, leveleket; a Voltaire-rel való levélváltását is itt közli. Könyve egyébként Bessenyei művét követően jelent meg Genfben, 1781-ben. Fekete franciául írja munkáját és Bessenyeitől tökéletesen eltérő szerzői szándékkal. Tudatja olvasóival, hogy nem a nyilvánosságnak szánta írásait, csak néhány bensőséges barátnak, azt is megemlíti, hogy nem vágyik a „pompás” szerzői címre.⁸ Éppen azért érdemes kicsit részlete-

⁷ A „Pensées détachées” cím, illetve műfaji megjelölés is gyakori a francia felvilágosodásban, amely a lazán összekapcsolódó, vagy egymással csak rejtett kapcsolatban levő gondolatok egybegyűjtésére utal. A megjelent kötet címe, valamint az alcím is jelzi, hogy különböző tartalmú és formájú rövid írások kötetbe foglalása volt az író célja: *Mes rapsodies ou recueil de différents essais de vers et de prose*.

⁸ „...le titre fastueux d’auteur ne me tente pas.” [FEKETE János], *Mes Rapsodies*, Genève, 1781, I, 314. Neve sem került a mű címlapjára.

sebben idézni, hogyan gondolkodik ő erről a „műfajról”, mert alapvetően eltér meggyőződése Bessenyeiétől a nyilvánosság fontosságának kérdésében. Fekete így fogalmazza meg a műfaj előnyeit: „Írásom választott műfajánál kényelmesebbet el sem lehet képzelni. Papírra vetem gondolataimat, ahogy jönnek, rend és módszer nélkül. Ha rossz a mű, legalább kevésbé untat, mint egy hosszabb lélegzetű munka. [...] Jegyzeteim célja csak az, hogy magamnak számot adjak gondolataimról.”⁹ Az idézet első része némileg emlékeztet Bessenyei idegen nyelvű munkáira az írás célját illetően, de az utolsó mondat jól tükrözi eltérésüket.¹⁰ Bessenyei irodalomfelfogásának épp az jelenti az egyik legfontosabb újdonságát, hogy felismeri az írások megjelentetésének jelentőségét. Vállalkozik az irodalomszervező tevékenységre azáltal is, hogy vállalja a nyilvánosság előtti megmérettetést.

Bessenyei főleg bécsi évei alatt idézi gyakran Voltaire műveit. Ritkán fordul azonban elő, hogy egyes szövegrészek fordítását követően az általa használt kiadás referenciáit is közölje, a kötet és az oldalszámot is pontosítva.¹¹ Ez történik *A Holmiban*, ahol olvasójának úgy kívánja megadni a Voltaire művéből lefordított részlet hitelességének ellenőrzési lehetőségét, hogy a francia szöveg fellelhetőségéhez szükséges adatokat is megadja számára: „Ha értesz frantziául, és az írónak munkái kezedbe eshetnek, vagy azokat másnál fel találod a XXVII. Könyvnek 42. levelét olvasd, és ha ot nem találod mind ezeket mellyeket, irtam, maradjak előtted örökös hiba” (AH 351). A pontosnak tűnő hivatkozás ellenére hosszú ideig csalfa reménynek bizonyult az idézett

⁹ „Rien n'est si commode que le genre d'écrire que j'embrasse. On jette ses pensées au hasard, on n'y met ni ordre ni méthode. Si l'ouvrage est mauvais il ennuyera toujours bien moins, qu'un livre de longue haleine [...] Le but de ce griffonnage est de me rendre compte de mes idées.” (Fekete írásait saját fordításomban közlöm. A „griffonnage” szó pontos fordítása a „firkálmány” lenne.) Ibid.

¹⁰ Az idézet folytatása ezt az eltérést még jobban mutatja: „Je cède à la démageaison de barbouiller, sans penser à être lû que de mes amis les plus intimes.” (A papír beszennyezésének mániája elragad, de nem vágyom arra, hogy más is olvasson, mint legbelsőbb barátaim.)

¹¹ Itt következő gondolatmenetünk megjelent tanulmányunkban: „Voltaire Bessenyei *Holmijában*. Egy jegyzet nyomában”, *Ferenczi László 65. születésnapja alkalmából*, Miskolc, 2003, 155–162.

szövegrész alapján a kiadás azonosítása. Pedig Bessenyei még egy támpontot ad, megjelölve azt a kiadást, amelyben a szöveget keresnünk kell: háromszor is megismétli egy bekezdésen belül, hogy a harminchat kötetes Voltaire-t használta (második mottónk ezt a hivatkozást idézi).¹²

Kitartás és kutatói szerencse eredményeként sikerült azonosítanom a Bessenyei által lefordított szövegrészt a Voltaire művében található sorokkal és megállapítani nemcsak azt, hogy hitelesen tolmácsolta a francia író gondolatait, hanem azt is, hogy az idézett sorokat valóban a megadott helyen találjuk. Ez a kiadás 1770-ben indult és 1773-ig jelent meg az első 36 kötet. A vállalkozás azonban folytatódott és 1775-ig 48, 1781-ig 52 kötetben közölte Voltaire összes műveit. Theodore Besterman részletes és pontos bibliográfiájában megadja azt a három könyvtárat, ahol a kiadás ma is fellelhető, sőt a könyvek jelzeteit is közli. A kiadás egy példánya Lausanne-ban található, ahol a könyv valószínűleg megjelent (noha London van kiadási helyként megjelölve), egy másik példány a bécsi királyi könyvtár állományát képezi, amit azért fontos tudnunk, mivel Bessenyei feltehetően ezt a példányt olvasta, és két példánya olvasható a bordeaux-i városi könyvtárban. Ennek a könyvtárnak ritka könyvei között találtam meg a Bessenyei által megadott referenciák alapján A *Holmiban* használt kiadást: *Collection complete des œuvres de Mr de Voltaire*. T. XXVII. *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique*, Londres, 1772.¹³ Ebben a kiadásban a 42. oldalon valóban megta-

¹² „Ezen nevezetes Író munkájának ereje, színe, harmintz hat könyvekbe vannak össze szedve [...] Harmintzhat darab könyvbe tsak el terjedhet egy betsülletes olvasónak elméje, míg röllok itélhet [...] Mondhatom, hogy másoktól költsönözvén mind a 36. könyvet, figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam, melly olvasásból le tészem előttd tsekély itéletemet.” (AH 349.)

¹³ A két nagy Voltaire-bibliográfiában a mű leírása vonatkozásában (a kötetek megjelenési helyét illetően) nincs teljes egyetértés. Besterman szerint a londoni kiadási hellyel közölt kötetek is Lausanne-ban jelentek meg. Georges BENGESCO, *Voltaire. Bibliographie de ses œuvres*, Paris, 1890, 87; *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 77, ed. By Theodore BESTERMAN, Genève, 1970, 128–131.

láljuk azt a Voltaire-szöveget, amelyet Bessenyei lefordít; így a kutató végre eleget tehet a magyar filozófus tanácsának: „a XXVII. Könyvnek 42. levelét olvasd.” A Bessenyei forrásául szolgáló szöveg Voltaire „Cu-Su et Kou, ou entretiens de Cu-Su, disciple de Confutzée, avec le prince Kou...” című dialógusának jegyzete.¹⁴

Kutatásunk eredménye azért fontos, mert a Bessenyei által használt Voltaire-kiadásban több Voltaire-mű a maitól eltérő formában és cím alatt jelent meg. Így az idézett szöveget ma nem a *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötetben, hanem a *Dictionnaire philosophique*, magyarul *Filozófiai ábécé* „Kínai katekizmus” című szócikként találjuk meg, amelynek alcíme a lábjegyzetünkben teljességgel idézett cím.¹⁵

A „Kínai katekizmus”-ban a tanítvány, Ku herceg – aki Konfuciusz követője – fogalmazza meg kételyeit a lélek keletkezéséről és halhatatlanságáról. Ku szerint egyféle anyag létezik, amelyet Isten bármilyen tulajdonsággal fel tud ruházni. Vele szemben mestere az anyagi világ és az anyagtalan lélek kettősségét próbálja bizonyítani. A vita kritikus pillanatában a mester csak etikai érvekre tud támaszkodni, amelyeket azonban a leendő uralkodó elfogad, egyetértve ellenfelével, miszerint a birodalom jövőjét erkölcsileg alátámasztja az a gondolat, hogy az ember halála után földi élete jutalmát vagy büntetését nyeri el. Ez a „Harmadik beszélgetés” vége és egyben a dialógus fordulópontja. A jegyzet, amelyet Bessenyei lefordít, itt található, a hercegi tanítvány következő szavaihoz kapcsolva: „Nos jó, megadom ma-

¹⁴ A mű teljes címe: „Cu-Su et Kou, ou entretiens de Cu-Su, disciple de Confutzée, avec le prince Kou, fils du roi de Low, tributaire de l'empereur chinois Gnenvan, 417 ans avant notre ère vulgaire. Traduit en latin par le père Fouquet, ci-devant ex-jésuite. Le manuscrit est dans la Bibliothèque de Vatican, N° 42759.” A *Mélanges* második darabja: 26–57.

¹⁵ A „Catéchisme chinois” címet a *Dictionnaire philosophique* első, 1764-es kiadásában kapja. Voltaire már 1740-ben megírja és először „Entretien avec un Chinois” címmel jelenti meg *Recueil de pièces fugitives* címmel kiadott gyűjteményes munkájában. Lásd: *Les Œuvres complètes de Voltaire*, t. 35, *Dictionnaire philosophique*, 438–494. *Filozófiai ábécé*, Kossuth Kiadó, Bp., 1996. A „Kínai katekizmus” idézett része: 147.

gam.” A dialógusban így végső soron nem a lélek halhatatlansága eszméjének igazsága, hanem hasznossága nyer bizonyítást.¹⁶

Bessenyei nem idézőjellel jelzi a Voltaire-től lefordított szövegrészt, hanem egyértelmű megfogalmazással. Fordítása előtt ezt olvassuk: „A lélek halhatatlanságát, munkájának egy részibe védelmezvén, fő okoskodása alá jegyzést teszen, melyet le fordítok egészen, hogy azok, kik *Voltér* barátságáért, kit nem ismernek, mindent meg akarnak vetni hallomásból, lássák tsalattatásokat. Okai között végre így szól.” Az idézet végét is jelzi: „Ezeket Voltér maga írja” (AH 350, 351). Az idézett szöveg egyik érdekessége sajátos intertextualitása: a lélek halhatatlanságáról szóló idézetben Voltaire dialógusának szövegén kívül Gassenditől is olvasunk egy szó szerint átvett gondolatot, amely a dialógus jegyzetében szerepel. Pierre Gassendi XVII. századi szkeptikus szabadgondolkodó, Descartes filozófiai ellenfele. Voltaire példaként idézi merészségét, Bessenyeinél a fordítás apró módosításainak és az új szövegkörnyezetnek köszönhetően a kételkedés filozófiájának példája lesz. A jegyzet maga a test és a lélek kérdése filozófiai megítélésének lehetőségeit veti fel. Itt Voltaire csak európai filozófusokra hivatkozik: az antik filozófia materialistáira, a francia szabadgondolkodókra, az angol filozófiára. A velük szembenálló tradícióból Aquinói Szent Tamást, Descartes-ot, Kálvint és Luthert említi meg. Bessenyei gondolati rendszeréhez *A Holmiban* a francia szabadgondolkodó által felvetett kérdések és Descartes merev dualizmusának elutasítása közel állnak. Gassendi a dedukció módszerét elutasította, nem fogadta el, hogy Isten-fogalmunk velünk született eszme volna, mivel szerinte minden gondolat a tapasztalatból származik, és racionális érvekre támaszkodva próbálta meg Isten létét bizonyítani. Bessenyei lerövidíti a jegyzetet: nála csak a Gassendire való utalás marad meg, az őtőle idézett gondolattal lezárja fordítását.

Bessenyei művének bécsi kiadásában Voltaire jelentős szerepet kap, míg a három korábbi redakcióban éppen csak előfordul a neve. Az idézetet is itt találjuk meg először, a kiadott szövegben

¹⁶ Annie BECQ, „Le catéchisme chinois”, *Aspect du discours matérialiste en France autour de 1770*, Caen, 1981, 267–275.

Voltaire gondolatai és írásai kiemelt útmutatást jelentenek számára (a feltehetően első redakció forrásai között megemlíti Voltaire nevét Robinet, Mirabeau, Rousseau, Hume és Frigyes császár mellett a címben¹⁷). Hivatkozik a Montesquieu-t bíráló, a történetíró Voltaire-re, mindkét esetben hangsúlyozva egyébként, hogy véleménye nem esik egybe a francia filozófuséval. A mű XXXVIII. részét teljes egészében a francia filozófusnak szenteli, alcímként azonban nem idézi nevét, ahogyan ezt teszi például a Montesquieu-nek szentelt fejezetben. Minden bizonnyal a cenzúra miatt nem akarta a hírhedt filozófus nevét ilyen módon kiemelni. A fejezet Voltaire és II. Frigyes egy-egy levelének fordításával indul. A két egymásra válaszoló levél párhuzamosan láttatja a háborúzó uralkodót és a pacifista Voltaire-t. Bessenyei azokat a leveleket idézi, amelyeknek történeti háttere sajátos aktualitással bír: a „kegyetlen” uralkodók a „Magyar Királyné”, Mária Terézia ellen kötöttek frigyot, az osztrák örökösödési háborúban.¹⁸ A levélváltásból kirajzolódó Voltaire-portrét követi Bessenyei Voltaire-apológiája. A fejezeten belül a „Jegyzés” alcímet kapó írás vezérmotívuma az a gondolat, hogy Voltaire-t azok tekintik és nevezik ateistának, akik nem olvasták műveit, és akik esetleg franciául nem is tudnak. Ennek az apológiának perdöntő része a Voltaire-től idézett szövegfordítás.

A *Holmi* értelmezése szempontjából nem érdektelen tehát ismerni azt a Voltaire-kiadást, amelyet az író ebben az időszakban „kétszer, háromszor is által meg által” olvasott. A konkrétan idézett *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötet ötvennyolc rövid prózai írást tartalmaz. Az írások jelentős része a lélek problémájával és vallási kérdésekkel foglalkozik. A címében is a válogatás vegyes jellegét hangsúlyozó kiadásba került a *Filozófiai ábécé* és a *Filozófiai levelek* több darabja, de olyan szövegrészek is, amelyeket Voltaire ezekből a műveiből a végső

¹⁷ SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja”, *ItK*, 1990, 261.

¹⁸ A két levél sorrendje felcserélődött és csak a másodikban találunk pontos dátumot. Bessenyei mindkét levelet megrövidíti: elmaradnak belőlük a versrészletek, valamint az utalások Voltaire készülő művére. VOLTAIRE, *Correspondence*, éd. by Theodore BESTERMAN, Genève, 1955, XII, 21–25.

változatban kihagyott,¹⁹ ezenkívül számos rövidebb, önálló mű. A *Filozófiai levelek* utolsó negyedének írásai, ahol Voltaire az irodalmi és kulturális élettel foglalkozik, valamint a Pascalról írt levél hiányzik, ugyanakkor megtaláljuk benne a lélek halhatatlanságáról írt fejezetet („Sur l’âme” – „A Lélekről”), amely a műből végül kimaradt. Ez a kötet jól illusztrálja azt a gyakorlatot, amely a szövegeket új környezetbe helyezve új szövegösszefüggést biztosít nekik, ugyanakkor lehetővé teszi azt is, hogy a cenzúráról való félelem miatt kimaradt részek is kiadásra kerüljenek.

Röviden át kell tekintenünk a kötetet tematikus és műfaji szempontból. A címnek megfelelően a központi témák a filozófia, az erkölcs és a politika, amit ki kell azzal egészítenünk, hogy jelentős a vallási kérdésekkel foglalkozó fejezetek aránya. A filozófiai jellegű írásokból megemlíthjük a Lucretius filozófiájáról szóló dialógust („Entretiens entre Lucrèce et Posidonius”), a vallásról írtak közül a „Du fanatisme”, a „Du théisme”, a „Sur l’âme”, a „Des sectes” című írásokat. A korban sokat vitatott luxus és kereskedelem szerepével is több írás foglalkozik („Sur le commerce et le luxe”, „Lettre sur les ouvrages de Dutot et Melon”). Kevesebb írásban, de jelentős hangsúllyal jelenik meg az irodalom és a nyelv kérdése. Voltaire a nyelvek természetéről és „fejlettségi” szintjükről elmélkedik („Des Langues”), illetve az angol, a francia és az antik irodalmat hasonlítja össze („Parallèle d’Horace, de Boileau et de Pope”). Ezeket az írásokat Voltaire később a *Questions sur l’Encyclopédie* című művében gyűjtötte egybe. A *Mélanges* címet viselő válogatás a rövid prózai műveket tematikus elrendezéssel fűzi egybe (ahogy azt a teljes cím is jelzi), amely azonban még igen nagy heterogenitást tesz lehetővé. Az írások műfaját nem lehet mindig egyértelműen meghatározni. Egy részük a dialógusok közé sorolható, néhány a levél műfajában íródott, előfordul, hogy Voltaire a címmel a töredék-jelleget hangsúlyozza. Nagy részüket esszének nevezhetjük. A címben ilyenkor többször a „gondolatok” megjelölést találjuk („Pensées sur”).

¹⁹ René Pomeau említi, hogy a *Filozófiai ábécé* több különböző változatban jelent meg. Vö. Voltaire en son temps. «Écrasez l’Infâme». 1759–1770, sous la dir. de R. POMEAU, Voltaire Foundation, Oxford, 1994, IV, 192–213.

Legtöbb esetben a gondolatmenet befejezetlenségét és az eszmefuttatás töredékességét a címben olvasható viszonysszóval jelzi az író („Sur l’âme”, „Des théologiens”), esetleg a többes szám használatával utal rá („Les ignorances”). Ez különösen feltűnik akkor, ha tekintetbe vesszük, hogyan egyszerűsödnek a címek a szöveg későbbi felhasználása során, természetesen ez a más típusú „gyűjteménybe”, így a szótárba illesztéssel is összefügg („Ame”, „Théologien”, „Ignorance”).

Voltaire gyűjteményes kötetének megismerése arra enged következtetni, hogy Bessenyei szerzői szándékait, tematikus és kompozíciós elképzeléseit a bécsi *Holmi* létrehozása során a francia író vegyes műfajú írásokat egybefoglaló idézett kötete befolyásolhatta és talán még abban is szerepet játszott, hogy a megjelenésre előkészített szöveget a korábbi redakcióknál sokkal személyesebbre formálta. Ezt a kérdést elemezzük következő fejezetünkben.

4. rész

MŰFAJOK MOZGÁSA: DIALÓGUS, LEVÉL ÉS ESSZÉ A HOLMIBAN*

„...bár iszonyu kétely mardossa a lelkét / [a]rca reményt
szinlel...” (AH 199, 386)

A *Holmi* kéziratainak tanulmányozásával összefüggő filológiai kutatások eredményeként tudjuk, hogy a szövegvariánsok az 1773 és 1779 közötti időszakból származnak. A kéziratok sajátossága, hogy nem maradt fenn közülük egyetlen autográf sem, de minden bizonnyal valamennyi Bessenyei írásainak másolata, illetve megjelent szövege.¹ Ez a szövegegyüttes Bessenyei munkásságában az egyik legérdekesebb példa arra vonatkozóan, hogy az író a korrekció helyett inkább az újraírást választja.² Az újraírás egyik sajátos okát maga az író említi meg: „szüntelen a *Censorra* kel gondolnom, hogy ne írjak olyat, mit ő hivatala szerint ki nyomtattatni meg nem engedhet” (AH 345). Ugyanakkor nem szabad eltúlozni a cenzúra szerepét, hiszen a kéziratok összehasonlítása azt a meglepő eredményt hozza, hogy a körülbelül hetven rövid írásból mindössze egyetlen részt találunk, amely valamennyi redakcióban megtalálható és szövege alig módosul, az apró változtatások akár a másolók pontatlanságából is adódhatnak. Jogos felvetni azt a kérdést, milyen sajátosságok figyelhetők meg

* A fejezet korábbi változata: „A dialógus, a levél és az esszé műfaja Bessenyei György *A Holmi* című művében”, *Labor omnia vincit. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, Balassi Kiadó, Bp., 2005, 87–90. Francia nyelven: „A la recherche d'un genre philosophique: le mélange de genres dans *A Holmi* de György Bessenyei”, *Cultivateur de son jardin. Mélanges offerts à Monsieur le Professeur Imre Vörös*, Bp., 2006, 173–188.

¹ A korábbi kutatások összefoglalását és értékelését is megtaláljuk Bíró Ferencnek a kritikai kiadáshoz készült bevezetőjében (AH 21–28, 46, 69, 76). Eredményeit kiegészíti SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja”, *ItK*, 1990, 2. 256–271.

² BÍRÓ Ferenc megállapítása: AH 86.

ebben a részben, amelynek címe: „Emberi öröm, nagyság, nyugalom.”³ A fejezetnek *A Holmi* egyéb írásaihoz képest elsősorban módszertani jelentősége meghatározó: Bessenyei művének alapvetését, filozófiai kétkedésének alapvető okát fogalmazza meg itt. Az emberi természet változó jellegéből következően a megismerés és minden tudásunk relatív és bizonytalan: „A hatalmas Természet szabad uralkodóvá lett rajtunk [...] az ember csak okoskodással szokot nagy lenni, de érzéseibe mindenkor ostoba [...] ki érzéséből, önnön maga józan okosságának által látot igassági ellen is tsúfos tselekedetekre vonattatik” (AH 289–290).

A kéziratok összehasonlítása során tapasztalható eltérések között első helyen említjük azt, hogy a Szilágyi Ferenc által a kritikai kiadás megjelenését követően közölt, feltehetően első változat címe eltér a többi kéziratétól: „FILOSOFIA vagy TERMÉSZET / Voltérbúl, Robinétbúl, Mirabóbúl, Hümbül, Fridrikbül sat. Hol a Naturalisták tudománya fel fedeztetik.”⁴ A cím- és szövegbeli eltérések a műfajról való gondolkodáshoz is érdekes adalékot jelentenek. A kettős cím első része annak a problémának a központi szerepére utal, amelyet az „Emberi öröm, nagyság, nyugalom” című fejezet kapcsán már említettünk: Bessenyeit a filozófiai megismerés és gondolkodás során az nyugtalanítja leginkább, hogy az ember a természet részeként változik, emiatt a bizonyosság nem elérhető, így a gondolkodás tévedések forrása. A mű címe az értekezés-műfajt idézi fel, míg az alcím arra figyelmeztet, hogy olvasmányai döntő szerepet játszanak gondolatmenetében, emiatt inkább az esszé műfajának egyik jelentését aszszociálja. Megjelöli fontosabb forrásait, utal a címben szereplő „természet” szónak az előbbitől eltérő jelentésére, miszerint nemcsak a módszert határozza meg, hanem a filozófiai vizsgálódás tárgyát is képezi.

A különböző szövegváltozatok közötti eltérések értelmezése kényes feladat. Fejezetünkben megkíséreljük azt a feltevést bizonyítani, hogy az újírássok során Bessenyei a személyesség egyre

³ AH (*Az Ösholmi*) 121, (*A Debreceni Holmi*) 191, (*A Holmi*) 288–293, „Filosofia vagy természet”, in SZILÁGYI Ferenc, I.m., 262.

⁴ SZILÁGYI Ferenc, i. m., 261.

nyilvánvalóbb formáit és kifejezéseit alkalmazza. A „FILOSOFIA vagy TERMÉSZET” három, a későbbi kéziratokban nem szereplő szövege már a választott műfaj következtében tudatosan kerül az olvasó megszólítását. „Az Isten létiről” írt panteista-deista versnél fontosabb számunkra a két prózában írt szöveg. A „Szeretsen levél”-ben a szerző olyan formát választ, amelyben a gondolatok megfogalmazását egy fiktív személyre bízta, így a levél nem ad lehetőséget Bessenyeinek a személyes megnyilatkozásra. Azzal a levélformával találkozunk itt, amelyben az Európában tartózkodó idegen leírja az európai szokások (itt vallásgyakorlat) visszatetszőnek talált sajátosságait. Legismertebb példája Montesquieu *Perzsa levelek* című levélregénye. Nem hiányzik a „Szeretsen levél”-ből a megszólítás, a baráti hang, amelyek a levélformának fontos elemei, sőt még utóiratot is tartalmaz. A levél kimondott célja azonban az, hogy a természetvallást képviselő „vadember” „tudósítást” adjon Európáról otthonmaradt barátjának a vallás kérdéseiről. A másik prózai szöveg sem mutatja meg közvetlenül az író véleményét. „Az Eliseum tsendes Mezején Plátó egy baráttal öszve jön” című dialógusban két olyan szereplő képviseli az ellentétes véleményeket, akikkel az olvasó nem tud azonosulni és narrátor sem kommentálja a párbeszédet.⁵

A fenti kéziratához legközelebb álló „Ösholmi” szövegeiben eltérő szándékot fedezhetünk fel. Erre következtethetünk már a fejezetek sorrendjéből. Ebben a szövegegyüttesben dialógus nyitja a művet. A dialógus típusa teljesen eltér az előző gyűjteményes kötetben szereplő mű hasonló műfajú írásától. Főszereplője nem az antik filozófia jeles alakja, hanem egy Konfuciusz-követő kínai filozófus. Ennek a szövegnek visszatérő motívuma – az előzőhöz hasonlóan – a hit kérdése, noha a dialógusban megfogalmazott kételyek nem annyira a vallásgyakorlattal, inkább a hitélettel kapcsolatosak. Melléktémaként indul a párbeszédben,

⁵ Lásd a témáról: Suzanne GUELLOUZ, *Le dialogue*, PUF, Paris, 1992, valamint Stéphane PUJOL, *Le dialogue d'idées au XVIIIe siècle*, Voltaire Foundation, SVEC, Oxford, 2005. A dialógust részletesebben könyvünk 5. fejezetében elemezzük.

de egyre erőteljesebbé válik a természetről és az emberről való gondolkodás, és a „térítés”, a „Hitben való erőltetés” témája zárja le a dialógust. A „Pariades térése” két szereplő párbeszédével indul, akik nem tudják meggyőzni egymást, majd kilenc különböző vallást képviselő személy között folytatódik. A párbeszéd első része emlékeztet Voltaire „Kínai katekizmus”-ára, amelynek beszélgetőtársai egyenrangú partnerek és nem tudják egymást meggyőzni álláspontjukról. Bessenyei dialógusának sajátosságát az adja, hogy a halálán levő kínai filozófus és a hívő keresztény gondolati cseréjében valójában saját vallási kételyei jelennek meg. A felvetett tézisek nem nyernek bizonyítást, ezért a vitát sorshúzás zárja, melynek során Pariadesnak üres papír jut, utalva arra, hogy a kételyek feloldhatatlanok.⁶ A dialógustípus és a benne szereplő beszélgetőtársak megváltozása a hasonló téma ellenére a diszkurzus teljes átalakulását eredményezik. A „Pariades térése” című művet sajátosan egészíti ki a kéziratban közvetlenül utána szereplő fordítás Holbach művéből, amely a „Système de la nature” címet viseli és amely az erényes ateista („virtuosus Isten tagadó”) imáját tartalmazza: „Engedj meg ha az emberi meghatározottatott értelmem, Tégedet meg nem esmerhetett azon természetbenn, hol nékem minden szükségesképpen lenni látszott!” (AH 119.) Az „Ösholmi” két első szövegének témája a hit és a vallás kérdése, Bessenyei személyes problémájára való válaszkérésnek mondható, noha sem a dialógus, sem a fordítás nem teszi lehetővé a műben olvasottak és a szerző gondolatai közötti asszociációt. Más jelentést kap ebben a szövegösszefüggésben a mű harmadik szövege, az „Emberi öröm, nagyság, nyugalom” című írás, amelyben mint említettük, Bessenyei a filozófiai kételkedés módszereit és okait mutatja be. A következő részek a bizonyítás retorikáját idézik, a filozófiai értekezés előírásait próbálják meg betartani. A gyakori nyelvi összekötő elemek felhívják a figyelmet a gondolatok egymásra épülésére, egyfajta rendszerszerűsége: „Mitsoda az Isten? És hogy lehet róla gon-

⁶ Stéphane Pujol Voltaire filozófiájára is jellemzőnek tartja a megismerés bizonytalanságaiból származó kétely és az Isten léte szükségességének kettségét. Lásd idézett könyve „Entre le doute et le sermon” című fejezetét (156–158).

dolgozni, vallás, hit, reveláció nélkül, csak természet szerint philosophice?”, „Az emberi igazság hit szerint”, „A természetben annak örökös rendire nézve, van-é ellenkezés vagy nintsen?” stb. Az író személyes stílusban feltárja gondolkodása logikáját olvasójának („Arról kell előbb szólnunk”), akit bevon filozófiai vizsgálódásába (megfigyelés, bizonyítás): „Nézd e”, „Végy fel”, „Mennyünk tovább, 's vizsgáljuk meg”, „Kérdésbe jön még itt tovább” (AH 121, 123, 125). Módszeres filozófiát ígér: vállalkozik a fontosabb fogalmak meghatározására: „Mond meg mit nevezel”, felidézi gondolatmenetének korábbi elemeit: „Szóltunk már feljebb róla”, „Meghatároztuk fellyebb” (AH 130, 146–147). Később arra figyelmeztet, hogy elérkezett a következtetések levonásához: „Van hát a' Természetbenn ezek szerint”, „Azt monddod végre”, „Ezek szerint megítélheted” (AH 151, 153, 157). A feszesre, értekezés formájúra alakított fejezetek gondolatmenete a kézirat vége felé már kevesebb egységet mutat, a gondolatok széthullására maga az író is figyelmeztet: „Az emberi okoskodásnak vagy esmeretségnek, próbának fonala, elszakad a' keresésnek útján” (AH 157). A hangvétel is bizalmasabbá válik, a kételyeket nyilvánvalóbbá teszi, még címbe is belefoglalja: „Testbenn, Physicábann van csak ellene álhatatlan próba, igazság; de erköltsbenn, törvénybenn, hitbenn nints, nem is lehet” (AH 161).

„A Debreceni Holmi”-ban a mottó a szerzői hozzáállást közli az olvasóval: „Egyszer azt vettem fel magamba, hogy valamely dologgal elmélkedni fogok, reggel felserkenvén ágyamba, arról irok, akkor Dél előtt nézd ilyen *Holmi* jött ki belőlle” (AH 171). A közvetlen megnyilatkozásnak egyéb, az eddigi kéziratokban hiányzó elemeit is megtaláljuk itt. Közülük az „Áprilisnek 13^{dik} napján, mikor munkához fogtam, reggel nyolcz orakor hallám...” című szöveget említjük, amely majd a kiadott változatba is bekerül és ahol testvére és barátja eltávozását és az elválás fájdalmas érzelmeit örökíti meg (AH 190, 307). Szenvedélyes hangon beszél meggyőződéséről és az olvasót példák tömegével árasztja el, hogy a szokások és a vallás kérdésében megmutassa neki kételyeit. Az erkölcsi és vallási jellegű kérdésfelvetések között a hit és a szabad akarat kerülnek előtérbe. Oldalakon keresztül sorjáztatja a kérdéseket, nem kísérel meg semmit sem bizonyítani, olvasójában

azt tudatosítja, hogy lehetetlen bármilyen egyértelmű válasz adása: „Vigasztald magad azzal a szerencsés vaksággal, melly szerint néked mindég úgy láczik, mintha szabad volnál akarni a' mint teczik, s' mások felett nagyobb igasságnál élnél” (AH 195). Példákkal próbálja sokoldalúan bemutatni a felvetett kérdéseket, mint amilyen a természetes életmód és a társadalmi törvények dilemmája. A fejezetek témái nem kapcsolódnak össze, az értekezés retorikája nem jelenik meg, a mottónak megfelelően gondolatföredékek szabad sorjázása jellemzi a szöveget.

Ez lesz az egyik sajátossága az 1779-ben Bécsben megjelent *A Holmi* című kötetnek is, noha módosul a tematika, a nézőpont és a hangvétel. Az ismeretelméleti, morálfilozófiai, valláserkölcsi és politikai jellegű témák mellett újak jelennek meg. A módszeres kétely és a bizonyítási szándék elhalványul. Teljesen eltűnik az ironikus hang és a tárgyalt témától való távolságtartás, amely az első redakciókban előfordult. Nem változik ugyanakkor a témák gondolati láncba fonódása és sokrétű megvilágítása. Tekintetbe kell venni azt is, hogy még az ismétlődő írások is új jelentést kapnak a megváltozott szövegkörnyezetnek köszönhetően. A bevezetőben megfogalmazott cél is azonosnak mondható: „Magyarságúnknak előmenetelire dolgoz[ni]” (AH 205).

A döntő változást a szerzőség felfogásának fokozatos átalakulása eredményezi, amelynek filozófiai alapja a dolgok relativitásának belátása, az emberek közötti különbözőség jelentőségének hangsúlyozása és a velünk született eszmék tanának elutasítása. Az író fontosnak tartja, hogy olvasói számára megmutassa tudása határait. A korábbi filozófiai kételyek mellett újabb elbizonytalanodás jelenik meg Bessenyei gondolatai között, írói hivatásának megkérdőjelezése: „Hát mind ezeket mi végre irom?” (AH 221.) A magabiztos, tudós író helyett az esendő, tévedések áldozataként eső szerzőt rajzolja meg. Ilyen módon próbálja meg az egyetemes filozófiai mondandó helyett a szubjektív, személyes igazságnak megnyerni olvasóit. Megkísérel meggyőzni őket, hogy érdemes a valóság megismerésének kalandjára vállalkozni, még akkor is, ha csak részleges és esetleg később helyesbítendő eredmény várható. Ez a változás azt eredményezi, hogy a személyesség lesz a szöveg uralkodó eleme, amely némely részben főtémává

válik: „mit tsinálsz hát egyebet, hanem hogy nyomorúságotat, keservedet azoknak, kik valósággal érteni s' érzeni fognak, által adod, szintén úgy, mint te szomorúságotat, a többi előted írt, és meg holt emberektől költsönözted” (AH 221). A „Mozgás” címmel írt, ezt követő részben háromszor említi saját nevét, gondolatát illusztrálандó példaként magát állítva (AH 225). A szerző személye azonban leginkább a *Bessenyei György és a lelke* című dialógusban és a kötetet záró tragikus-ironikus hangvételi, önéletrajzi jellegű versben kerül előtérbe.

A megváltozott szerzői helyzet ábrázolása az olvasót is új szerepkör vállalására készíti. Az író gondolatmenetének követésén túlmenően rá vár a következtetés felelőssége: „Félve, tapogatva illetek csak e részbe némelly tapasztalást, mellyből az olvasó tégyen magának önnön értelme szerint ígéletet” (AH 210). A szerző személyes és részleges igazságát az olvasónak kell kiegészítenie a maga szubjektív ismereteivel⁷: „Én meg irom a magam álmát, gondold hozzá a magadét” (AH 226). Ez a változás azoknak a kötetet alkotó rövid prózai műfajoknak (dialógus, levél) a jellegét is átalakítja, amelyek már a korábbi kéziratoknak is alkotóelemei voltak.

A levél műfajával már az első kéziratban találkoztunk, a „Szeretsen levél”-ben. Az 1779-ben kiadott mű azonban teljesen más típusú leveleket tartalmaz, amelyek mindegyike személyes vonatkozású és hangvételi, és ahol a levél valóságos íróját és címzettjét is közli a szöveg. Vannak olyan levelek, amelyek a szerző személyének alaposabb megismerésére adnak lehetőséget, mivel a levél vagy ő írja, vagy neki címezték (AH 310–312). Ugyancsak bensőséges viszonyt mutat meg az a két levél, amelyekben Bessenyei ismert személyek levélváltását fordítja le: Voltaire és II. Frigyes baráti, magyar vonatkozást is tartalmazó írását. Érdekes módon az öt levél témája hasonló: a béke áhítása.

A másik jól elkülöníthető műfaj a dialógus. A két, feltehetően legkorábbi kéziratban – amint láttuk – két különféle dialógustípus volt megfigyelhető. Az alvilági párbeszéd és a kínai és az európai valláserköcs szembeállítását dramatizáló művek után az 1779-ben

⁷ Az író-olvasó párosról lásd bővebben könyvünk 9. részét.

megjelent mű ebben a műfajban is teljes váltást hoz. A *Bessenyei György és a lelke* című dialógus lehetővé teszi a szerző vívódásainak bemutatását, a test és a lélek relatív függetlenségének színrevitelét és azt, hogy az olvasó akár mindkét nézettel azonosuljon. Ez a dialógus, amely a művön belül jelentős terjedelme miatt is eltér a többi rövid írásoktól, a lehető legszemélyesebb módon adja elő a Bessenyeit izgató kérdéseket, amelyek az egész mű fő témái: test és lélek kapcsolata, a hétköznapi harcokban megfáradt esendő ember gyengesége, a gyakorlat és az ideál ellentéte, az erkölcsös élet vágya, az írástudó felelőssége, a műveltség, az anyanyelv és az irodalom fontossága. A műveltség területén kiemelt szerepet kap a magyar nyelv, valamint a hazai tudományok művelése. A dialógus harmadik részét a valláserkölc, a tolerancia és a pluralizmus kérdéseinek szenteli, ahol a vita fordulópontján a „Lélek” imát mond Istenhez az „Örökké való *Min-den*”-hez (AH 279–280).

A *Holmi* egészére jellemző a dialogikus jelleg. Bessenyei szellemi vitákat is megjelenít, amelyek közül Montesquieu és Voltaire „csatája” a legérdekesebb, ahol kommentárokkal kíséri a két filozófus gondolatait (AH 340–342), de párbeszédet alkotnak Voltaire és a porosz király levelei is. Vitára ingerlik olvasmányai, így Voltaire világtörténete a magyarokról írt különböző részek kapcsán. Az antik irodalom, a korabeli francia és angol irodalom és filozófia képviselőivel is vitába száll és dialógusként foghatók fel a korabeli magyar fordítási irodalomról írt bírálatai is, ahol több esetben az eredeti szöveget, több fordítást és a saját verzióját állítja egymás mellé.

Az 1779-ben megjelent *A Holmi* című mű legtöbb írása azonban nem az eddig említett műfajokhoz, hanem az esszé műfajába sorolható. Az esszé a felvilágosodás rendkívül elterjedt műfaja. Az *Enciklopédiában* D’Alembert írja az „Essai” című cikkelyt, amelyben megállapítja, hogy korának ez a jellegzetes műfaja Montaigne-re vezethető vissza és lényegét abban látja, hogy különböző témákat érint vagy tárgyal egy művön belül, de nem törekszik sem a témák teljes bemutatására, sem arra, hogy minden részletre kitérjen. Hume, Locke, Shaftesbury, Voltaire, Diderot műveik cí-

mében is használják ezt a műfaji megjelölést.⁸ Az esszé általában rövid részekre tagolt szövegegyüttes. Ez a forma segít az olvasó figyelmének megragadásában és megőrzésében, lehetővé teszi a gondolkodás különböző területeihez tartozó gondolatok asszociációját, anélkül hogy a koherenciát, vagy éppen valamiféle rendszer megvalósítását keresné. Alapvető jellegzetessége azonban talán mégis az, hogy a szerző bármilyen témáról beszélve önmagáról szólhat. Montaigne óta az esszé meghatározó elemének tartják, hogy benne az író kísérletet tesz önmaga megismerésére. Közvetítő szerepe is fontos, ezért nyelvében és stílusában kerüli a tudományos „zsargont”, megkönnyíti a filozófiai problémák megértését, közread különböző véleményeket, anélkül hogy előnyben részesítené valamelyiküket, vagy hogy saját koncepcióját közölné. Nem kíván meg előzetes ismereteket, a témákat gyakorlati példákon keresztül adja elő, gyakran alkalmaz kitérőket, anekdotákat.⁹ A felvilágosodás két másik, előbb említett műfajával rokon, a levéllel és a dialógussal, mivel azokhoz hasonlóan lehetővé teszi a különféle diszkurzustípusok találkozását, és azt, hogy az író és az olvasó többféle nézőpontot válasszon. Nem ígér tudományos igazságot, csak részleges tudást. A felvilágosodás filozófusai bizonytalanságuk miatt választják ezt a műfajt, mivel úgy látják, hogy tapasztalataik a megismerés szubjektivitása és a nyelvi közvetítés miatt egyéniek, nem általánosíthatók és a tévedéseket sem tudják kizárni. Ez a műfaj ugyanakkor lehetővé teszi a felvilágosodás filozófusai számára oly fontos személyes megfogalmazást, valamint azt, hogy gondolkodásuk folyamatát is bemutassák és hogy olvasóik számára nyilvánvalóvá tegyék egyéni elkötelezettségüket.¹⁰

⁸ Bessenyei ezt a terminológiát a 'próba' szóval adja vissza magyarul Popefordításában.

⁹ Az esszé XVIII. századi szerepéről lásd: Michael Biziou korábban már említett tanulmánya. A műfajról általában: Pierre GLAUDES–Jean-François LOUETTE, *L'essai*, Hachette, Paris, 1999, 42–55, 82–85; Michel BARR–Michel LIEMANS, *Lire l'essai*, Bruxelles, 1999, 15–21; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Egy műfaj kockázatai”, *A megértés módszerei: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2003, 34–44.

¹⁰ A témáról lásd bővebben: Stéphane PUJOL, i. m., 103–112.

Az esszé műfaja ezenkívül biztosítja nagyszámú téma laza kapcsolatát, amelyek önmagukban egészet jelentenek, de a különböző nézőpontokat követő olvasó számára láncba is fonódnak. Több párhuzamos láncot tárhatunk fel *A Holmi*-ben is, a változatos témákat követve, amilyenek az egyéniség, a tanulás, a megismerés módszerei, az anyag, a mozgás ismeretelméleti jellegű kérdései. Az erkölcsi és politikai kérdések között a legfontosabbak a test és a lélek, a világ, a haza, a társadalom, a törvények, a műveltség, a társadalom felépítése, a különböző kultúrák eltérései. A Bécsben kiadott mű egyik sajátossága, hogy kiemelt helyet kap benne a fontos témák között (a korábbi redakcióktól eltérően) az anyanyelv és az anyanyelvű irodalom és tudomány.

A bécsi *Holmi* ötvenhat részét és a művet lezáró verset a logikai-gondolati lánc mellett szorosan összefogja a személyes jelleg, ahogyan ez a korabeli esszékre jellemző. Nemcsak az író életének konkrét időponthoz kötött eseményeit, hozzá írt vagy általa fogalmazott leveleket ismerheti meg belőle az olvasó, megítélheti írói elkötelezettségét, gondolkodásmódját, kritikusi érzékét, ízlését, fordítói tehetségét, tanúja lehet annak, mit olvasott, és hogyan gondolkodott olvasmányairól. Az esszé legszebb hagyományát, a montaigne-i örökséget követi ezzel Bessenyei, amelyre a XVIII. század angol és francia filozófusainál is számos példát láthatott. A mű a harmincéves író számvetése életével, szellemi, lelki és fizikai állapotával, ahogyan a kötetet lezáró versben meg is fogalmazza Bessenyei: „Hátúlról néz már rám a harmincz esztendő / Meg lassodot a vér, nem tehet már szökést, / Tsak tollya eszembe a sok elmélkedést.” A számvetés szomorúságot sugall: „Meg ért az értelmem, oda Ifjuságom, / El pusztúlt szerelmem, időm nyájasságom” (AH 380). Csak a vers (és egyben a mű) végén található játékos-ironikus hangvételű jegyzet oldja fel a fiatalon megfáradt író rezignált filozófiáját: „NB. Criticus, – barátom, – olvastad mind ezeket? ... vald meg nevethez rajtam? ... én is rajtad...” (AH 381.)

Bessenyei az újraírások során egyre messzebb kerül az értekezés didaktikus műfajától. Nem érez elhivatottságot arra, hogy tanítson. Azt reméli, hogy olvasóit jobban meggyőzheti a szemé-

lyesség varázsával, ennek megfelelően azokat a műfaji változatokat alkalmazza, amelyek nem kérik számon az írótól az általános igazságokat és a rendszeralkotást, szubjektív nézőpontra épülnek és a mondanivaló eredeti, sajátos megfogalmazását teszik lehetővé.

5. rész

A DIALÓGUS MŰFAJA*

„A' föld színén el terjedett Nemzetekeken sok izben gondolkodván, irtam ezt a' kis munkát magánosságomba, minden egyéb könyvektől magamat meg vonva egyedül, mindenik személy elő-adja a' maga értelmét benne. Őket beszéltetem, magam részemről halgatok, ítéljen az olvasó, mint ítélhet.” (TB 193)

A mottóként idézett gondolat Bessenyei *Tudós társaság* című írásából származik, és benne az író a párbeszéd műfaját határozza meg, amely lehetőséget biztosít számára, hogy saját álláspontját, gondolatait elhallgatva az általa megalkotott fiktív alakok mögé rejtőzzön. A műfaj választásával ugyanakkor azt akarja elérni, hogy olvasója saját véleményét formáljon már az olvasás közben és kísérelje meg maga is megoldani a felvetett kérdéseket.

A dialogikus gondolkodás és alkotásmód a felvilágosodás filozófiai írásainak legnagyobb részére jellemző¹ és Bessenyei írása is szinte kivétel nélkül meghatározza. Különbséget kell tennünk a ténylegesen dialógusformában és az esszészerűen, személyes formában írt művek között, amelyekben egymást kiegészítő vagy egymásnak ellentmondó gondolatok dialógusa valósul meg. Valódi dialógusokkal Bessenyeinek csak első írói korszakában, a bécsi évek írásaiban találkozunk. Ezekben a művekben fiktív alakok által jeleníti meg egymástól eltérő vagy egymásnak ellentmondó gondolatait, ezzel mintegy önmagától elszakítva, személytelenné téve azokat. Az a dialogikus közlésforma ellenben, amely személyes írásmóddal párosul, és amelyben gondolatait direkt módon, egyes szám első személyben adja elő, az író egész életpályájára jellemző. A személyes formán belül Bessenyei filozófiai írásainak egyik legállandóbb sajátossága az író és az olvasó megjelenítése

* A fejezet korábbi változata: „A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei György bölcséleti prózájában”, *A szétszórt rendszer*, 44–57.

¹ Suzanne GUELLOUZ, *Le dialogue*, 68. A kismonográfia tanulságaira támaszkodunk gondolatmenetünkben.

és „ál-dialógusa”, amely mint egy vezérfonal szövi át ezeket a műveket. Ezt a kérdést későbbi fejezetünkben elemezzük.

Az író-olvasó „ál-dialógusán” kívül Bessenyei fiatalkori műveiben fiktív levelek egymásutánja, egy esszé egymásra válaszoló fejezetei is megvalósíthatják a gondolati párbeszédet. Az esszét és a levelet egyébként a dialógus rokon műfajaként tárgyalja a szakirodalom. A levélváltás, amelyet a dialógus „degradált” változatának tartanak, főleg az érzelmek nagy súlya, és esetleg a gondolati cserében résztvevők nagy száma tekintetében tér el a dialógustól. Az író szubjektuma itt is elkülöníthető a levelet fogalmazó személyétől, az olvasó pedig „voyeur”-helyzetbe kerül, mivel a levelek valódi címzettje nem ő. Talán a színdarab áll a legközelebb a dialógushoz, ám attól különbözik is eszközeiben (körülmények, kosztüm, háttér, játék, gesztusok jelzése), de még inkább abban, hogy a színház a cselekvést, a játékot feltételezi, és a jelentésnek ez is részét képezi, míg a dialógus kizárólag a szóváltás műfaja. A színdarab valamilyen cselekményt követ, a dialógus valamilyen probléma megoldását. Érdekes, hogy a legkitűnőbb dialógusírók színpadi művei nem feltétlenül sikeresek.² Bessenyeinél még olyan dialogikus közlésforma is előfordul, ahol az idegen nyelvű szöveg és annak egy vagy több fordítása és ezen kívül még a szöveg kommentárja jeleníti meg az eltérő gondolatokat.

A valódi dialógus ezektől a formáktól alapvetően eltér abban, hogy a benne szereplő személyek által előadott vagy megjelenített gondolatok nem azonosíthatók a szöveg írójának koncepciójával. A személyes formákban a beszélt nyelv imitálása másodlagos, míg a dialógusban alapvető; meggyőző funkciója mégis az előbbinek erőteljesebb, mivel a közvetített „üzenet” egyértelműbb.³

² Ismert tény, hogy míg Diderot drámáinak soha nem volt igazán sikere, ugyanakkor szinte minden dialógusát színre vitték napjainkban.

³ Ennek a problémának kitűnő elméleti kifejtését adják: Eva KUSHNER, „Vers une poétique du dialogue de la Renaissance”, *Comparative Literary Studies. Essays presented to György Mihály Vajda*, JATE Kiadó, Szeged, 1983, 131–136; Maurice ROELENS, „Le dialogue d'idées au XVIIIème siècle”, *Histoire littéraire de la France*, sous la dir. de P. ABRAHAM et R. DESNÉ, Éditions Sociales, Paris, 1976, t. 6. 259–289. Az említett problémáról főleg a „Les difficultés du genre” c. alfejezet (262–265).

A dialógus specifikus jegyei a XVIII. században ritkán jelentkeznek tiszta formában, hiszen ebben a korszakban az esztétikai törekvések egyik alapvető jellegzetessége a műfajok vegyítése.

A dialógus műfajának virágzását francia monográfusa, Suzanne Guellouz olyan történeti korszakokhoz köti, amelyekben a politikai-szellemi életet a nagy változások jellemzik, amikor a filozófusok nem hajlandók a meglévő rendszerhez kapcsolódni, amely a mozgások leállítását, a rendszer változatlan fenntartását igyekszik biztosítani. Ezekben a korszakokban a gondolkodók kerülnek a filozófiai rendszeralkotást, és a gondolkodást általában a hitelvesztés vagy a bizonytalanság jellemzik. A monográfiának az az általános következtetése, miszerint a műfaj nem az elvonult, magányos alkotókra, hanem sokkal inkább a közösséget kereső, a társas életben aktívan résztvevő filozófus-típusra jellemző, talán segít annak a kérdésnek a megválaszolásában is, hogy Bessenyei első alkotói korszakának ez a mennyiségileg is jelentős műfaja miért redukálódik az időskori művekben az önmagával vagy az olvasóval folytatott ál-dialógusra.

A dialógusműfaj három nagy korszakából (a görög-római antikvitás, a reneszánsz és a XVII–XVIII. század) külön ki kell emelnünk a felvilágosodás és főleg a francia felvilágosodás műveit, amelyek egyrészt a korábbi eredményeket felhasználják és továbbviszik, másrészt a műfaj addig soha nem látott népszerűségét élvezik. Maurice Roelens 1700 és 1789 között több mint 250 dialógust vett számba a francia irodalomban.⁴ A XVIII. századi dialógusról az utóbbi években jelentős kutatási eredmények születtek. A Voltaire dialógusairól 2005-ben megjelent folyóirat-különszám feltárta, hogy Voltaire egész életművében igen nagy jelentőséget játszott a műfaj.⁵ Stéphane Pujol a filozófiai dialógus történeti és poétikai meghatározására vállalkozik. Összefoglalja, hogyan viszonyul a XVIII. századi dialógus a hagyományokhoz, és azt is keresi, melyek az angol, a német és a francia filozofikus dialógus jellemzői. Tipologizálása a rokon műfajok (esszé, levél) hasonló tulajdonságaira is kitér. Rávilágít a dialógus módszerei

⁴ M. ROELEN, *i. m.*, 259.

⁵ *Revue Voltaire*, „Le Dialogue philosophique” című különszám, n° 5 (Paris, 2005).

és a felvilágosodás filozófiája közötti párhuzamokra és a jelentősebb dialógus-szerzők (Leibniz, Hume, Voltaire, Diderot, Rousseau) sajátosságait is jellemzi.⁶ A dialógus az egyszerűség, a valóságosság, a szabadság és a természetesség esztétikai elveit követi. Lehetővé teszi filozófiai gondolatok kifejtését a társalgásra vagy a vitára emlékeztető stílusban. Dialektikus gondolati mozgást és drámai megjelenítést biztosít. A gondolatok formálódását láttatja meg gyakran töredékesen, a művet sokszor igazi befejezés nélkül hagyva (ez Voltaire dialógusainak egyik fő jellemzője). Személyes megfogalmazást és önéletrajzi jellegű elemek felhasználását teszi lehetővé, az egyedit mutatja meg saját véleményként, és nem kötelezi az olvasót arra, hogy általánosítsa, de lehetővé teszi, hogy a közvéleménytől, a bizonyítottnak vélt állásponttól eltérő gondolatokra jusson.

Bessenyei első alkotói korszakára épp a francia felvilágosodás gyakorolta eszmeileg és műfajok szempontjából is a legjelentősebb hatást, amikor az antik szerzőket és az angol felvilágosodás képviselőit is nagyrészt francia közvetítőkön keresztül ismerte meg. Termékenyítően hatott ugyanakkor a Bessenyei-dialógusokra az antik, és elsősorban a platóni párbeszéd, amelyben alapvető a dialektika, vagyis a tudás keresésének kérdés-feleleten alapuló induktív módszere. Nem elhanyagolható ugyanakkor a magyar nyelvű irodalom hatása sem. Feltehetően a hitvitázó dialógusok hagyományának is szerepe van abban, hogy Bessenyei dialógusaiban fontos szerepet kapnak a vallás és a hit kérdései.

Bessenyei fiatalkori művei között a dialógusműfaj csaknem minden jellegzetes típusát megtaláljuk, ugyanakkor az író maga is létrehoz sajátos műfaji kombinációkat.

A legtöbb filozófiai dialógus Bessenyei idegen nyelven írt munkáiban található. Ide sorolhatjuk legkorábbi munkáját, az 1770-ben írt *Der Amerikanert*, amelyet Kazinczy Ferenc *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése* címmel fordított magyarra. A mű ötvözi a narrációval kombinált dialógust – amelyben a szerző jelen van és ahol a narratív-leíró szöveg viszi

⁶ Stéphane PUJOL, *Le Dialogue d'idée au XVIIIe siècle* című művének eredményeiből néhányat összefoglalunk a következőkben, amelyek a Bessenyei dialógusairól való gondolkodás szempontjából fontosak.

előre a gondolatmenetet – a valódi dialógussal, amely két vagy több személy gondolatait kizárólag párbeszédese formában állítja szembe egymással. Bessenyeinek ebben a dialógusában a felvilágosodás dialógusainak jellemző típusfigura jelenik meg: a kulcsfigura Podocz, a „természetes ember”, akinek gondolkodását a civilizáció nem uniformizálta, és aki emiatt nyers őszinteséggel adja elő véleményét. Mellette a gyermek Kazimir alakját találjuk, akinek reakciói, gondolatai érzelmeiből spontán fakadnak, teljesen kendőzetlenek. A gyermek figurája igen ritka az európai felvilágosodásban, a spontán gondolkodás, a naív kérdések felvetése általában a női figuráknak jut a korszak dialógusaiban. A két „amerikai” nevének választása is figyelemreméltó: a XVIII. századi művelt olvasóban asszociatív módon az újvilág legendáját idézhették. Podocz neve a dél-amerikai ezüsbányák leghíresebbikére, a bolíviai Potosira látszik utalni, amely nevezetes volt gazdagságáról, de amely egyben a leghírhedtebb volt a bennszülöttekkel való kegyetlen bánásmód miatt. A racionális gondolkodású, könnyen lelkesedő gyermek Kazimir nevének hangzása a közép-amerikai indián közösségek elöljáróira, a kacikákra emlékeztethetett. (Meg kell jegyeznünk, hogy a gyermek neve ebben a formában Kazinczy leleményének köszönhető, Bessenyei névadása – Kasmir – eltérő egzotikumot idéz.)

Antik mintára írt tiszta dialógusokat találunk az 1781-ben írt *Der Mann ohne vorurtheil in der neuen Regierung* (Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt) című, folyóiratformában kiadott műben. A harmadik rész *Platón és Diogenész*, valamint a hetedik rész *Diogenész és Platón* alcímet viselő írásai a folyóiraton belül egymásra is felelnek. Az első általános etikai, a második vallási kérdést helyez a dialógus kiindulópontjába, az elsőben Platón, a másodikban Diogenész a vita kezdeményezője, de mindkettő alapmotívuma az emberi boldogság kérdése.

Még két érdekes átmeneti formájú mű fordul elő a folyóiratban. Az ötödik rész Parides görög bölcs látomása vagy álma, narratív elemekben kivételesen gazdag dialógus. Hosszú bevezető tájleírás adja meg a dialógus keretét, egyszerre biztosítva a leírás költői szépségével az álomszerűséget, a sejtelmes éjszakai képpel a látomásosságot: „Hűvös harmat hullt alá, hogy a félig már szuny-

nyadó világnak egészen lecsukja szemét, minden egyszerre magába roskadt, s csupán az álmok kezdtek a természetben szerteszét vándorolni. A nap méltóságteljes sugaraitól megrettent hold sápadtan bújt elő, és éjszakai fényével úgy állt ott, mint valami kísértet” (INyM 357). A csend, a természet intimitásának megidézésével a meditálás számára kedvező körülményeket teremt: „Parides egy fa alatt ült, mintha egymaga virrasztott volna az alvó természet ölén. Hol vagyok, mi vagyok? – kérdezte önmagától. Ez a határtalan világ magában hordoz. [...] Mekkora csönd! Semmi mozgás, semmi zaj, mély hallgatás ringatja a teremtményeket ölében. Az örökkévalóság önmaga mélyére hallgatózik, és komor képét mutatja nekem...” (INyM 358.) A dialógusban szereplő személyek bemutatásához pusztán rövid, sematikus, bár igen szuggesztíven felvillantott keret szolgál,⁷ például a hadvezéréhez: „Egy kis dombon egy vitézt pillantott meg, aki vérében fetrengett, és közben sóhajtozott” (INyM 361). A műnek csak az utolsó része igazi dialógus, amelyben csupán a dialógus két főalakja: Parides és a király vesznek részt. Bessenyei azért, hogy e két személy dialógusával zárja le írását, módot talál arra, hogy két egymástól eltérő választ adjon olvasójának a több szempontból megvizsgált alapkérdésre, vagyis hogy ki boldog az emberek közül és hogy a jó uralkodó boldoggá tudja-e tenni alattvalóit.

A folyóirat hatodik része levélformában írt filozófiai dialógus. Két elvont szereplő, A. és B. cserél eszmét a világ boldogságáról, megkísérelve Rousseau teóriáját cáfolni, bizonyítva, hogy „a művészetek és a tudományok a világot boldogabbá teszik, mint a természeti állapot” (INyM 365).

Az idegen nyelven írt dialógusok változó formájuk ellenére hasonlóak tematikájukban és szerkezetükben. Alapmotívumuk a boldogság mibenlétének és elérésének lehetősége, így főleg morális és vallási kérdések adják a párbeszéd centrumát, amelyhez néhol politikai vagy általános filozófiai témák is kapcsolódnak. A dialógusok a narrátor bevezetőjével vagy a párbeszéd egyik

⁷ Maurice Roelens igen alapos és rendkívül érdekes tanulmányt szentelt a XVII–XVIII. századi filozófiai dialógusok narratív keretének, illetve bevezető leírásainak: „La description inaugurale dans le dialogue philosophique aux XVIIème et XVIIIème siècles”, *Littérature*, n. 18. 1975, 51–62.

szereplője által felvetett kérdéssel indulnak. Ezt követi a vélemények ütköztetése, ahol a szereplők nem adják fel álláspontjukat, de biztosnak vélt meggyőződésükben meginognak. A dialógus általában nyugalmi állapottal zárul. A nyugalmi állapothoz a kibékíthetetlen ellentétben álló szereplők egy új gondolat vagy egy újabb beszélgetőtárs segítségével juthatnak el, így például a természetvallást a mohamedán vallásért megtagadni nem tudó Podocz és Kazimir a kereszténységben találnak megnyugvást, Platón és Diogenész második dialógusukban együtt fogalmaznak meg egy elfogadható boldogságfilozófiát. A nyugalmi állapot ugyanakkor nem jelent lezárást, és a felvetett kérdésekre adható válaszok egyikét sem vetik el véglegesen a beszélgetés résztvevői.

A *Tolerantia* című kötetben található filozófiai dialógusok a vallás-hit-egyház kérdésköréhez kapcsolódnak. Európai minta követésére látszik utalni a *Montezuma és Kortéz* című mű, amely olyan szempontból foglal el különleges helyet Bessenyei dialógusai között, hogy ez az egyetlen dialógus, amely a modern történelemből, mégpedig a gyarmatosítástörténetből választ referenciértékű szereplőket. Montezuma és Hernán Cortés alakját a felvilágosodás filozófusai gyakran idézték meg; Montezuma általában a toleráns, művelt természeti embert szimbolizálja a türelmetlen, barbár Cortésszel szemben, aki erejével, bátorságával, harci erényeivel gyűrte le a harcra felkészületlen bennszülötteket. Az irodalmi feldolgozások közül említést érdemel Fontenelle *Fernand Cortez, Montezuma* című írása, már csak azért is, mert dialógusformában íródott, a *Nouveaux Dialogues des Morts* VI. részeként.⁸ Montezuma Fontenelle művében kulturális fölényét bizonyítja az európai Cortés fölött, mivel a barbár hódító nál jobban ismeri az antik szerzőket és a görög történelmet. Különös beszélgetésüket Montezuma szavai zárják, aki racionális érvekkel bizonyítja a gyarmatosítás jogtalanságát. A kétszemélyes dialógushoz Bessenyei műve csak formailag kapcsolható, tartalmilag szinte semmi hasonlóság nincs közöttük. Marmontel *Les*

⁸ FONTENELLE, *Nouveaux Dialogues des Morts*, éd. critique de Jean DAGEN, Didier, Paris, 1971, 391–399.

Incas (Inkák) című filozófiai regényével már valamivel több tartalmi rokonságot mutat, amely VI–IX. fejezetében olyan módon írja le a két történelmi alak összecsapását, hogy beszélgetésüket hosszasan idézi. A két, egymástól műfajában alapvetően különböző művet két ok miatt is érdemes összevetni. Egyrészt, mivel a magyar felvilágosodás szinte minden képviselője, köztük bizonyára Bessenyei is ismerte *Az Inkák* című művet, amely a XVIII. század egyik sikerkönyve volt. Másrészt, mivel a mű alaptémája a tolerancia kérdése, amint azt már mottója, illusztrációi is mutatják. Az alaptéma hangsúlyossá tétele magyarázza a szerző tartalmi egyszerűsítéseit és „csúsztatásait”.⁹ Marmontel bírálja Cortés hódítási vágyát és vallási türelmetlenségét, de elítéli az emberáldozatot követelő barbár vallás gyakorlását is. Ugyanakkor Montezuma hibáira is utal, aki alattvalói életét is képes feláldozni, csak hogy hatalmát megmentse. Marmontelnél Montezuma gyáva harcos és majd csak utódja lesz jó uralkodó, egy népe bizalmára méltó kacika. A vallási vita sem Cortés és Montezuma között zajlik, a spanyol hódító a mexikóiak ifjú küldötteit igyekszik meggyőzni. Ha Bessenyei ihletét Marmonteltől merítette, akkor az ismert nevű királyban koncentráltta az őt képviselők gondolatait, sőt egyéniségét is az utóbbiakból formálta. Az eltérések ellenére azért érdemes erre a forrásra gondolni, mert az érvelés hangneme, sőt egyes gondolatai is nagyon erősen emlékeztetnek a francia filozófuséra.¹⁰ Bessenyei Fontenelle-hez

⁹ M. PORTAL, „*Les Incas*, de l’Histoire au roman philosophique”, *De l’Encyclopédie à la Contre-Révolution. Jean-François Marmontel (1723–1799)*, Clermont-Ferrand, 1970, 273–287.

¹⁰ *Les Incas, ou la destruction de l’empire de Pérou*, par Jean-François MAR-MONTEL, historiographe de France, l’un des quarante de l’Académie française, Bern–Lausanne, 1777, t. I. 38–75. Az érvelés hasonlóságára két részt idézek. Cortés Bessenyeinél így beszél: „Az az Isten küld, ki tévelygéseitekbe meg szánt benneteket ‘s hozzátok való irgalmából ide vezérlett, hogy általunk szent törvényeibe meg világositassatok.” „Vessz el, Isten tagadó ezen fegyver által, melyet a mi Istenünk rajtat keresztül szögezni parantsol.” Marmontelnél ezt olvassuk: „...le vrai Dieu, le Dieu que j’adore, le seul que l’on doit adorer [...] qui nous envoie pour abolir leur culte, et pour vous enseigner le sien [...] voyez en nous les vengeurs.” Montezuma Bessenyeinél azzal érvel, hogy a mindenható Istennek nincs szüksége a fegyveres térítőkre, hiszen hatalma oly nagy, hogy akaratát nélküle is ki tudja terjeszteni, és kéri az Istent, ismertesse meg

hasonlóan „meghamisítja” a történelmet, hogy Montezumát egyértelműen szimpatikus alakként mutathassa be. Marmontelre emlékeztetően koncentrálna gondolatmenetét az erőszakos hittérítés kérdésére és a gyarmatosítás problémájával ebben a műben kevésbé foglalkozik. A magyar filozófust itt egyetlen kérdés érdekli igazán: az erőszakos térítés, a tolerancia kérdése. Montezuma egyéniségét ezért változtatja meg teljesen a történelmi alakhoz képest, jobban mint a két említett író és ezért hallgatja el azt is, hogy a mexikóiak vallása emberáldozatokat követelt. Nála két egyenrangú vallás képviselője áll egymással szemben, így az erőszakos Cortés egyértelműen negatív alakká válik, míg az áldozat Montezumát kizárólag mély hittel jellemzi.

Bessenyeinek ez az egyik legérdekesebben szerkesztett párbeszéde. A mű bevezetőjében vázolja a történelmi helyzetet, bemutatja a két szereplőt, valamint a konkrét helyszínt (börtön). A párbeszédet Montezuma nyitja, aki felveti az alapkérdést: „Mitsoda ellenünk megbúsult büntető Istenség küldött titeket [...], hogy Törvényeinket, Birodalmunkat, Szokásainkat, Vallásunkat el rontsátok és rajtunk kegyetlenkedjete” (PVE 317). A dialógus során Montezuma a racionális, Cortés a dogmatikus gondolkodást képviseli. Az álláspontok felvázolása a kiegyezés lehetetlenségét sugallja. A dialógus ritmusát Montezuma monológja töri meg, amelyben Istenhez fohászkodik. Az ima után Cortés már nem igyekszik meggyőzni Montezumát, csupán akaratát kívánja érvényesíteni, amely az azték király megölését eredményezi. A dialógust a narrátor kommentárja folytatja, amelyben a modern korban lejátszódó erőszakos térítéseket hasonlítja az előadott történethez. A prózai szövegekhez két vers is kapcsolódik, melyekben az író a dialógus gondolatait direkt közlés formájában adja elő (*A Montezuma lelke ajakairól, Vallás*).

A *Tolerantia* szinte minden darabja a dialogikus gondolkodás jegyében fogant, ahol Bessenyei beszélgetőpartnerét megszólítja, idézi feltételezett gondolatait. Van azonban egy levele, amelynek

önmagát közvetítők nélkül. Marmontel kacikája hasonlóan okoskodik: „Si le Dieu qu’il nous annonçoit était le Dieu de la nature entière, il avoit l’empire des cœurs comme celui des éléments; [...] et que c’était le supposer faible que de s’armer pour sa défense...” (PVE 317, 324, Marmontel, 42.)

egy része igazi dialógus, ahol a hittérítő katolikus pap és a református polgár álláspontját dialógusban is megjeleníti. Ennél az írásmódnál Bessenyei bizonyára a magyar hitvitázó irodalom hagyományaira is támaszkodott. A *Bessenyei György a ceglédi plébánosnak* című műben a Pásztor és a Polgár személyével (és következetesen használt igealakokkal) igyekezett elkerülni a leírtakkal való azonosulást (PVE 338–339).

A *Holmi* dialógusai az eddigiektől eltérő formai változatokat mutatnak. A *Pariades* térésében a bölcs görög filozófus Parides párjaként megjelenik a Konfuciuszt követő kínai Pariades. A mű a halálán lévő „pogány” filozófus P. és a hívő római katolikus A. dialógusával indul. A saját hitére akarja téríteni Pariadest. Kezdeti határozottsága után azonban összezavarják beszélgetőpartnere kérdései: ellentmondásokba keveredik („el is felejtettem mondani”, AH 99), kénytelen azt javasolni, hogy bizonyos dolgokat a filozófus fogadjon el, anélkül hogy megértésükre törekedne („nem kell ezeken okoskodnod”, „az Isteni könyvet nem érthették meg az emberek”, „meg engedi azt érteni, mi idvezithet; – a’ többire nints szükségünk, ha nem értjük is”, „Isten mondotta, azért hinni kell”, AH 99, 104, 107). Amikor a párbeszéd holtpontra jut, a narrátor újabb hat személyt visz színre, hat különböző vallás képviselőjét. A dialógus ettől kezdve inkább a hitvita műfajába vált, ugyanakkor emlékeztet Voltaire *Zadigjának* „A vacsora” című fejezetére. Pariades ebben a részben már nem vitapartner, sokkal inkább a többiek gondolataiban található ellentmondásokat feltáró bölcs szerepkörét tölti be. A vitát lezáró sorshúzás is emlékeztet a voltaire-i megoldásra. A *Zadigban* egyfajta deizmus, itt az örök világtörvény oldja fel a vallási vitákat. Voltaire közvetlen hatása ugyan nem kimutatható, de már a konfuciuszi filozófia miatt is gondolnunk kell rá, amelynek Voltaire lelkes propagátora volt.¹¹

¹¹ A dialógus végén található feloldás emlékeztet Voltaire *Kínai katekizmus* című dialógusára is, amelynek Bessenyeire gyakorolt hatásáról könyvünk 3. részében írtunk. Itt jegyezzük meg, hogy Voltaire dialógusaira általában az ironikus, esetleg provokatív vagy sértő hangú befejezés jellemző, Bessenyei kerüli ezt a lezárási módot. A kérdésről lásd: Marie-Hélène COTONI, „Le mot de la fin dans les dialogues philosophiques de Voltaire sur la religion”; Stéphane PUJOL, „Misère du dialogue ou misère de la philosophie? L'impossible mot de la fin”, *Revue Voltaire*, n° 5, 153–182.

A felvilágosodás egyik tipikus dialógusformájával találkozunk *Az Eliseum tsendes Mezején Plátó egy Baráttal össze jön* című dialógusában, amely az *Ösholmi* szövegei között található.¹² A Lukianosz által teremtett alvilági párbeszéd formáját követi itt Bessenyei. Ebben a műfajban egy rég elhunyt, általában nevezetes történeti vagy mitológiai alak a modern kor emberével találkozik. Eszmecseréjük a társadalmi helyzet, a gondolkodásmód változása miatt csak úgy lehetséges, ha a modern fogalmakat a párbeszéd más korba tartozó szereplője számára beszélgetőpartnere hasonlatokkal teszi világossá. Voltaire egyik legérdekesebb dialógusa ebben a formában a *Les Anciens et les Modernes* (Régiek és Modernek) címet viseli, amelyben Mme de Pompadour budoárjába Tulliát, Cicero hűgát képzei. Bessenyei ezt a dialógustípust is a vallási kérdések megértésének szolgálatába állítja. Platón és a kapucinus barát párbeszéde során, amikor is a barát a pápa hatalmát Jupiter nagyságával próbálja megértetni, a régiek vallásának ésszerűbb volta válik nyilvánvalóvá. A görög filozófus a modern vallási gyakorlat abszurditását bizonyítja.

A *Holmi* írásai között találunk egy olyan dialógust, amely több szempontból is kivételnek tekinthető. A *Bessenyei György és a Lelke* az eddig említett művektől tematikáját, szereplőit illetően különbözik, de az időpont és a helyszín jelzésében is eltér (az író lelkével az ágyban, felkelés előtt társalog). Ez a dialógusforma, a hagyományos dialógusoktól eltérően, nem személytelenül, fiktív alakokon keresztül enged következtetni az író gondolataira, hanem a személyes műfajokhoz hasonlóan, direkt módon tárja fel a szerző rejtett gondolatait, aki a párbeszédben megsokszorozva ábrázolja önmagát. A dialógus két fiktív alakja, B. és L., a csalódott író fizikai és morális-intellektuális énjét jeleníti meg. Ez a dialógusforma a műfaj egyik legarchaikusabb változata, amelyet a szakirodalom „egyiptomi” dialógusként tart számon.¹³

A dialógus filozófiai kiindulópontja Bessenyeinek ebben a korban keletkezett írásaiban gyakran előforduló motívum. A

¹² SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja”, 256–271.

¹³ Ebben a dialógustípustban a filozófus lelkével társalog (az első ilyen mű i. e. 2387–2337-ből származik), jellemzője a pesszimista hangvétel, az epikureista filozófia és a nosztalgikus jelleg. S. GUELLOUZ, *i. m.* 167.

test és a lélek ellentmondása, egymástól való relatív függetlensége *A Lélekről* című mű költeményeinek dualista felfogású emberképét idézi (KÖ 136–146). Ez a kérdés az antik materialista filozófiának, a protestáns hitvitázó irodalomnak és a felvilágosodás irodalmának egyaránt kulcskérdése. Bessenyei eredetisége abban áll, hogy ezt a filozófiai problémát a dialógus műfajával párosítja, megjelenítve a test és a lélek álláspontját: a pragmatikus, földhözragadt, a hétköznapi gyakorlatot követő esendő „testi” ember érveit három „menetben” győzi le az elhivatott, idealista, az embertársai sorsának javítására elkötelezett „Lélek”.

Kivételt képez ez a mű témaválasztása miatt is, mivel Bessenyeinek ez az egyetlen dialógusa, amelyben a szereplők az irodalomról és az anyanyelvről vitáznak és csak a „Harmadik beszéd”-ben tér rá visszatérő témájára, a hit kérdésére.

Az írástudók felelősségéről, az irodalom, a művelődés terjesztéséről folytatott első dialógus érdekessége, hogy L. oly mértékben el tudja fogadtatni véleményét, hogy B. hajlandó diktálása nyomán írni, így a dialógus szereplői közül az egyik a kezdeti vita után az íródeák szerepére redukálódik. A „Második beszéd” a témát az anyanyelv fontossága kérdéskörére bővíti ki. A diktálás ebben a részben is folytatódik, bár az „íródeák” ellenvetései helyenként újra dialógust alakítanak ki.

Az utolsó részben, ahol a hit kérdése az alaptéma, másképpen valósul meg a két személy egymásba mosódása: L. katekizmus-szerűen válaszol B. bizonytalankodó vagy érdeklődő kérdéseire. Ebben a részben a hit, valamint a test és a lélek kérdését a tolerancia gondolatával is összeköti: „A Hit lélekből származik, a lélek pedig nem test, tehát nem munkálkodhat e részbe a lelkeségen” (AH 281). A dialógus érdekes példája Bessenyei lélekről való gondolkodásának és itt megjelenő gondolata sajátos egységet alkot *A Holmi* más írásaival, főleg a „Lélek és test” című résszel (AH 210–214), de gondolati költeményeivel és színműveivel is.¹⁴ Az

¹⁴ Lásd a témáról Nagy Imre gondolatébresztő tanulmányának „Mint valamely éjjeli árnyék» (A lélek fogalmának aspektusai a dráma szövegében)” című részét, amelynek kifejtésében a műfajok eltéréseit is figyelembe véve mutatja be Bessenyei lélek-felfogásának „differenciáltságát”: „Lélek a fal mögött (A Buda tragédiája szellemalakja és a Shakespeare-hatás kérdése)”, In *Hamlet mi vagyunk*, Bp., 2004. Főleg: 135–139.

utolsó két részben a mű elején felvázolt helyszín eltűnik és az időpontnak sincs már jelentősége.

Mindhárom részben találunk a dialógusba beékelődő, ahhoz tartalmilag kapcsolódó, de a műfaj sajátosságainak ellentmondó szövegrészt. Az elsőben a géberiták nemzetének pusztulásáról írt vers, a másodikban egy latin szöveg és a belőle készült fordítás, és főleg annak pontos referenciái hatnak idegenül a beszélt nyelv imitálására épülő műfajban. Végül a harmadik részben a hosszú ima diktálása töri meg a párbeszédet. A *Bessenyei György és a Lelke* tehát, noha formailag, a két alak párbeszédének következetes alternálása szempontjából dialógusnak tekinthető, a személytelenséget biztosító és az eszmecserére építő műfajnak szinte minden elemét felszámolja.

A dialógus műfajának meglehetősen sajátos alakváltozatát valósította meg Bessenyei a *Tudós társaság* című írásában is. Ez a mű elsősorban a beszélgetőpartnerek nagy száma, a felhasznált dramaturgiai eszközök jelentősége, valamint a szereplők közötti eszmecsere háttérbe szorulása szempontjából távolodik el a dialógusműfajtól. Míg az előző mű a személyes, esszészerű értekező próza irányába mozdult el, az utóbbi írás a színművek rokona, és talán leginkább *A' Filozófus* című darabra emlékeztetnek a társalgás bizonyos részei. Alapvető különbséget jelent azonban az, hogy Bessenyei színdarabjaiban a szerelem is szerepet játszik, valamint hogy bennük a témákat gyorsabban váltja.¹⁵ Bíró Ferenc helytállóan állapítja meg, hogy a dialógus öt, névvel is elkülönített szereplője nem vitázik, „államelméleti, politikai, történeti elmékedéseikkel egymás gondolatmenetét egészítik ki, s oldják meg a felmerülő kérdéseket”.¹⁶ Kulcsár Péter a gondolatmenet szaggatott voltára és a műfajok vegyítésére hívja fel a figyelmet, és finoman értelmezi a szereplők kapcsolatba állításának és mozgatásának dramaturgiai és gondolati jelentését (TB 46–53). A *Tudós társaságról* készült tanulmányok általában egyetértenek abban, hogy

¹⁵ Bíró Ferenc felhívja a figyelmet Kodor és Párménio, valamint általában a két mű gondolati rokonságára (SZ 96–97).

¹⁶ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és tróbarátai*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 234–258.

az egyik alakban, Kodorban Bessenyei saját alteregóját teremti meg. Ezáltal a dialógust egyik alapvető tulajdonságától fosztaná meg, hiszen az író rejtőzködésének sikeressége a sajátos állásponttal jellemzett alakok hitelességétől és autonómiájától függ.

A felvilágosodás olyan dialógusaival lehet párhuzamba állítani ezt az írást a fő és mellékmotívumok szempontjából vagy a szereplők megsokszorozása és egymásbaolvasztása tekintetében, mint Diderot *Pótlék Bougainville utazásához* című műve. Bessenyei dialógusának gondolati felépítése – a témák sokrétűsége és gazdagsága ellenére – jól áttekinthető, világos. Az alapkérdés a felvilágosodás egyik legnagyobb morálfilozófiai problémája: miben áll és hogyan valósítható meg az emberi boldogság. Ehhez kapcsolódnak a lélek halhatatlansága, az egyéni haszon és közhaszon témái, az ember mint természeti lény, azaz egyén, az ember mint történeti lény, azaz egy politikai rendszer része kérdései. A kérdések megoldása a felvetett motívumok összekapcsolása után következik. Az egyén a természet törvényeinek kénytelen engedelmeskedni, de a társadalomban élő egyénnek „emberi törvények” által előírt szabályokat is követnie kell, és a két törvény ellentmondásai miatt „isteni törvényekre” is szükség van, amelyek mindenkire egyformán érvényesek. Az alapkérdés vonatkozásában, sőt a válasz logikájában is nagy mértékben hasonlít ez a dialógus a *Pótlék Bougainville utazásához* című műre, de a kérdésre adott válaszban eltér. Bessenyei az emberi boldogságot a vallási, Diderot a társadalmi törvények szabályozó szerepéhez köti. Érdekes összevetni ezt a dialógust a korábbiakban elemzett „Diogenész és Platón” című írással, amely ugyanezt a témát a két görög filozófus vitáján keresztül dolgozza fel és ahol az eltérő gondolatmenet azonos eredményre vezet. Ez egyben azt is mutatja, hogy nem valamilyen konkrét vallás istenének törvényeire gondol Bessenyei, és így az általa javasolt megoldás – azaz a megfelelő törvények megtalálásának módja – valójában nem is áll olyan messze a francia filozófus elképzelésétől:

„PLATÓN: [...] az istenek meg fognak mutatkozni [...]
DIOGENÉSZ: Mikor éri az embereket ez a boldogság?

PLATÓN: Majd akkor, amikor az istenség leszáll az égből, hogy az örök igazságot megismertesse a földön.

DIOGENÉSZ: S addig mit tegyünk?

PLATÓN: Igazul élünk, sóhajtozunk, dolgozunk, várunk és állhatatosan halunk meg.

DIOGENÉSZ: Óh, örökkévalóság! Mi vagy te, és mi vagyok én benned!” (INyM 399–400.)

A két válasz hasonlósága a műfaj sajátosságainak érvényesülését mutatja még abban a műben is, ahol Kodor alakjának önéletrajzi elemei a műfajt személyes irányba látszanak eltolni. Végül is Bessenyei álláspontja nem azonosítható egyik szereplőével sem, nem lehet állítani, hogy a dialógus végén a gondolkodó ember kételyeire a tudományos haladással szemben a hitben választ kereső Sondival értene egyet. A mű nyitottságát éppen a választott műfaj biztosítja.¹⁷

Bessenyei dialógusai rendkívül változatosak. Témái nagyjából egybeesnek az európai felvilágosodás dialógusainak témaköreivel. Legnagyobb részük morálfilozófiai és vallási kérdésekkel foglalkozik, és ez nemcsak azt mutatja, hogy ezek a kérdések rendkívüli módon foglalkoztatják az írók ebben az időszakban, hanem arra is következtetni enged, hogy ezekről tud legkevésbé direkt módon beszélni, itt a legtöbb a bizonytalansága, nem akarja vagy nem tudja nyíltan feltárni véleményét. Az általános filozófiai kérdéseket tárgyaló dialógusokat tehetjük a második helyre. Politikai és irodalmi témákra csupán egy-egy dialógusa koncent-

¹⁷ Kulcsár Péter a mű befejezését, ahol Kodor látszólag a teológus Sondit magasztalja, gúnyosnak találja: „magasztaló szavai oly mértékben túlzottak, hogy inkább gúnyt érzek mögöttük: »benned meg illetődvn az Istent tsudálom, ... ki a tölled magyarázott Isteni igazság... szerint« stb.” (TB 50.) A két Bessenyei-dialógus megoldása is emlékeztet némileg Diderot *Pótlék Bougainville utazása* című párbeszédének kerettörténetére, ahol A. és B. vitája az ember cselekvését szabályozó törvényekről így zárul: „A.: Mit tegyünk hát? Térjünk vissza a természethez? Vessük alá magunkat a törvényeknek?” B. válasza Platónéhoz hasonlít: „Az esztelen törvények ellen fogunk beszélni, míg csak meg nem reformálják őket, de addig is alávétjük magunkat a törvényeknek.” Denis DIDEROT, *Válogatott Filozófiai Művei*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 360–368. (Az idézet fordítása: Győry János)

rál. A két utóbbi dialógustípus szinte mindig érinti az első kérdéskört is.

Megtaláljuk Bessenyei dialógusai között a műfaj legfontosabb formái változatait. Egyforma tehetséggel és sikerrel műveli a hagyományos „platóni” párbeszédet, az „alvilági” párbeszédet, de érdekes műveket alkot az álom keretét felhasználó dialógus, a narrációs bevezetővel és kötőelemekkel kombinált műfaj, a tudós vita formáját utánzó mű, valamint a monológba hajló, az író alakját fiktív alakokban megkettőző formákban is.

A dialógusok igen sokfélék a választott szereplők szempontjából. Gyakori a hagyományos, két személyt megjelenítő forma, de meg is sokszorozódhatnak a szereplők. Az idegen nyelvű írásokban megjelennek az antik filozófia alakjai, akik jelzésértékű személyek, filozófiájuk, álláspontjuk ismert, de a teljesen elvont szereplők is, akiket az író csak az ábécé betűivel jelöl. Előfordulnak kitalált nevek, amelyek asszociatív módon népeket idéznek (Podocz, Kazimir), vagy ismert történeti alakok, akiknek jellemét, cselekedeteit azonban nagy szabadsággal alakítja mondanivalója szerint (Montezuma, Cortés). Bessenyei átveszi az európai dialógusokból a „jó vadember” alakját, viszont érdekes invenciójának tekinthetjük, hogy gyermeket is szerepeltet. Ugyanakkor az európai felvilágosodás által kedvelt szellemes hölgyek teljességgel hiányoznak dialógusaiból.

Fel kell figyelniünk arra, hogy a világirodalom tipikus dialógusváltozatai közül hiányzik a mestert és tanítványt megjelenítő didaktikus dialógus. Ennek oka az, hogy Bessenyei párbeszédei egyenlő partnereket jelenítenek meg. Ennek következtében a megszemélyesített gondolatok sem állnak egymással igazán szemben, inkább kiegészítik egymást, különböző szempontokat érvényesítenek.

Változatos és érdekes a dialógusok tér- és időmegjelölése. Egyes dialógusok épp az időtlenséget kívánják hangsúlyozni, így az antik szereplőket felhasználó vagy a holtak párbeszédét idéző művekből a napszakra, évszakra, időpontra vonatkozó pontosítások teljességgel hiányoznak. Ezekben a dialógusokban a térre utaló leíró vagy narratív szövegrészek is ritkán fordulnak elő.

Hangsúlyossá válik azonban ez a két tényező a modern korhoz közelálló dialógusokban, így a *Der Amerikaner*ben a nyílt és zárt terek, a napsütés, a természet leírása fontos gondolati elem, *Montezuma és Kortéz* párbeszédében a történeti idő, a helyszín (börtön) ismerete elengedhetetlen. A *Tudós társaság* tér-időre vonatkozó megjegyzései kevésbé gazdagítják a gondolati párbeszéd jelentését és inkább a színdarabok szerzői utasításaira emlékeztetnek. Különösen eredeti a *Bessenyei György és a Lelke* tér-idő-választása: a fizikai örömeket előnyben részesítő „testi embert” a reggeli meleg ágyban lustálkodva mutatja be, szembeállítva az aszkéta tulajdonságokkal sokkal inkább jellemezhető Lélekkel. A dialógus helyszínét és idejét legrészletezőbben és költői szépséggel abban a műben adja elő Bessenyei, amely a valóság és a képzelet határán, a bölcs álma világában játszódik. Parides álmanak helyszíne egyébként a dialógus műfajának egyik tipikus változata: a sejtelmes éjszaka, a természet közelsége különösen kedvező keretet biztosít a filozófiai vitákhoz.

A dialógus műfaja rendkívül termékenynek bizonyul Bessenyei filozófiai prózájában. A műfaj által adott lehetőségeket nagyszívrően kihasználja és az európai mintákat rendkívül fantáziadúsan követi. A műfaj tiszta változata Bessenyeinek arra az alkotói korszakára korlátozódik, amikor olvasmányélményei a legfrissebbek és a legváltozatosabbak, amikor a legmozgalmasabb társasági életet éli, amikor író barátok veszik körül, akiket „penna-tsatára” szeretne ösztönözni. *Tariménés útazása* című regényében tűnik fel újra a dialógus néhány korábban nem alkalmazott változata, amelyek a beszélgetőpartnerek eltérő gondolkodását és szerepét hangsúlyozzák. Ilyen a „katekizmus”, azaz „megtérőknek oktatások” és a bölcs tudós, valamint a tőle tanulni kívánó tanítványok dialógusa¹⁸ (TÚ 539–548, 496–506). A magányos, idős író már akkor sem alkalmazza ezt a műfajt, amikor önmagát fiktív alakban ábrázolja, mint *A bihari remeté*ben, míg a fiatal író saját egyénisége ellentmondásainak bemutatására

¹⁸ Lásd erről részletesebben 11. fejezetünket. A dialógusnak a XVIII. században a regényben játszott szerepéről: Vivienne G. MYLNE, *Le Dialogue dans le roman français de Sorel à Sarraute*, Universitas, Paris, 1994.

megfelelőnek találja. A személytelen, rejtőzködő műfajban írt valódi dialógus és az egyes szám első személyben írt dialogizáló bölcséleti próza két különböző lehetőséget jelent az írónak, hogy lezáratlan, befejezetlen, formálódóban lévő filozófiai gondolatokat mutasson be olvasójának, akit a megismert eszmék továbbgondolására biztat, vagy akinek bevonására, meggyőzésére törekszik.

6. rész

A LEVÉL

„...leveledet olvastam – – látom szivedbe mártottad pennádat, s' úgy irtál.” (AH 310)

A személyes formák közül talán a levél alakult át a legalapvetőbben a XVIII. században. Ez a műfaj Bessenyei György munkásságában kivételes jelentőséget kapott, különösen első alkotói korszakában. Értékelésében az utóbbi években jelentős tanulmányok születtek, mégsem egyszerű sem leveleinek számbavétele, sem sajátosságaik megállapítása. A kritikai kiadás is adós még Bessenyei leveleinek közreadásával, életművének ez a része eddig még önálló gyűjtemény részét sem képezte.¹ Könyvünknek ebben a fejezetében arra teszünk kísérletet, hogy a műfaj sokszínű megjelenését és szerepét megláttassuk munkásságában. Részletesebben azonban csak azokkal a levelekkel foglalkozunk, amelyek még életében megjelentek.

A nyugat-európai irodalom egyik legújabb értékelésében a levél a „magánjellegű”, egyénközpontú művek között kap helyet, az önéletírás, a memoár és a napló mellett. A mennyiségi növekedésen túlmenően a gyökeres műfaji átalakulást vázolja fel Daniel Acke a XVII. század közepétől egy évszázadon keresztül.² A kutatások megerősítik azokat a korábbi feltételezéseket, melyek szerint a személyesség szerepének felerősödése és ezzel párhuzamosan az eltérő egyéniségű és kultúrájú emberek iránti érdeklődés, valamint a társadalmi keretek meglazulása járultak hozzá ahhoz, hogy a levél meglehetősen pontosan kodifikált műfaja egy

¹ A kritikai kiadás *Levelezések, dokumentumok* című kötetében várható megjelenésük. (Lásd: BÍRÓ Ferenc *Bevezetése*, PVE 224.)

² Daniel ACKE, „Textes à caractère privé”, *L'aube de la modernité. (1680–1760)*, Peter-Eckhard KNABE, Roland MORTIER, François MOUREAU (éds.), Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2002, 385–405.

évszázad alatt teljesen kötetlen, spontán kifejezésre alkalmas, sokarcú műfajjá vált. Európában a XVIII. században a nyilvánosságnak szánt levél fontos szerepet játszott a közvélemény formálásában.³ 1977-ben Georges May a kérdést úgy vetette fel, kijelenthetjük-e, hogy a levélirodalom a XVIII. századtól létezik.⁴ A provokatív címmel arra akarta felhívni a figyelmet, hogy még Franciaországban sem kapott a korszak levélirodalma értékeinek megfelelő méltatást, ahol pedig a levelek kiadása terén már ekkor jelentős eredmények születtek. Tanulmányában Hopp Lajos XVII. századra vonatkozó kutatásait méltatta, arra biztatva a szakértőket, hogy a következő évszázad levélirodalmát hasonlóan elemezzék.⁵ May a műfajt a szabadság kivételes megnyilvánulási területének tartja⁶ és Voltaire, Rousseau, valamint Diderot munkásságában próbálja megmutatni a levelezés jelentőségét. Tanulmányának főleg azok a tanulságai fontosak számunkra, ahol a három író szándékait vizsgálja a levelek tartalmára, a publikálásra és a levelek címzettjeire vonatkozóan. Az írói szándék szempontjából osztályozza az írásokat és megkülönbözteti a nyilvánosságot kerülni kívánó levelet, amely lehet hivatalos jellegű, dokumentumszerű, családi stb. az eleve publikálásra szánt levelektől. Fontos megállapítása, hogy közlés esetén az előbbiek is új jelentéstartalommal töltődnek fel. Anne Chamayou kismonográfiájában a műfaj francia sajátosságait elemezve kiemeli, milyen fontos a levél szerepe „az írók új köztársaságának kialakításában”, a szabad gondolati mozgásban és a társadalmi, valamint a kommunikációs korlátok megszüntetésében. A levelet a korszak esztétikai átalakulásai egyik mozgatórugójának tekinti, feltárja sajátos kapcsolatát a szóbeliséggel, átmeneti jellegét, utal érint-

³ Anne CHAMAYOU, *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*, PUF, Paris, 1999, 164.

⁴ Georges MAY, „La littérature épistolaire date-t-elle du dix-huitième siècle ?” *Studies on Voltaire*, t. LVI (1977), 823–844.

⁵ HOPP Lajos, „Les Problèmes du genre épistolaire à l'époque du baroque et du classicisme français” (*Acta litteraria*, V, 1962, 390–398) című tanulmányára hivatkozik.

⁶ Jean STAROBINSKI nyomán: *L'invention de la liberté*, Flammarion, Paris, 1987.

kezési pontjaira a dialógussal, az esszével, az önéletírással és a regénnyel. Hangsúlyozza, hogy a levelezőpartnerek között a távolság és a kapcsolatteremtés nem feltétlenül térbeli, lehet intellektuális vagy érzelmi.⁷ A műfaj európai sajátosságaira kitékintő kutatások az „irodalmi” felhasználású leveleket elemzik elsősorban.⁸ Két fő típust különböztetnek meg köztük. Az egyik esetben a levelek címzettje inkább csak sajátos funkció, olyan megszólított közvetítő, aki a mondanivalót a közönség számára közvetlenebbé próbálja tenni. A korabeli levél ebben gyakran követi az antik modelleket. Ilyen levelekkel próbálják meg íróik a filozófiai vagy tudományos ismereteket eljuttatni a közönséghez, a nyilvános irodalmi viták is legtöbbször ebben a formában zajlanak. A másik típusban a levél az olvasóval elfogadtat közvetítőként egy sajátos egyéniséget, aki meghatározható tulajdonságokkal, szellemi attitűddel vagy lelki alkattal rendelkezik. Az „irodalmi” levélhez sorolják a magánleveleket éppúgy, mint a levélregényt. Sajátos eltéréseket figyeltek meg a műfaj történetében a különböző országokban. Franciaországban és Angliában hasonlít a leginkább a levélműfaj története ebben a korszakban. A XVII. századi levél a következő század végére ezekben az országokban teljesen átalakul és a művelt társalgás nyelvét használó műfajjá válik. Lefordítják több antik szerző leveleit (Cicero, Plutarkhosz, Arisztainétosz stb.). A francia levelezők szolgálnak mintaként az angol irodalomnak a műfaj megújításában. Angliában a XVIII. században gyakori a kötetbe gyűjtött levelek kiadása, amikor legtöbbször ténylegesen el nem küldött leveleket kapcsolnak egybe. Jelentős különbséget mutat Németország, ahol csak a XVIII. század közepére tűnik el lassan a levélforma merev szabályozása. 1700 előtt a francia nyelv használata a leggyakoribb a latin mellett, míg a német nyelv egyáltalán nem fordul elő az „irodalmi” levelezésben. Az anyanyelv használata és a természetes írásmód a századfordulóig tért hódít, amikor valóságos fordulatként értékelhető a műfaj sikere. A XVIII. században mindegyik említett országban kivételesen gazdag levelezések születnek. Közülük kiemelkedik

⁷ CHAMAYOU, i. m., 4–8, 45–48, 112, 156.

⁸ KNABE, i. m., 388.

Leibniz és Voltaire levelezése hatalmas számával (mindegyikük húszezer körüli levéllel) és kivételes változatosságával, a levelezés mindkét életmű szerves részét jelenti.⁹ A műfaj sajátos vonása nemzetközisége, amit Leibnizen kívül Voltaire vagy Montesquieu levelezésével is illusztrálhatunk.

Bessenyei műveiben pályája kezdetén a levél európai példáira érzékenyen reagál, ezt látjuk *A Holmiban*, ahol Voltaire leveleit fordítja, vagy az angol forrásra visszavezethető *Anyai oktatás* című munkájában. Ugyanakkor bizonyára hatottak rá a műfaj magyar előzményei. Hopp Lajos a magyar levélműfaj történetének szentelt tanulmányában a XVIII. század első évtizedeire jellemző helyzetet így definiálja: „...a levél az írásbeli közlés legkövetlenebb és legtermészetesebb formája ebben a korban, emberi dokumentum, személyes, bizalmas, családi gondolatok, érzelmek sajátos kifejezője, amely az élőszóval történő közlést vagy beszélgetést helyettesíti.”¹⁰ Bessenyei leveleinek elemzéséhez különösen tanulságosak azok a kutatási eredményei és megállapításai, amelyeket a XVII. század közepétől erőteljes műfajjá váló „vallásos publicisztikai, polémikus” levélformával kapcsolatban ismertet. Ez az örökség a *Tolerantia* leveleiben bizonyára nem elhanyagolható.¹¹

A XVIII. században Magyarországon a levélműfaj történetében az európaihoz hasonló, ám jóval lassabb átalakulást figyelhetünk meg. Noha a század közepétől kezdve érzékenyek idegen nyelveken olvasó íróink a felvilágosodás eszméire, a magyar nyelvű levelezés íróink között és a levelek nyilvános megjelentetésének igénye csak a hetvenes évektől jellemző és ebben Bessenyei kezdeményező szerepe fontos lehet. Példaként említsük meg gróf Fekete János francia nyelvű levélváltását Voltaire-rel; leveleikben a személyes közlendő mellett az esztétikai és az irodalmi kérdések központi

⁹ Érdekes megjegyezni, hogy Leibniz leveleinek 40 százalékát franciául, 30 százalékát latinul írta és csak a többi németül. Uo., 405.

¹⁰ HOPP Lajos, „A magyar levélműfaj történetéből”, *Irodalom és felvilágosodás*, szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor, Akadémiai, Bp., 1974, 523.

¹¹ Hopp Lajos példája ESZTERHÁZY Miklós *Értekező levél* (1642) című műve, amelyet Nádasdy Ferencnek írt áttérése érdekében. Uo., 509.

szerepet kapnak. A hatvanas években íródott leveleket húsz évvel később adta ki, franciául és külföldön, ami önmagában utal arra, hogy nem a hazai nyilvánosságnak szánta.¹² Bíró Ferenc elemzi először alaposan a hetvenes években bekövetkező változásokat, amikor a levelek és az episztolák Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám és Ányos Pál munkásságában kivételesen fontos szerepet kapnak és hozzájárulnak az írói kapcsolatok átalakulásához, de azt is megállapítja, hogy ez nem jelenti azt, hogy az olvasóközönséggel való kapcsolat alapvetően módosulna.¹³ A műfaj század végén bekövetkező fordulatával várni kell a Kazinczy-levelezés kibontakozásáig, amikor a levél a „nyilvánosság” műfaja lesz vagy éppen azt pótolja, ahogyan ezt Mezei Márta monográfiája bizonyítja.¹⁴ A levélműfaj történetének XVIII. századi magyar jellemzői között a szubjektivitás, a kapcsolatteremtés és a közvetítő szerep, valamint az episztologújtemény és a levélregény kérdéseivel foglalkozik az utóbbi években két doktori disszertáció és több tanulmány, amelyek közül Hász-Fehér Katalinét kell feltétlenül megemlíteni, mivel elemzésének tárgya éppen Bessenyei munkássága.¹⁵

Bessenyei György munkásságának minden szakaszából maradtak ránk levelek. Figyelembe véve a különböző szempontokat, amelyeket a műfaj nemzetközi és hazai értékelői felvetettek, sajátos megoszlást vehetünk észre funkciójuk és tartalmuk vonatkozásában.

Hivatalos vagy dokumentum jellegű, a családdal vagy a családi birtokkal kapcsolatos levelei, a törvényszéknek írt beadványai jobbra 1782 utánról származnak. Ezek a levelek nemcsak teljesen

¹² FEKETE János, *Mes Rapsodies*, Genève, 1781, 240–255, 258–314.

¹³ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, 19–20.

¹⁴ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj*, Argumentum, Bp., 1994.

¹⁵ HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A szerző és a szerkesztő Bessenyei (Az első magyar irodalmi antológia narratívái)”, in „*Et in Arcadia ego*”, szerkesztette DEBRECZENI Attila és GÖNCZI Monika, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005, 300–318. A doktori disszertációk: LABÁDI Gergely, „A felvilágosodás kori magyar episztola műfaja poétikai és médiatörténeti megközelítésben” (Szeged, 2005) és BÓDI Katalin, „Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai” (Debrecen, 2005).

magánjellegűek, de Bessenyei irodalmi munkásságával sincsenek kapcsolatban.¹⁶

Kevés olyan irodalmi levelet ismerünk, amelyek nem jelentek meg Bessenyei életében. Kivételt jelent két Kazinczy Ferenchez intézett levele (illetve levélváltása) 1777-ből és 1802-ből.¹⁷ A két levél mutat bizonyos hasonlóságokat. Mindkettő válaszlevélként íródott.¹⁸ Erős érzelmi felütéssel indítja őket Bessenyei, majd általános erkölcsfilozófiai gondolatba illeszti kettejük kapcsolatának jellemzését. A fiatal pályatársat „nemes”, „tisztességes”, „szereetre érdemes” embernek láttatja és saját egyéniségében is az érzékenységet emeli ki az első levélben: „kit az emberiség mindenkoron meg illetődésre hoz.” A huszonöt évvel később készült levélben az önéletrajzi elemek felerősödnek. A levél bevezetése és lezárása személyiségről írt vallomás, a közbülső részekben terveiről és készülő műveiről ír. Az 1802-ben írt levél a magányos író fizikai állapotát szomorú beletörődéssel festi: „Te elragattatással vagy hazádnak nyelve és tudománya iránt: az én vérem már hidegszik.” Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy vitába szálljon Kazinczyval, aki csak régi írásai iránt érdeklődik, hivatástudata és munkái jelentőségébe vetett hite töretlen: „...de még is, sokat fogsz töllem látni; tzelodra.”

A levelek sajátos csoportját képezi az ajánlólevél, amely Bessenyei egész munkásságára jellemző. Következő fejezetünkben részletesen bemutatjuk ezeknek az írásoknak jelentős szerepét Bessenyei egész pályája során. Irodalmi igénnyel készült szövegekről van szó, amelyek a levél bizonyos formai sajátosságait

¹⁶ Lásd eredeti szöveggözlésekkel: SZÉLL Farkas, *A Nagybesenyői Bessenyei-család története*, Bp., 1890; CSORBA Sándor, *Bessenyei György világa*, Argumentum, Bp., 2000.

¹⁷ Az MTA Könyvtárának kéziratárában található levelek (Bessenyei György Kazinczy Ferencnek, Bécs, 1777. február 11. és Berettyó kövátai, 1802. augusztus 15. Magyar Irodalmi Levelezés, 4r. 42. sz. C1 és C2.) megjelentek: KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, Közzéteszi VÁCZY János, MTA Kiadása, Bp., 1890, I, 8–9 és 1891, II, 44.

¹⁸ Kazinczy levelei: Sárospatak, 1776. december 10. (Bessenyei említi az előző jegyzetben idézett levelében) és 1802. július 29. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, Közzéteszi HARSÁNYI István, MTA Kiadása, Bp., 1927. 44.

követik, így legtöbbször megtaláljuk benne a levél címzettjének megnevezését, a megszólítást, a címzett jellemzését, a datálást, az aláírást stb. Az ajánlólevél azonban önálló „műfaj”, amelynek megszólítottja abban az esetben is teljes mértékben különbözik a levélben szereplő címzettől, amikor az írást konkrét személyhez intézi, mivel az ajánlás részét képezi annak a műnek, amelyhez készült. Jelentése csak ebben a kontextusban értelmezhető.

Bessenyei a XVIII. századra jellemző levélműfaj számos változatát kipróbálja 1771 és 1779 között. A műfaj iránti érdeklődése egybeesik pályája indulásával. 1778-ban megjelent *Galant levelek* című művének „Jegyzés”-ében olvashatjuk, hogy 1771-ben már németül írt ebben a műfajban. Megemlíti itt az angol levélregény példáját is, amelyre már ekkor felfigyelt (SZ 694). Az 1777-ben megjelent *A Besenyei György Társaságában* a levelek kronológiája 1772-vel kezdődik. Ekkor írja episztoláit és heroidáit. 1777-ben jelent meg az *Anyai oktatás*, ahol filozófiai-nevelési gondolatainak ad keretet a levélforma. Halifax angol művét francia fordítása alapján követte, megváltoztatva a keretet biztosító tanácsadó szülő és a gyermek nemét. A levelezés bizalmas kapcsolatának fikcióján keresztül jutnak el az olvasóhoz az író morálfilozófiai, vallási és nevelési gondolatai. *A Holmi* egyik, kiadatlanul maradt változatában szereplő *Szerecsen levél* című (a korábbiakban már elemzett) írás korabeli európai irodalmi mintákat követ, hasonlóan a bécsi *Holmi* „Tzérím-leveleihez”, amelyeket Bessenyei németből fordított „próbára”.¹⁹

A *Tolerantia* címen összegyűjtött, kéziratban maradt szöveg-együttes tizenhárom darabja hat levelet tartalmaz. A levelek jó-részt vallásos publicisztikai témájúak. A megszólított személyek katolikus papok, főpapok, politikusok és tanárok. A legtöbb címzettet Bessenyei nem ismeri személyesen. A kutatások azt mutatják, hogy egyik levél sem lett elküldve abban a formában, ahogyan a gyűjteménybe bevette az író. A szerkesztéskor készült javítások mutatják, hogy Bessenyei számára a kötet egysége, általános

¹⁹ SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált „Ösholmi”-ja”, *ItK*, 1990, 266–268; AH 326–331.

értéke és a „hangütés tompítása” volt fontos egyes levelek esetében.²⁰

A címzett megjelenítése kivételesen fontos eszköz az olvasók meggyőzésében. A levélforma a válaszadás lehetőségét látszik megadni, a levél írója saját véleményén túlmenően a megszólított várható reakcióját is közli az olvasóval.²¹ A vallási kérdésekről értekező író a levélformának köszönhetően változatosabb stílust alkalmazhat száraz kifejtés helyett, személyes, érzelmektől fűtött véleményt közölhet. A levelek a megírást elindító aktuális eseményre is utalhatnak. A mű központi gondolata „az uralkodó vallás” kizárólagossága káros következményeinek bizonyítása (PVE 351). A levelek visszatérő témái: a hatalmukkal visszaélő, hitüket rosszul értelmező katolikus papok református-üldözése, a pénz hátrányos hatása vallási kérdésekben, a történeti ismeretek fontossága a világlátásban, a boldogtalanság és a tudatlanság összefüggése, Bessenyei saját vallási meggyőződése. A kutatásoknak sikerült ugyan azonosítaniuk a levelek címzettjeinek legtöbbszörét, azonban a levélnek az olvasóra gyakorolt hatása szempontjából éppen annak van (és lett volna, ha olvasóihoz eljut) jelentősége, amit a levélből magából megtudhat erről a személyről. Tematikailag sajátos az a levél, amelyet a „Budai Nagy Társaság Fő Tanítóihoz” címez, amelyben egy intézményhez és rajta keresztül a „nemzet” tanításaért felelős személyekhez szól Bessenyei. Míg a többi levelek a vitairat műfajához közelítenek, itt inkább programírással van dolgunk. Az író reménytelennek látszó magányában a tudományok megújulásának programját fogalmazza meg. Feltűnnek Bessenyei fiatalkori műveinek visszatérő témái: a kard és a penna dicsőségének összehasonlítása, annak hangsúlyozása, hogy a jelen hibáit csak a történelmi múlt megismerésével lehet megváltoztatni és az a gondolat is, hogy a tudomány nem akadályozza meg a vérontást. Érdekes kapcsolatot létesít önmaga és a

²⁰ Biró Ferenc feltételezése szerint Bessenyei még a kézíratos terjesztésben is reménykedett, ez a kötet a hazai protestánsok körében önigazolászként szolgálhatott számára. Lásd: PVE 223–225.

²¹ Lásd: Alain SANDRIER, i. m. („Position de l’auteur, figures du lecteur” című fejezet.) Főleg: 95–99.

levél megszólítottjai között. A bevezető mondatot kezdő hasonlat időskori munkáiban hasonló kontextusban tér vissza: „Olyan vagyok előttetek, mint a fővényes pusztákon magában bujdosó szarándok, ki szomjusága miatt ellankadván, forrásvizért sohajt.”²² A *Méltóság keservében* „A’ Hazának, ifjúságát oktató bölts professoraihoz” intézett ajánlásában így fogalmaz: „Oljá lettem mint egy pusztában bujdosó szarándok, ki nyájjas világát el hagyván, tsak magánoson ül; ’s abbul áradt keservében, ortzáján le tsorgó könyveit kámsájával törölgeti...” (IK 77.) Az 1794-ben írt műben magánya tragikusabb, csalódása mélyebb, mint a fiatal-kori levélben. Mégis, ahogyan az ajánlás címe és teljes szövege mutatja, itt is a tanárokhöz fordul reménykedve.²³

Bessenyeinek a levél műfajában alkotott írásai közül a legérdekesebbnek azt a három, 1777 és 1779 között megjelent „levélgyűjteményt” tekintjük, amelyekben saját és íróársainak egymásra válaszoló leveleit kapcsolja össze. A *Bessenyei György Társasága* című könyv első részének vezérfonalát a levelek adják. A mű jó példa arra, hogy Bessenyei a prózát és a verset egyaránt alkalmasnak tartja a levelezésre. Az író kötet szerkesztése teljesen eredetinek tűnik. Vannak ugyan a XVIII. századi európai irodalomban levélgyűjtemények, amelyekben „valódi” levelek „történetet” alkotnak, de ezek általában egyszólamúak, tehát csak egy levélíró leveleit közlik, a válaszokat is az ő levelei alapján kell az olvasónak rekonstruálni és a levelezők nem tekinthetők partnernek az „írók köztársaságában”.²⁴ Onder Csaba érdekes gon-

²² PVE 60.

²³ A kezdő képet megtaláljuk A *Természet Világa* két változatában is (ahol A *Méltóság keservét* folytatja), a címzett azonban itt már az „olvasó” és a tanításhoz fűzött reményt ezek az írások nem említik. IK 239 és 172.

²⁴ Nevezetes példa Voltaire levélgyűjteménye, amelyet „Pamelájaként” emlegetett. A kötethez készült leveleit életében nem adta ki (a személyes utalások miatt) és a halála után megjelent összes művei kiadásában bekerültek valóságos levelei közé. Az utóbbi évek kutatásai eredményeként ma külön, önéletrajzi jellegű írásai között tartják számon. Kiadásuk: „Lettres de Monsieur de Voltaire à Madame Denis, de Berlin”, texte établi par André MAGNAN, *L’Affaire Pamela*, Édition Paris-Méditerranée, 2004. Lásd: Jean GOLDZINK bevezetője és szövegválogatása: VOLTAIRE, *Écrits autobiographiques*, Garnier Flammarion, Paris, 2006, 10, 177–205.

dolata az episztolagyűjteményben „elbeszélést” feltételezni, amelynek Bessenyei egyszerre „szerzője”, „szerkesztő-narrátora” és „meghatározó hőse”.²⁵ Hász-Fehér Katalin elmélyült elemzésében kiemeli „az irodalmár identitását”, a barátság és a társas kapcsolatok vezértémává alakítását. Feltárja, hogyan létesít Bessenyei szerkesztőként kapcsolatot a kötet szövegei között és tesz közügygyé egy személyes témát, mindent ennek rendelve alá, még a levelek kronológiai sorrendjét is.²⁶

Az episztolagyűjteménynek azokra a sajátosságaira szeretném a figyelmet felhívni, amelyek ebben az időszakban két másik „levélgyűjteményben”: a *Die Geschäfte der Einsamkeit* című mű francia nyelvű leveleiben, valamint *A Holmiban* közreadott személyes vonatkozású prózai leveleikben hasonló tendenciákat mutatnak.

A Besenyei György Társasága egyszerre mutatja a költő vágyát, hogy egy művelt társasághoz tartozzon és ugyanakkor magányát. Képet ad önmagáról és lehetőséget nyit barátainak megismerésére. A levélírók által alkotott kis mozaikok teszik lehetővé egy virtuális társaság képének megrajzolását. A társaságot ilyen módon létrehozó és egyben a képben helyet kapó személyek közelednek és távolodnak, fizikailag, szellemileg és lelkiileg. Az olvasó ezt a mozgást a levelekből tudja rekonstruálni.

A kötetet két alak dominálja, Bessenyei György és Orczy Lőrinc. Bíró Ferenc szerint Orczy Lőrinc az „igazi főszereplő” és a gyűjtemény célját is elsősorban „hűvössé vált barátságuk” helyreállításában látja (PVE 228). A kötet mozgalmas társasági élet illúzióját adja, noha mindössze három szereplő levélváltását olvassuk, amelyek valójában két-két szereplő közötti dialógusok, akikhez egy harmadik csatlakozik tanúként, így biztosítva a többszólamúságot. Bessenyei a nagy tekintélynek örvendő Orczy Lőrincre bízta, hogy megfogalmazza az óhajt, hogy Bécsben a költők társasága rendszeresen összegyűljön. A hiányérzet tudja a legerőteljesebben kifejezni a vágyat. Orczy panaszkodik, hogy

²⁵ ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003, 169.

²⁶ HÁSZ-FEHÉR Katalin, i. m.

az együttléteken csak képzetben lehet jelen.²⁷ A kapcsolat létezését is az eltávolodással tudja igazolni, erre példa Barcsay sajnálkozása amiatt, hogy Bessenyei Bécsben maradt, míg ő elutazott, beszámolója arról, hogy megkapta könyveit, vagy kijelentése: „vettem leveled”. A fizikai eltávolodással párhuzamosan a szellemi és a lelki közelséget is bizonyítják a közreadott levelek. Orczy helyesli Bessenyei terveit („a’ tudományt ki tetteid tzélnak”), vállalja a Mentor-szerepet, amelyre korábbi levelében Bessenyei felkérte.²⁸ Barcsay mértékletességre inti Bessenyeit a tanulásban. Egymás műveit olvassák, vagy mondanak róluk véleményt (egymásnak vagy egy harmadiknak: így Bessenyei Barcsaynak Orczy kéziratban látott műveit dicséri).²⁹ A társasági élet bizonyításaként fogható fel az is, hogy Bessenyei Orczynak kínál borostyánkoszorút, míg Barcsay Bessenyeinek.³⁰ A hármás megjelenítése ebben a levélben úgy valósul meg, hogy Barcsay Bessenyeit arra kéri, küldje el neki is az Orczynak címzett ajánlólevelet.

A vágyakból és a levél közvetítő erejéből összeszőtt társaság tagjai valójában tragikusan magányosak és ez a jelentés is megtalálható a levélváltásban. Az intellektuális tevékenységgel (olvasás, írás) járó szükségszerű egyedüllétből a nyilvános megjelenítés, a személyes kapcsolatok társas kapcsolat szintre emelése látszik kitörést jelenteni. Orczy Bessenyeihez intézett kérése, hogy levelét ne mutassa senkinek és Bessenyei Barcsaynak írt gondolatai arról, hogy meg lehetne próbálni az idős költőtársat oly módon rávenni, hogy nyomtassa ki műveit, hogy ezt szabják feltételül ahhoz, hogy a „Poéták társaságába” tartozzon, játékos megfogalmazást kap, eltérően a kötet hangnemétől.³¹ A szellemi,

²⁷ „...a’ nyájas vatsorákon tsak képzésemmel jelenhetek.” *A Besenyei György Társasága*, Bétsben, 1777, 10.

²⁸ „Akarod, vezére leszek útaidnak.” Uo., 4.

²⁹ „Láttam ő Nagyságának a’ fejér Tatárok országát törvényével, melyben az országlásnak módja, és az emberi társaságnak minéműsége magyaráztatik. A’ munka nyájjas, de szép és mélj.” Uo., 17, 18.

³⁰ „Borostyán koszorut adunk ősz fejednek”; „borostyán ágot tűzünk a’ fejedre.” Uo., 14, 17.

³¹ „Azért ez iráskát ne mutasd senkinek” ; „Mond-meg az írónak, hogy ha érdemeivel Hazája Magyarainak ki-nyomtatott munkáiban nem szolgál, s’ekként a’ Párnássus alatt annak szüzeinek nem áldoz tehát ki töröljük nevét a’ jó polgárok és Poéták társaságából.” Uo., 4, 18.

lelki és fizikai eltávolodások, a fontos kérdések játékosná formálása jelzi azt, hogy a költő beletörődött abba, hogy a közelítés csak részben valósult meg, a magánynak nem sikerült véget vetni. A levelekben a továbbiakban már csak a magány kap hangot. Mégis megmarad a levél közelítő lehetősége: amikor betegségről ír Bessenyei Orczynak, megértő barátját Bécsbe hívja.³² A költő megszólított nélküli, saját sorsán elmélkedő versei, így a „Bessenyei György magához” című vagy az 1776. augusztus 25-én keltezett sorai szépen válaszolnak Orczy kötetet nyitó versének gondolatára: „De ember magának még is leg-főb’ titok.”³³

Az episztologyűjtemény határozott indítása és első részének jól követhető gondolati dialógusa a második részben átadja a helyét a lelki bizonytalanságnak. Az önmagában is önálló egységet jelentő levelek írói a barátság és a tudomány fontossága témakörében egyetértenek. De egy másik vezértémát követve az is kiolvasható a szükségszerűen folyton megszakított rendszerbe kapcsolt levelekből, hogy a hasonló filozófiai meggyőződésű beszélgetőpartnerek az irodalmiságról folytatott vitában nem jutnak egyezségekre. Az egyedül maradás, a betegség témájának erőteljesé válása, a „Barátaimhoz” című Barcsay-vers testamentumszerűsége³⁴ és Bessenyeinek a kötetet záró „Barátom” című prózai írása az óceánon vergődő és elsüllyedő hajó képével a közösségteremtés sikertelenségét tükrözik.³⁵ A költői levelezés a kötetben szereplő levélváltás előtt kezdődött és befejezése után is folytatódott,³⁶ ez is indokolja azt, hogy az episztologyűjteményt Bessenyei által megszerkesztett történetként olvassuk.

A könyv második részében, amelynek a *Futó darabok* címet adta az író, nem tér vissza az episztolaformához. A szövegek nagy része gondolatilag folytatja az első rész komor befejezését: „elmé-

³² Uo., 39.

³³ Uo., 5, 35, 40,

³⁴ Uo., 67. Lásd erről: HÁSZ-FEHÉR Katalin, i. m., 310–312.

³⁵ *A Besenyei György Társasága*, 69.

³⁶ Az intenzív levelezés tágabb körére utal Szluha Demeter Bessenyeihez intézett latin nyelvű episztoláinak közlése a kötetben. Uo., 50–59. Itt azonban nincs dialógus, és ennek oka talán az, hogy Bessenyei ehhez a költőtársához intézett episztoláit már publikálta korábban. KÖ 93–98.

jének hánykódásait”³⁷ nem tudja másokkal megosztani, még önmagát is győzködni kell, hogy a kételyhez vezető legmélyebb filozófiai kérdésekről gondolkodjon. Elbizonytalanodását legérdekesebben játékos hangú prózai dialógusában fejezi ki, amelynek „Bessenyei a’ Szívével” címet adja, és amely *A Holmiban* megjelent „Bessenyei György és a Lelke” című dialógus alaphelyzetére emlékeztet és egyénisége ellentmondásait tárja fel. „Én bizony nem lakom veled, mert itt hagylak, nem szídatom magam” – jelenti ki a „szív”, utalva arra, hogy Bessenyeit nem veszik körül megértő társak.³⁸

A Besenyei György Társasága a *Die Geschäfte der Einsamkeit* című művel egy időben jelent meg, 1777-ben. A német nyelvű mű befejező része kilenc francia nyelvű levelet tartalmaz, amelyeknek datálása nagyjából egybeesik a korábbiakban elemzett magyar nyelvű levelekben megadott dátumokkal. Úgy tűnik, mintha Bessenyei az előző kötetet folytatná itt más formában. Kókay György megemlíti, hogy feltehetően fiktív levelekről van szó, de nem foglal állást a kérdésben.³⁹ A szerzőség megállapítása valóban lehetetlen: nem nyújt hozzá segítséget sem a francia levelek nyelvi megformálásának összehasonlítása, sem az, hogy az író a levelező partnereket és a levelekben említett személyeket az ábécé különböző betűivel jelzi (B., L.... M.... V..., B....V.P.C., L.). Ez utóbbi a XVIII. században inkább fiktív szereplőket szokott jelölni, gyakran oly módon, hogy több szereplőbe vetíti az író saját bizonytalanságait.

A levelek megfogalmazásához választott nyelv utalhat arra, hogy a magánlevelezésben előnyben részesített nyelv ekkor Bécsben a francia volt, főleg baráti, családi és irodalmi körökben (Mária Terézia is franciául fogalmazta családi leveleit). Ezt az értelmezést némileg cáfolja a második levél utószava, ahol azzal indokolja a nyelv választását, hogy a levelezőtárs kéri ezt tőle, akinek ez az anyanyelve. Az utószó egyben lehetőséget ad neki

³⁷ Az első mű címe: „Az elmének hánykódásairól”, *A Besenyei György Társasága*, 71.

³⁸ Uo., 86–89.

³⁹ Lásd KÓKAY György *Bevezetése*. INyM, 33.

önéletrajzi jellegű pontosításra és játékos szabadkozásra is nyelvi hibái miatt.⁴⁰

A levelekben – amelyek prózában és franciául íródtak, folyamatos kronológiával (amely ugyan nincs mindig pontosítva) – ugyanaz a vezérgondolat lelhető fel, mint *A Besenyei György Társaságában*: az íróember szükségszerű magánya, amelyből a menekülést a költő távollévő barátainak körében keresi. A több szerzőt feltételező írások publikálása utal az irodalmi viták áhított nyilvánosságára. A levelek tartalma és kompozíciója is ezt az olvasási kulcsot adja meg, akárcsak a levelekben található egyetlen mottó, amely a VI. levelet nyitja.

A latin nyelvű mottónak – „– – – Non illi ego detrahere ausim / Haerentem capiti multa cum laude coronam” – nem tulajdonítottak a kritikák jelentőséget, nem is keresték forrását. A „B...V.P.C.” aláírású, Kassáról „B. úrhoz” küldött levél élén található magyar fordítása így hangzik: „...az ő koszorúját nem merném leszakítani, méltó ő a babérra.” Az idézett mottó Horatius szatíráinak első könyvéből származik.⁴¹ Úgy tűnik, mintha az episztologyűjteményhez hasonlóan térne vissza a babérkoszorú témája, de itt többről van szó. A megszólított és a dialógusba bevont író barátok számára nyilvánvalóan felidézte a töredék az egész szöveggörnyezetet. A VI. levél a Lucanus-fordítás értelmezésével kapcsolatos, tehát Barcsayt feltételezhetnénk a B. rövidítés mögött, függetlenül attól, hogy ő írta-e ténylegesen a levelet, hiszen őt nevezi meg Bessenyei a fordítás inspirálójaként a költőtárshoz intézett dedikálásban,⁴² amely 1776-ban jelent meg. Ugyanakkor ezt az azonosítási lehetőséget a levél bevezető sorai megkérdőjelezzik: „Kétségtelenül csodálkozni fog, hogy olyas-

⁴⁰ „23 éves koromban még egy szót sem tudtam az Önök nyelvén, és 19 éves koromban németül sem tudtam.” INyM 151, 190.

⁴¹ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Összes versei*, Budapest, 1961, 417. A fordítás Horváth István Károly munkája (későbbi idézeteink ugyanerről a szöveghelyről). A latin szöveg első szavai az eredetiben eltérnek: „Neque ego illi...” (A jelentéktelen különbség származhat elírásból vagy a korabeli kiadás, esetleg iskolai célra szánt szöveggyűjtemény eltéréséből. A pontosítást Nagy-illés Jánosnak ezúton köszönöm.)

⁴² „Bartsai Ábrahámnak. Barátom!” címmel. TB 337–338.

valakitől, aki soha semmit nem írt, bíráló levelet kap *Lucanus*áról” (INyM 192). A levél írója azt is elárulja, hogy latinul és franciául is olvasta Lucanust, és barátokra utal, akik kölcsönkérték a fordítást és akik – tőle eltérően – bizonyos részeket nehezen követtek. Megírja, hogy meg tudta védeni a fordítást („elfogadták interpretációm”), majd tolmácsolja a barátok kérését, amelyhez maga is csatlakozik: „próbálja meg minél gyorsabban befejezni a művet.” Kulcsár Péter – miután gondosan összevetette Lucanus Mar-montel-fordítását Bessenyei szövegével – megállapítja, hogy a fordítás hűen követi a mintát egy darabig, de az utolsó részben jelentősen megrövidül és ezt azzal indokolja, hogy az írónak fel-tehetően „megoldhatatlan fordítási problémái” voltak, illetve hogy „számolnia kellett az olvasók klasszikus műveltségének hiá-nyosságával”. Ettől kezdve gyakori a kihagyás, illetve a magya-rázó fordítás. A levél szerzőségére is vonatkoztathatjuk megállá-pítását: „Kissé gyanús, hogy művének éppen az a sajátossága szűrt szemet egyeseknek, amelyet a szerző maga tett szóvá aján-lásában.”⁴³ A VI. levél olvasható úgy, mint a fordító tépelődése, önigazolása, vágyainak kivetítődése, arra vonatkozóan, amit a fordítás ajánlásából idéz a levél: „várom barátaim helyeslését és bírálatát.”⁴⁴ A levél a barát válaszát hordozza a mű értékelésére vonatkozóan („Nagyszerűnek találtam”) és biztatja a folytatásra („próbálja meg minél gyorsabban befejezni”).

A mottónak választott szöveget megelőző részben Horatius az anyanyelvű írást védelmezi. Ő is idegen nyelven írt kezdetben, barátja bírálatára változtatott meggyőződésén: „Épp oly balga dolog fát vinned a rengetegekbé, mint ha görög költők roppant seregét gyarapítod.”⁴⁵ A mottó megfogalmazza, hogy az igazi dicsőség az eredeti költőt illeti, de utal arra is, hogy az új kifejezőmód más nyelven történő bevezetése is nagy érdem. Horatius versében ol-vashatjuk azt a gondolatot is, mely szerint nem vágyik tömeg-

⁴³ Lásd KULCSÁR Péter *Bevezetője*. TB 61–62.

⁴⁴ INYM 192. Az idézet az ajánlólevél záradékában: „El-várom ítéleteket, hozzád értvén itt több barátaimat is, hogy tudhassam magamat utánatok vezérelni; és ha történne-is hogy gyenge Magyarorságom miatt Lukánusba tovább nem mehetnék-is.” TB 338.

⁴⁵ HORATIUS, idézett kiadás, 417.

sikerre, csak a hozzáértők és a barátok helyeslését áhítja: „mű-
értők és mind a barátom [...] / Ha, mit írtam az ő örömeikre
szolgál: jó; s ha kevésbé tetszene, mint a remény fűt, az tán fáj-
na.”⁴⁶ Ez a gondolat egybeesik Bessenyei levelének témájával,
amelyben írói helyzetét és szerepét próbálja meghatározni, egyben
hidat alkot különböző művei között, tükörképet formálva a
Barcsayhoz címzett ajánlólevéllel. Újra felidézi egy műértő iro-
dalmi társaság létezését, amelynek működéséről akar hírt adni.

A kilenc levélből álló együtttest a barátok és intellektuális part-
nerek figyelmes tekintete előtt megfogalmazott önmeghatározás-
ként olvashatjuk. Az első levelet válaszként fogalmazza, mintegy
a személyére irányuló érdeklődést igazolva. Ez a kezds a levél-
gyűjtemények egyik toposza, a levelek autentikusságát, a levelezés
folyamatosságát bizonyítja, amelyből az olvasó csak egy kis részt
ismer meg. A *Bessenyei György Társasága* is válaszlevéllel kezdődik.
A legszemélyesebb témával indít: betegségéről ír, amelyet általános
eszme-futtatássá formál és az írói életmód egészségre ártalmas
voltáról (amely, mint említettük, a XVIII. század érdekes orvosi
problémája), valamint a boldogságkeresés témájáról értekezik.
A második levél formai érdekessége az, hogy kivonat. Témája: az
emberi sors, Isten szerepe a világ működésében. Ezt követi négy
levél írói ízléséről és alkotásairól, közülük kettőt Bessenyei saját
nevével szignál. A hetedik levél a magányosságról írt vers
említésével⁴⁷ visszavezet az első levelek témájához, egy másik
szinten, a testi, a szellemi és az udvari ember meghatározásához;
ez lesz az utolsó levelek témája. A levél műfaja lehetőséget ad arra,
hogy a közvetlen aktualitású (művei keletkezését és fogadtatását
érintő) kérdések természet-, morál- és társadalomfilozófiai gon-
dolatokkal kapcsolódjanak össze. A megjelentetett levelek ugyan-
akkor szinte minden addig kiadott munkájára utalnak. Ugyan-
akkor semmiképpen nem értelmezhetők a valóság direkt meg-
jelenítéseként. A metaforikus értelmezést sugallja a levelezésben

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Talán *A Bessenyei György Társaságában* olvasható „Bessenyei György magá-
hoz” című versről van szó (40–42).

szereplők identitásának elhomályosítása, a levelek „kivonatos közlése”, dátumának esetenkénti elhagyása, illetve felcserélése.

A személyes vonatkozású levelek együtteséből álló írások között fontos helyet érdemel az 1779-es bécsi *Holmi* XXVI. részébe integrált levélváltás, amelyet a barátság bensőséges érzelmének nyilvánossá avatásaként értelmezhetünk. A baráti levélváltás (amely a levéltudomány hagyományába illeszkedik) érdekessége, hogy nem két személy közötti kapcsolatot idéz fel, hanem háromét, amely már egy kis közösség létezését feltételezi. A levelek prózában íródtak, megszólítást, aláírást és datálást is tartalmaznak.

A levélműfaj alkalmazása szempontjából fontos megemlíteni azt a különbséget, amelyet a debreceni és a bécsi *Holmi* között megfigyelhetünk, mivel a korábbi változatban ez a rész nem levélformában íródott. A debreceni *Holmi*-ban a címbe kerül az események egy része, amelyet a Bécsben kiadott munkában Bessenyei a levelekben idéz fel (ahol ennek megfelelően a cím megrövidül).⁴⁸ A címet követően mindkét változatban az író személyes hangvételű fájdalmas elmélkedését olvashatjuk az elválásról, amelyet a két eltávozotthoz intéz. A debreceni kéziratnak itt vége szakad, nem tartalmazza a bécsi *Holmi*-ban ezután következő három levelet: Bessenyei Sándorét, Györgyét és Barcsay Ábrahámét. A barátság levélváltással való megjelenítése az 1779-ben kiadott *A Holmi* című mű invenciója. Érdeemes felfigyelni arra, hogy csak ebben a változatban találjuk meg a Voltaire és II. Frigyes közötti levélváltás magyar fordítását is (ahogyan ezt korábban már említettük).

Az első rész elmélkedését valójában Bessenyei Sándor válasza avatja levéllé: „Búcsúzó leveledet olvastam” (AH 310). Mivel ez a levél nem található meg a debreceni *Holmi*-ban, ott az első rész

⁴⁸ „Áprilisnek 13^{dik} napján, mikor munkához fogtam, reggel nyolcz orakor hallám ablakom alatt az Leopold herczeg regementyét trombitálva Bécsbül, a' bavarai háboruba kiballagni, melly fegyveres seregben egy testvérem, és egy barátom, ezek Bessenyei Sándor és Barcsay Ábrahám voltak, mint kapitányok el hagytak. A bátyám ablakom alá lovaglott, s tőlem egy szóval utolsó bucsutt vett, én pedig utánok sohajtok magamban.” (A cím mindkét változatban csupa nagy, álló betűvel. A dőlt betűvel szedett szöveg nem szerepel a címbe a bécsi *Holmi*-ban.) AH 190 és 307.

levél-jellege sem nyilvánvaló. A hosszú levélben Bessenyei a nézőpontokat változtatja: bemutatja az otthon maradó barát szemszögéből a búcsút, majd helyzetét és érzelmeit részletezi. Ezután a távozók szempontját választja és elképzei, mit látnak és mit éreznek ők. Levele lezárásában a távolságot érzelmi azonosulással próbálja meg áthidalni: „fájdalmaitokat örömtöket véletek együtt érzi” (AH 310).

A búcsú, az eltávozottakat fenyegető háború, a magány és a távolság miatt érzett keserűséget némileg oldja az érzelmi azonosság: „El mentek barátim ember társaitokat természetetek ellen pusztítani: – mert mind kettőtöknek szelid szívetek van.” Az érzékenység jegyében fogant levélben a „szív” szó tízszer, a „könny” hatszor fordul elő. Az „eltávozni egy kicsit meghalni” gondolat erőteljes kép formájában jelenik meg: „El süllyed [a keserves szív] e zokogó tengerbe – alá száll, hol olly sokáig mulat, hogy mikor ujra fel veti magát, úgy érezzük, mintha egész el fullásához már tsak egy lehellésnyire lett vólna” (AH 308).

A három levél felfogható úgy, mint a felvetett témákra írt variációk. Egy-egy gondolatot kiemel az előző levélből a válasz megfogalmazója és továbbfolytatja. A György levelében található búcsúzó-formula – „benneteket karja közzé vissza kíván” – Sándor levelében így talál visszhangra: „talán soha nem fogod őket többé karjaid közzé vissza nyerni! – talán e kék egek alatt vérembe keverve fogom [...] bútsúmat venni! Ha te még is halálomon könyveket fogsz ejteni, pompával esik temetése.” Erre válaszol György levele: „testedre borúlva fogja szívem hideg tetemeidet sirjába könyveivel ásztatni, és végre tölle illy zokogásokkal bútsúzni” (AH 310–311). Feltehetően tényleg „eleve publikálásra szánt levelek”, ahogyan Bíró Ferenc véli bevezetőjében (AH 14). A hangsúlyos témák patetikus fokozása figyelhető meg a levelekben: a búcsú képe és fájdalma, az esetleges halál lehetősége és vele szemben a nyugalom és a béke. A harmadik téma a Bessenyei által írt búcsúlevél értékelése, amelynek dicséretét olvassuk a két barát válaszában: „Én e kis irásodat az irások közt ollyannak tartom, mint *Henriádot* a poémák közt”, „látom szivedbe mártottad pennádat”, „zokogó Músáddal el bútsúztál” (AH 310–311).

Az 1779-ben megjelent *A Holmiban* önálló egységet alkot a négy levél. A valóságos levélváltás illúzióját adják a dátumok, amelyek öt hónapnyi időtartamra utalnak (1778. április 13. és szeptember 26. között) és az eltávozott barátok tartózkodási helyének pontos megnevezése. Ugyanakkor egyértelműen a megszerkesztettséget hangsúlyozza Bessenyei Györgynek az utolsóként közölt Barcsay-levélhez fűzött jegyzete, amellyel szabályosan keretbe foglalja a négy levelet: a jegyzet visszautal a címre, felidézve a búcsú képét és három szereplőjét. A debreceni *Holmi* „Ötödik szakasza”-ként szereplő szöveg címéből kihagyott szövegrészt duzzasztja itt jegyzetté.

A levélgyűjteményekkel párhuzamosan alkotott *Galant levelek* című levélregény huszonöt levele merőben más ihletésről tanúskodik, noha hasonlít érzékenységük, sőt abban sem térnek el, hogy a „történet”, amelyet megismerünk belőlük, nem események láncolata, hanem lelki történések folyamata.

Talán ennek a Bessenyei-műnek szentelt a szakirodalom a legkisebb figyelmet. A *Filozófus* árnyékában találjuk, a színdarab és a levélregény rokonságát példázva a kritikai kiadás *Színművek* kötetének *Függelék*eként jelent meg. A két mű három szereplőjének neve és helyzete is megegyezik (Szidalisz, Berenisz, Parménio). Témája is rokon a színdarab egyes témaival: itt is a filozófus társadalmi helyzete, intellektuális és testi léte, a szerelem és a házasság kérdései találhatók a középpontban.

A hasonlóságoknál azonban jelentősebbek a különbségek. A regénynek jóval kevesebb szereplője van, mint a színdarabnak és az öt szereplő közül két férfi szereplő új. Parméniónak változik legtöbbet a jelleme, megoszlának tulajdonságai az azonos nevű szereplő és Lindor között. Lindor az igazi filozófus, míg Parménio az érzékeny, bizonytalan hős, aki önbizalmát könnyen elveszti, akinek tanácsadóra van szüksége. Ez a megkettőződés az önelemzésre és a vélemények árnyalására ad lehetőséget. Szidalisz sem filozófustípus (mint a színműben), nem biztos abban, hogy a csendes, nyugodt boldogságot vagy a változatosságot, a szenvedélyt tartja fontosnak a szerelemben. A *Galant levelek* világa a színdarabénál zártabb, benne a nemek közötti kommunikáció

ritkább, mint az azonos neműek közötti. A regényben a férfiak és a nők világának különbsége hangsúlyosabb.

A nők közötti levelezés indítja a regényt és mindvégig náluk marad a kezdeményező szerep az érzelmi kapcsolatokban. A levelek aránya is a nők előtérbe helyezését mutatja, Szidalisz nyolc, Berenisz hét, Lindor öt, Parménio négy, míg Hermes csak egy levelet ír. A levélváltás nem a szerelmi hódítást szolgálja. Már az első levélből értesülünk Szidalisz és Parménio heves szerelméről, noha egyikük sem biztos a másik érzelmeiben. A két szerelmes a későbbiekben sem egymásnak vallja be szerelmét, hanem az érzelmeiket elemző filozófus Lindornak, aki életéből a szerelmi szenvedélyt tudatosan kirekesztette. Mintha az érzelemnek az ész igazolására lenne szüksége, és a két princípium egy személyben nem lenne egyesíthető. Szidalisz vallomását Lindor kapja kézhez: „Parméniot úgy szeretem, mint életemet”, de Parménio is neki vallja meg mindent átalakító szenvedélyét: „Valamit látunk köröttünk, mind gyönyörűséggé változik” (SZ 673, 686). Érdekes, hogy Bessenyei a szerelmi vallomásokot a levélre bízta a színdarabban is, de ott Parménio és Szidalisz egymásnak vallják be szerelmüket (SZ 579, 581).

Lindor és Parménio teljesen elzárkóznak az őket körülvevő világtól, amelyre csak a másik három szereplő leveleiből látunk rá. A torz, unalmas, látszat-világ igazán Lindor ellenpontjának, Berenisznek fontos, aki „fényes” győzelmet akar aratni a férfiakon és hódítása tárgyait és közönségét is ott keresi.

A regény legkülönösebb alakja Hermes, aki mindössze egy levelet ír és aki a levelezők közül csak Bereniszszel áll kapcsolatban. A hódításra vágyó nő benne látja az ideális szerelmet: „hozzá foghatatlan szerető vagy, nints másod”, változékonyságát, szépségét, szellemességét értékeli. „Lebegsz, mint a gondolat” – írja róla (SZ 684–685). Hermészt idézi, aki a legügyesebb, legtalálékonyabb minden olimposzi isten közül. Az őt dicsőítő levél hangvétele, stílusa, jellege, témája eltér a regény többi részétől, stílusjátéknak tűnik. Ihletői között lehet egy antik szerző, Arisztainétosz *Epistolai erótikai* című műve, amely ötven szerelmes levélben a nők szerelmi életével foglalkozik, akik különböző szituációkban

írnak szerelmükről. A levélgyűjtemény *Lettres galantes* címmel volt ismert a korban két francia fordításban is.⁴⁹

A rövid levélregény nem használja ugyan ki mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szereplők között kialakított rendszer lehetővé tenne, ugyanakkor kitűnően alkalmazza a különböző nézőpontokból adódó eltérő gondolatok közvetítésére, amelyeket párhuzamosan bemutathat, anélkül hogy választania kellene közülük. A művet három fő téma fonja át. A filozófus meghatározását négy eltérő változatban olvashatjuk. A szerelem a másik téma, amelyről Hermesen kívül minden szereplő megformálja véleményét. A házasság apológiáját viszont érdekes módon csak a három férfi fogalmazza meg és köztük elsőként Hermes, aki játékosága mellett így bölcsességét is megmutatja: „A házasság olyanoknak illik, kik tudják mi a’ világ, ha ezen tudományod meg-van, ne légy attul idegen, ki érted lehel, ’s létit létedhez kívánnya kapcsolni” (SZ 691). Ez a megfogalmazás Parménióét vetíti előre: „két emberi lét magát egyé teheti” (SZ 692). A mű befejezése nem tartalmaz olyan egyértelmű házasság-apológiát, mint A’ *Filozófus*. Lindor helyesli ugyan a házasságot („a szerentsés házasság, tsak nem annyival felyül haladja a’ leg szerentsésebb nótelenséget, mint az ég a földet”), de kétesélyesnek mutatja be, amely „gyönyörűséget” éppúgy hozhat, mint „gyalázatot” (SZ 694).

Bessenyei első alkotói korszakában a levél műfaja különleges szerepet játszik. A műveiben megjelent vagy kéziratban maradt, de kiadásra szánt levelei részben követik a hazai és az európai mintákat, de sokkal inkább az eredetiség a jellemzőjük. A levél

⁴⁹ Az i. sz. V. századból származó mű szerzőjének identitása nem tisztázott. 1556-ban Johannes Sambucus adta ki a regényt kéziratból, ezután Franciaországban volt nagyon kedvelt. 1695-ben Lesage, 1752-ben Moreau fordította franciára, de latin és német fordításai is jelentek meg ebben a században. Modern görög-francia kétnyelvű kiadása: ARISTHÉNÈTE, *Lettres d’amour*. Texte établi et trad. par J. R. VIEILLEFOND, Paris, Belles lettres, 1992. Gálos Rezső lehetséges forrásként említi Benjamin Neukirch *Galante Briefe* című 1695-ben megjelent művét is (i. m. 50). Megemlítünk még egy, a XVIII. században Bécsben is többször kiadott könyvet: Du Noyer, Anne-Marguerite-Petit, *Lettres galantes* (1732).

lehetőséget biztosít intim témák (betegség, lelki vagy intellektuális bizonytalanság), túláradó, szenvedélyes érzelmek (barátság, szerelem) bemutatására. Írója önmagát próbálja meghatározni, miközben mondanivalójának a megszólított személy tükként szolgál. Befejezetlensége miatt – hiszen választ feltételez, van előzménye és folytatása – a levél a folytonosan változó egyéniség tanúja. Számot ad az író alkotói tépelődéséről, szándékairól, ízléséről, terveiről, sugallja művei „megfelelő” olvasatát. Levélgyűjteményeiben a személyes és a nyilvánosságnak szánt mondanivalót összekapcsolja, így próbál meg hozzájárulni a magyar írók közösségének létrejöttéhez. Véleményünk szerint ez a törekvés köti össze *A Besenyei György Társaságát*, *A magány foglalatosságai* francia nyelvű leveleit és *A Holmi* baráti levélváltásának közlését. Érdemes felfigyelni arra, hogy ezeket a leveleket éppúgy az érzékenységre, a tiszteletre, a barátságra, az irodalom és az irodalmi alkotások jelentőségének hangsúlyozására jellemzi, mint azokat a leveleket, amelyeket Kazinczyval váltott és nem publikált. Heroidái a beteljesületlen szerelem témájának lírai megfogalmazását adják. *A Galant levelek*ben a férfi és a nő gondolkodás és lelki alkat közötti különbségeket több „esettanulmányon” keresztül látjuk. Az író a boldogság filozófiájáról, a szerelemről, a házasságról és a filozófusi létről mutat be nézeteket anélkül, hogy összeegyeztetésükre törekedne. A levélforma vallás- és morálfilozófiai kérdések kifejtésének ad keretet *Tolerantia* címmel összegyűjtött írásaiban. A levél írója és olvasója között létrejövő személyes kapcsolat nagyobb teret ad az aktualitás megjelenítésének, stílusa élvezetesebb, mint az értekezésé és képes azt a látszatot kelteni, hogy a megszólított személy feltételezett kérdéseire keres választ az író. A beszélgetés és a dialógus előnyeit egyesíti a levélműfajra jellemző bizalmas és kizárólagosnak ábrázolt kapcsolat bemutatásával, amely az olvasó meggyőzésében jelentős szerepet játszik. *A Holmi*ban áhított nyilvános írói levélváltás: a „pennacsata” a valóságban csak német nyelven jött létre, 1781-ben, a *Der Mann ohne Vorurtheil* című kötet megjelenését követően, és nem Besenyei és író barátai között, hanem a bécsi *Realzeitung* könyvismertetésének

szerzőjével.⁵⁰ Ez a nyilvános levélváltás mégis fontos, mert tanúsítja, hogy a nyilvánosság előtti szakmai vitának az a fóruma, ahol a levél az eltérő vélemények hordozója, bíráló és megbírált számára egyaránt megfelelt.

Meg kell még említeni, hogy Bessenyei más műfajú műveibe is közbeékelte leveleket, amelyre ugyancsak találhatott példát a korabeli európai irodalomban. Nagy Imre szerint *A Filozófus* című színműben a levél „lényeges elem”.⁵¹ Időskori művei között a *Tariménes útazásában* a levélre bízta a regényíró a szenvedélyek viharának és a férfi és nő érzelmi világa megdöbbentő eltéréseinek bemutatását (erre a kérdésre későbbi fejezetünkben térünk vissza).

⁵⁰ Az ismertetésről, Bessenyei válaszleveléről és a *Realzeitung* szerkesztőinek válaszárol lásd KÓKAY György *Bevezetése*, ahol Bessenyei levelét is olvashatjuk német eredetiben. INyM 43–46.

⁵¹ Lásd a témáról: NAGY Imre, *Ágától Bánkig*, 75–80.

7. rész

AJÁNLÁS ÉS ELŐSZÓ*

„...esmerettségbe hoznak bennünket az author módjával,
s' némineműképpen világosítják-is könyve értékeit...”¹

„A munkának ajánlása végett hoszszas elől-járó beszédet
tsinálni szükségtelen dolog...” (SZ 297)

A felvilágosodás irodalmában az ajánlások, elő- és utószavak és a bevezetők fontos szerepet játszanak a művek megjelenésében és befogadásában. Első mottónk választását az indította, hogy benne Bessenyei kortársa, Fekete János, a hagyományoknak megfelelően fogalmazza meg az „Elöljáró Beszéd” feladatait egy kéziratban maradt fordítását bevezetve 1796 körül. Ebben az időszakban azonban már gyakori eljárás az európai irodalomban a bevezetők (főleg a terjedelmes szerzői írások) bírálata is. A fejezetünkhöz választott második mottóban Bessenyei a kiemelt szerzői szöveg kivételességének elismerését úgy fogalmazza meg, hogy hangot ad ugyanakkor fenntartásainak is ezekkel a „peremszövegekkel”² kapcsolatban, amelyek a XVIII. század végén nagyon divatosak.

A főszöveg „peremvidékét” jelentő szövegek európai sajátosságait 1970-től kezdve elemzik a kritikusok alaposabban.³ A felvilágosodás magyar irodalmának elemzésében Szajbély Mihály a regényelőszókról írt tanulmányában bemutatja, hogyan változik

* A fejezet korábbi változata megjelent: „Az ember csak akkor gondolkodik, ha erre felbuzdítják...” Az olvasó közvetlen megszólítása Bessenyei György írásaiban”, *Historia litteraria*, 429–458.

¹ [FEKETE János], *Az Orleani szűz*. Poema. Voltér Frantzia verseiből fordította magyarra Alethophilos, Isten haragjából régi káplár. MTA Kézirattára, RUI 4° 353.

² A „peremszöveg” vagy „paraszcöveg” elnevezéseket Gérard Genette „paratexte” terminológiája alapján használom, aki ezt a kifejezést alkalmazza arra a verbális (és nem verbális) jeltartományra, amely az irodalmi szöveghez kapcsolódik és kiegészíti azt. Ezek a szövegek holdudvarként veszik körül a főszöveget és az irodalmi mű recepcióját befolyásolják. GENETTE, *Seuils*, Seuil, Paris, 1987, 7–10.

a kiválasztott olvasó, az ajánlások „apostrofált személye” mecénásból jó barátta.⁴ A filozófiai munkák esetében az előszavak elemzése esetleges.⁵ Dugonics András különböző műfajú műveinek előszavai és ajánlásai arról tanúskodnak, hogy írójuk ezekkel az írásokkal elsősorban életművének egységét kívánta bizonyítani a kortárs olvasóknak.⁶ Látni fogjuk, hogy Bessenyei írói szándékai teljesen eltérőek a számára közvetlen megnyilvánulást biztosító szövegekben, közelebb állnak Fekete János elképzeléséhez. Ajánlásai és előszavai írói elkötelezettségét és helyzetét tükrözik, miközben az író és az olvasó kapcsolatára hívják fel a figyelmet és a főszövegekben róluk kialakított képet gazdagítják.

Az utóbbi évtizedek kutatásai jól mutatják, hogy a XVIII. század során egész Európában megváltozik az író szerepe és helyzete, emelkedik a kiadott művek száma, megnő az olvasók tábora. Ennek a folyamatnak eredményeként a mecénatúra fokozatosan eltűnik, megerősödik az anyanyelvű irodalom, fontos szerepet kapnak az akadémiák. Az átmeneti időszakban ugyanakkor maradnak hagyományos elemek, megfigyelhető a társadalmi elit és az értelmiségiek szoros kapcsolata.⁷ Az átalakulások

³ A témáról lásd: Jacques DERRIDA, „Könyvkivület”, *A disszemináció*, Jelenkor, Pécs, 1998 (franciául 1972-ben jelent meg először); Jean-Marie SCHAEFFER, „Note sur la préface philosophique”, *Poétique*, n. spéc. „Paratextes”, févr. 1987, 35–44; Wolfgang LEINER, „Préface à la journée des préfaces”, *Cahiers de l'Association Internationale des études françaises*, mai 1990, 111–119. A tanulmányok nagy része a regényműfajra koncentrált. Jelentős szövegkiadás a témában: Christian ANGELET–Jan HERMAN, *Recueil de préfaces de roman au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires, Louvain, I. köt.: 1999, II. köt.: 2003.

⁴ SZAJBÉLY Mihály, „Előszó és ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében”, *It*, 1985, 543–564.

⁵ TRÓCSÁNYI Zoltán, „Az ajánlások történetéhez”, *Magyar Könyvszemle*, 1938, 77–81; FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978; KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., 1943.

⁶ PENKE Olga, „Dugonics előszavai”, *Tiszatáj*, 2001. febr. 63–79.

⁷ A témáról: Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, PUF, Paris, 1994; *Les Valenciennes*, n° 18: *Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au XVIIIe siècle* (éd. par Didier MASSEAU, Presses Universitaires de Valenciennes), 1995; Roger CHARTIER, *Culture écrite et société. L'ordre des livres (XIVe–XVIIIe siècle)*, A. Michel, Paris, 1996.

során az európai irodalomban megmaradnak az ajánlások, amelyek Bessenyei György műveiben is nagy számban vannak jelen. Amennyiben nem egy könyv egyéni dedikálásáról van szó, közvetetten az olvasó is meg van szólítva az ajánlásban: az író tudatja vele, milyen baráti, intellektuális, valódi vagy elképzelt kapcsolata van egy személlyel vagy csoporttal, esetleg ki a mű ihletője. Ugyancsak vele osztja meg azt a gondolatát, hogy valamilyen módon rajta kívül a mű megszületésében más is felelős.⁸

Az ajánlás viszonylag jól elkülöníthető a szöveget bevezető egyéb írásoktól. Formája elég pontos szabályokat követ: a szerző már a címben jelzi a dedikálás tényét, megszólítja és megnevezi az aposztrofált személyt és aláírásával zárja az ajánlást.

Bessenyei fiataalkori, magyar nyelven megjelent műveiben csak ritkán hiányzik az ajánlás. Idegen nyelvű munkái megjelentetéséhez viszont nem keres ezen a módon pártfogót. Egyes ajánlásokban a megnevezett személy címeit és rangjait részletesen előadja, miközben maga az alázatos szerző pozíciójával azonosul, másutt közösséghez vagy baráthoz fordul ajánlással, ahol hangvétele bensőségesebbé válik.

„Ajánló-levél” kíséri szinte minden tragédiáját. A *Hunyadi László tragédiáját* Belezna Miklósné báró Podmanitzki Anna Máriának ajánlja, az *Ágis tragédiáját* Mária Terézia királynőnek, a *Buda tragédiáját* Orczy Lőrincnek, Abaúj vármegye főispánjának, akit mesterének tekint, *A' Filozófust* a „magyar ifiúságnak” (SZ 115–117, 295–296, 493–494). Meg kell említeni a teljesség kedvéért, hogy két színművéhez nem írt ajánlást: a *Lai*shoz, amely nem lett kiadva, és *A hármas vitézek*hez, amely viszont 1779-ben megjelent.

A fiataalkori verses alkotások közül herceg Eszterházy Miklós főkapitánynak ajánlja az *Eszter-házi vigasságok* című írást, Nitzky Kristóf tanácsosnak *Az embernek próbája* című művet (KÖ 163, 229–230).

⁸ A kérdéshez lásd: Gérard GENETTE, i. m., „Les dédicaces” című fejezet, 120–146. Az ajánlás különböző alkotóelemeinek (író, aposztrofált személy, szöveg) lehetséges változatait tipologizálja: Jean-Benoît PUECH–Jacky COURATIER, „Dédicaces exemplaires”, *Poétique*, n. spéc. „Paratextes”, 61–82.

Prózai munkáiból első helyen a *Lukánus első könyve* című fordítását említjük, amelyet Barcsai Ábrahámnak, írótársának ajánlott (TB 337–338). A *Holmi* című filozófiai munkát nem kíséri kifejezett ajánlás, sem a megjelent műben, sem a többi változatban. A mű „Jelentés” című előszavának egy része azonban tartalmi jegyek alapján ajánlásnak tekinthető. Bessenyei megköszöni benne a kiadáshoz nyújtott anyagi támogatást: „[...] minek utánna annyi Magyar Országai Patrociniummal éltem, vigasztalásomra esik egy Erdélyi igaz Magyar hazafinak, a leg főb Nemesi Rendből ajánlot kegyessége, ki ezen munkának ki nyomattatását Hazájának maga költségén adja elől.” Ezután megemlíti a mecénás nevét (Bartsai Péter) és azt, hogy milyen kapcsolat fűzi hozzá (fia Bécsben mellette lakik), végül megköszöni segítségét (AH 205).

1790 után Bessenyeinek nem jelent meg életében több írása. Néhány művéhez mégis, épp a kiadás reményében, ajánlást írt. *A' társaságnak eredete és országlása* című műben (1803) rövid ajánlást találunk a sárospataki református kollégiumnak, volt iskolájának címezve (PM 87). A *Méltóság keserve* ajánlása Pétsi Imre alispánt szólítja meg (IK 75–75), *A bihari remete* ajánlása gróf Bánffy Györgyöt, Erdély kormányzóját (PM 373). A *Rómának viselt dolgai* esetében egy levelet értékelhetünk ajánlasként, amelyet Orczy László abaújházi főispánhoz intézett az író (RVD I/71–72).

Az ajánlások címzettjeinek áttekintése érdekes következtetésekre ad lehetőséget. Bessenyei magyar nyelvű munkáinak kiadásához szükségesnek érzi a pártfogót és ezt olvasóival is tudatja, akikkel azt is közli, milyen jellegű támogatást kapott mecénásától. Az aposztrofált személyek nagy része a legmagasabb társadalmi körökhöz tartozik. Közülük kétségkívül kiemelkedik a királynő. Az udvari körök képviselői közé sorolhatjuk Beleznai Miklóst és feleségét, Eszterházy Miklóst, valamint Nitzky Kristófot. A vidéki nemesi vezetők közül Orczy Lászlót és Pétsi Imrét, valamint az erdélyi Bánffy Györgyöt és Bartsai Pétert szólítja meg név szerint. Művei születésének ihletői között hálával említi meg Mária Teréziát, Orczy Lőrincet és Barcsai Ábrahámot. A személyeknek szóló dedikációkon kívül előfordul, hogy egy kollektí-

vának címez ajánlást. A sárospataki kollégiumnak írt ajánlásban valójában a kézirat hagyatékozásáról van szó. Kivételes előfordulása miatt érdemes felfigyelni a magyar ifjakhoz és lányokhoz címzett ajánlásra.

Az ajánlások tartalma nagyon eltérő. Első helyen kell említeni az ajánlások hagyományos elemeit: a köszönetmondást és a tiszteletadást. Az író megemlékezik saját helyzetéről, az aposztrofált személyhez fűződő kapcsolatáról. A hagyományhoz ragaszkodik Bessenyei, és talán bizonyos önirónia is megnyilvánul soraiban, amikor az ajánlásokat a megnevezett személy címeinek felsorolásával, rangjának folytonos ismétléseivel díszíti és a záró sorokban alázatát fogalmazza meg. Megemlíti munkája nehézségét, de szépségét is, amelyet művei tematikai vagy formai újdonságaival és anyanyelvű megfogalmazásával hoz összefüggésbe.⁹ 1776-tól jelen van ajánlásaiban az anyanyelv előmozdításának gondolata: „az új magyar szóllásnak módja” (TB 338). Műveinek egyik viszatérő motívuma többször előfordul bennük: a dicsőség fegyverrel és pennával szerezhető meg (TB 299, SZ 169). Bíró Ferenc szerint Bessenyei programjának egyik tétele, hogy a „nemesség régen a fegyverforgatásban vált ki, ma pedig a tudományok művelésében [...] kellene, hogy kiváljon” (PVE 30).

Az ajánlás betöltheti az előszó szerepét is, ahol az író céljairól, művének megfelelő olvasási módjáról, irodalmi forrásairól beszél. Ennek egyik legjobb példája a *Lukánus első könyvének* Barcsay Ábrahámhoz címzett írása. Bessenyei nemcsak azt említi meg, hogy a fordítást író társa javasolta, hangsúlyt helyez az anyanyelv előmozdítása és az írók közötti kapcsolat fontosságára, beszél a fordítói munka során tapasztalt sajátos nehézségekről, megadja forrását (nem a latin eredetit, hanem a Marmontel-fordítást használta) és megemlíti más munkáit is (a Pope-fordítást, Hunyadi Mátyásról írt eposzát). Ez az ajánlás formájában is eltér a többiekétől és a személyes levelekére emlékeztet: a címzettként szereplő író társ és saját neve között az ajánlás keretét a „*Barátom*” megszólítás és a „*Barátod*” aláírás adja (TB 337–338).

⁹ Az írói tevékenységet az aranymosó rabszolgák kevésbé látványos eredményekkel kecsegtető, ám különleges értéket adó, fárasztó munkájához hasonlítja (TB 299).

Az olvasóközönség kiválasztása szempontjából érdekes a *Hunyadi László tragédiájához* írt ajánlólevél, amelynek megszólítottja a „nyájas asszonyi nem”-hez tartozik. Első magyarul megjelent művével az „érzékeny szívű” hölgyeket szeretné megatni, ajánlását ennek a célnak szolgálatába állítja. Először az érintett személyek fiatalságát említi. Hangsúlyozza, hogy a főszereplő Hunyadi Lászlót 26 évesen ölték meg, a tragédiáját megverselő költő 25 éves. Majd felajánlja az aposztrofált személynek, hogy az író és szereplője közötti szoros kapcsolatba őt is bevonja. Bessenyei az ajánlások hagyományos képét idézi itt fel: „A’ festő Besenyei György: a’ tábla Hunyadi László: engedje-meg a’ Méltóságos Asszony, hogy érdemes képét a’ következendő időkbe két’ olly Magyar ifjú hordozhassa, kík, mind-ketten Nemzetek’ ditsóságának elő-mozdítására igyekeztek” (SZ 115).

Az időskori művek ajánlásaiban a hála kifejezése sajátosan módosul: legfőbb célja, hogy támogatójától a cenzúrával szemben kérjen segítséget. Ez az elem már fiatalkori írásainak ajánlásaiban megjelenik, hangsúlyossá azonban akkor válik, amikor Bessenyeinek kevés reménye marad, hogy nyomtatásban is láthatja műveit. Egyik legjellemzőbb példája *A Méltóság keserve* Pétsi Imréhez címzett ajánlása: „Küldöm, hogy láthassa; ’s óltalma alatt censuráját meg lábolhassa. [...] Jaj annak, ki minden dolgot egész igazságában meztelen kíván e’ Világ előtt felmutatni” (IK 75).

A Rómának viselt dolgai című műhöz Bessenyei nem írt ajánlást, viszont megmaradt az a levél, amelyet Orczy Lászlóhoz, az elhunyt költőtárs, Orczy Lőrinc fiához írt és amelynek témái és felépítése egyaránt az ajánlásokat idézi. Ez a rövid írás is jól mutatja, hogy az ajánlás és a levél társműfajnak tekinthető. Az író a levélben megírja, hogy a címzettől vár segítséget a kiadáshoz, és engedélyt kér a dedikálásra kiválasztott személytől, hogy megnevezhesse.¹⁰ Hivatkozik személyes kapcsolataikra, fiatalkori közös élményeikre, valamint arra, hogy a már elhunyt apa java-

¹⁰ Nem tudjuk biztosan, kért és kapott-e engedélyt Bessenyei az aposztrofált személyektől. Az előbb említett Pétsi Imrét nem szólítja meg az időskori költemények későbbi változataiban. Nem is ismeri mindig személyesen a megszólítottat. Máig sem értjük, miért címezi Nitzky Kristófnak *Az embernek próbája* című művet.

solta az írónak, hogy készítse el a munkát: „[Attya] e’ múnkának el készítésére ösztönzött ’s okaiban sùgarlott. Azt úzeni Excellentiádnak hogy a’ Fűskúti Landerer sajtójába tétesse mínek útánna a’ Felséges Királyi Tanács fontoló okosságának tengerét által úszhatta. [...] Ne vonnya meg Excellentiád töllem jóságát, ha Édes Attya szeretett” (RVD I/71). Ez a dedikálásként értékelhető levél a mű kiadása esetén szinte változatlanul kerülhetett volna a mű élére.¹¹

Bessenyei számára a mecenatúra elkerülhetetlennek látszik: fiatalkori műveiben főleg anyagi, de érzelmi és intellektuális okok is vezetnek, hogy megnevezze pártfogóit. Szinte minden magyar nyelvű művében találunk ajánlást, amelynek megjelenésében reménykedik. Néha kifejezetten az a benyomásunk, hogy a kötet kiadására kínálózkodó alkalmat megragadva siet művét befejezni.¹²

Bessenyei művei előtt gyakran találunk bevezetőt és előszót, műveit néhol utószó jellegű írás zárja. Egy mű előtt több bevezető szöveg is előfordulhat, néhány esetben az átdolgozások során az előszavak „szétszóródnak” és a jegyzetekbe kerülnek.¹³ Az előszónak adott címmel a főszöveg „peremvidékén” található írás utalhat a megszólító funkcióra: „Olvasó!”, „Az Olvasóhoz”, „Olvasó Barátom!”, de az írás szerepére vagy műfajára is: „Tudósítás”, „Beszéd”, „Világosítás”, „N. B.”

Bessenyei idegen nyelven írt műveiben már találunk előszavakat. Ez is mutatja az író elképzelését arra vonatkozóan, hogy a meggyőzésnek ezt a hagyományos retorikai eszközét mindenféle olvasó esetében hasznosnak tartja. Ezeknek a műveknek az előszavai azonban sajátosan eltérnek a magyar nyelven írt művektől.

Der Amerikaner / Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése című művének előszavában a bécsi felvi-

¹¹ Egyed Emese hívta fel a figyelmemet arra, hogy az ajánlásban szerepet játszik az írónak az a meggyőződése, hogy az Orczy fiúk örökségéhez tartozik az apjuk által elindított támogatások továbbvitele.

¹² Ezt a gondolatot Bíró Ferenc fogalmazza meg *A Holmi* 1779-es redakciójával és Bartsai Péter támogatásával kapcsolatban (AH 13).

¹³ A témával kapcsolatban lásd: Jacques DERRIDA, i. m., 7–59.

lágosodást magasztalja: „Bécs, a világnak eme harmadik királynője az én jótevőm; a porból emelt fel karjaiba, hogy megmutassa a teremtés csodáit, saját nagyságát és létem rendeltetését” (INyM 69 és 88). Személyes háláját és hűségét fejezi ki, ilyen szempontból az előszó az ajánlás funkcióját is betölti. Egyszerre hagyománytisztelő és eredeti. Megemlíti írói célját és kijelenti, hogy elsősorban a bécsi olvasókat kívánja szórakoztatni.

Kétféle olvasót választ *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* / *Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt* című írásának előszavában: az uralkodókat és az „Olvasó-Barátot” (INyM 197–199 és 316–318). Előbbieket hibáikra szeretné figyelmeztetni, utóbbival gondjait kívánja megosztani. Az olvasóban mintegy támaszt keres az uralkodóval szemben. Az előszó nyomtatása elkülönül a mű többi részétől, mégis a cím és a megszólítás kivételével kevésbé tölti be az ilyen jellegű írások hagyományos szerepét. Sokkal inkább a bevezető műfajához közelít ez a szöveg, ahol az író felvázol egy filozófiai-erkölcsi témát, amely a műben központi szerepet kap.¹⁴ A téma itt a színlelés, és a bevezető arra teszi a hangsúlyt, hogy az uralkodók számára milyen veszélyes lehet, ha hízelgők befolyása alá kerülnek. A folyóirat formájában megjelent mű második és harmadik részének élén hasonló bevezetést találunk, ahol az író ismét visszatér a hízelgés témájára, amelyhez egy másik erkölcsi problémát kapcsol: a hiúság veszélyét. A társadalom boldogsága szerinte csak akkor valósítható meg, ha nyilvánosan megfogalmazzák a problémákat. A főszöveget Bessenyei „megjegyzései” kísérik, ahol az író meghatározza poétikáját és az olvasóval kapcsolatos elvárásait. A sajátos tagolású negyedik rész bevezetőjeként a „Bejelentés a művelt közönséghez” című írást olvashatjuk, amelyben Bessenyei a legellentmondásosabb morális kérdések zuhatagát áramoltatja olvasójára, és feloldást nem ajánl, csak szándékaira utal: „Nem tanítani akarok, mindössze azt szeretném, ha a félig felfedezett dolgok rávennék az olvasót arra, hogy továbbgondolkodjék. Az ember csak akkor gondolkodik, ha erre felbuzdítják, és amíg nem kezd maga gon-

¹⁴ Bessenyei minden esetben a „Vorrede”, azaz „Előszó” kifejezést használja.

dolgodni, lelke képtelen felnőni.” (INyM 244, 350 – I. fejezetünkben a filozófiai módszer szempontjából elemeztük az idézetet.)

Bessenyei fiatalkori írásainak másik érdekes csoportját jelentik fordításai, amelyeknek előszavairól külön kell szólni. A’ *Szent Apostol Tamás* élén álló „Az Olvasóhoz!” című írás az ajánlás és az előszó sajátosságait egyesíti. Nyilvánvaló az író szándéka, hogy olvasójával tudassa: a királynő megbízásából készítette a fordítást. Ezenkívül közli forrását és céljait. Az előszó legnagyobb részét azonban a királynő magasztalásának szenteli. A *Hunyadi László tragédiája* ajánlásához hasonlóan jeleníti meg az író ahhoz a személyhez fűződő kapcsolatát, aki műve megírására ösztönözte, azonban a fordítás esetében a magas patrónus és a vallásos téma miatt sokkal alázatosabb helyzetben ábrázolja magát: „Lábaihoz esvén Maga méltóztatott felső akaratjának értésére tanítani, melly időben Kegyelmetől elfogatván, bódogságomat éreztem abban, hogy Védelmező Szárnyai alatt nyugodhatom” (INyM 405–406).

A *mi Urunk Jesus Kristusnak haláláról való gondolatok* című fordítás előszava egy részének megjelenését nem engedélyezte a cenzor, de kéziratban a törölt részek is ránk maradtak. Abban a részben, amely az előszóból megjelent, Bessenyei megnevezi megbízóját: Mária Teréziát és megjelöli az elvégzett munka célját. A cenzor annak a hosszú résznek a közlését tiltotta meg, amelyben Bessenyei a vallási viszályok ellen és a toleranciáról ír, általában a keresztényekhez és külön a papoknak címezve sorait („Tudósítás” – INyM 431–434).

Arra is találunk példát, hogy az író azt fogalmazza meg, miért fontos az éppen elkészült mű munkásságában, külön kitérve a számára különleges nehézséget jelentő új téma (az erkölcsi törvények) magyar nyelvű megfogalmazásának nehézségeire.¹⁵

Az ajánlások és az előszavak tematikájában a magyar nyelv kérdése kiemelt szerepet kap. A fordítások készítése és az anyanyelv fejlesztése szorosan összekapcsolódik Bessenyei gondolkodásában: „[...] a’ mikor más idegen nyelveknek vizsgálások miatt Nemzetünknek Anya nyelvét felejtenuink kellene, annak tanulásába és fel-emelésébe leg-nagyobb tüzzel éppen akkor fáradunk”

¹⁵ *Anyai oktatás* (1777), „Tudósítás.” PVE 365.

(TB 337). A magyar nyelv használatának szükségességét nem kérdőjelezi meg azokban a művekben sem, ahol előszavai filozófiájának bizonytalanságait tárják fel. *A Magyar Néző* „Tudósítás” és *A Holmi* „Jelentés” című írásai fogalmazzák meg talán a leghatározottabban az író gondolatainak ezt a kettősségét. Érdekes felfigyelni arra, hogy *A Holmi* című művet két mottó vezet be, amelyek az említett két gondolatot sugallják az olvasónak. Az első mottó az írói szándék határozottságát mutatja: „*A halhatatlanságnak és szép tudományoknak*”. A második mottó feltárja, hogy az író nem kívánja titkolni olvasója előtt filozófiájának bizonytalanságait sem: „[...] bár iszonyú kétely mardossa a lelkét / Arca reményt színlel [...]”¹⁶

Bessenyei színműveit csak kivételesen adta ki előszóval. Érdekes megemlíteni *A hármás vitézek* rövid „Elöl járó Beszéd”-ét, ahol olvasói figyelmét felhívja fordításának értékeire (erő, méltóság, mélység), közli forrását („Voltér”), valamint a fordítás sajátos jellegét („fordítás is nem is” – SZ 594).

Az *Ágis tragédiája* „Tudósítás” című írásában a terjedelmes előszavak hiábavalóságát bírálja (lásd mottónk) és röviden megfogalmazza azokat az elveket, amelyeket szerinté követnie kell az írónak, amikor tragédiát alkot. Kiválasztja a megfelelő olvasót és kapcsolatukra utal: „[...] ha szíves ’s helyes beszéde világosságomra lesz, figyelmezni fogok: ha pedig ok nélkül tsatáz, siket leszek” (SZ 297).

Bessenyei fiatalkori prózai művei érdekes példáját adják annak a bevezetőtípusnak is, amely nem különül el a szövegtől, mint az előszavak. *A magyar nemzetnek* és az *Egész Európa’ formája* egyaránt elméleti bevezetővel indul. A XI. század történetét tárgyaló művek előtt Bessenyei „A’ Nemesség eredete”, illetve „A’ Római Szent birodalom” címmel fogalmazza meg általános történetfilozófiai jellegű gondolatait (TB 92–95, 155–158). Mindkét gondolatmenet a „fegyver és a penna” motívumával indul, ezt követően jelzi az író témáját, meghatározza írásmódját, végül közli olvasójával, milyen módon kell írásait értelmezni. Hasonló-

¹⁶ Bessenyei latinul idéz Vergilius *Aeneis*-éből. AH 199, 386.

an vezeti be *Hunyadi János élete* című történeti munkáját (TB 300–303).

A' *Törvénynek útja* „Világosítás” című előszava a mű témájának egyik alapkérdését mutatja be: hogyan gondolkodik az író a társadalmak keletkezése és az Istenbe vetett hit kapcsolatáról (TB 169–171). 1778-ban, az előző írással egy időben fejezte be a *Tolerantia* gondolati körébe tartozó írásait. A rövid műveket a közös gondolat szorosan összefogja, ugyanakkor egységüket az átlagosnál hosszabb előszó is kiemeli (amelynek ugyancsak a „Világosítás” címet adja). Az előszó igazán abban tér el a kötet más írásaitól, hogy benne az olvasó megszólítása állandóbb: vallásuk és hitük szerint különíti el olvasóit kálvinistákra, pápistákra és természet szerint való emberre. Bessenyei kényszerű áttérése adja a háttérét ennek az előszónak, amelyben egyetlen gondolatot emel ki aláhúzással: „[...] *soha vallását változtatott ember ez által job nem lett, mint az előtt volt*” (PVE 291).

Az előszóban a műfaj jellegét is pontosíthatja az író: ezt látjuk a *Tudós társaság* című mű rövid „Túdosítás”-ában, ahol a dialógus műfajának sajátosságáról informálja olvasóját: szereplőit beszélgeti, anélkül hogy saját véleményének hangot adna, az olvasóra bízva, hogy megítélje gondolatainak helyességét (TB 193).

A verses művek mutatják igazán, hogy az író olvasóját legkövetlenebbül prózában tudja megszólítani. Amikor Bessenyei Pope *Essai sur l'homme* című 1772-ben lefordított művét 1803-ban újraírja, változtatásait azzal indokolja, hogy más típusú olvasónak szánja művét (utóbbi fordítás kéziratban maradt ránk). Eltér a cím, a választott közönség: *Az embernek próbája* a művelt olvasónak készült, *Az Ember poemában* címmel írt bölcséleti költeményében az egyszerű vidéki nemessel szeretné megértetni gondolatait. Az időskori bölcséleti költeményt a fiatalkori műtől eltérő típusú prózai szövegek kísérik: itt nincs ajánlás, a művet ugyanakkor utószó követi, amelyet két, egymástól jelentősen különböző változatban is megfogalmaz „Világosítás”, majd ennek törlését követően: „Jegyzés” címmel (KÖ 421–428). Az első redakció írói magabiztosságról tanúskodik: a fordító bemutatja eljárásait, amelyekkel az angol költőt megérteti a „középszer olvasásu” emberekkel. A második megfogalmazás az idős, fáradt írók mu-

tatja meg, akinek nincs elég ideje a fordításhoz, aki rádöbben korábbi hibáira, számot vet nehézségeivel. A fiatal Bessenyei példákat adott értő olvasójának a különböző fordítói megoldásokból. Az idős író a „Jegyzés”-ben részletesebben kifejti a nyelv és a fordítás problémáit. Tájékoztató a filozófiai témájú mű fordításának nehézségeiről, a magyar nyelv „természetének” kérdéséről, a versben való fordítás sajátosságairól (utóbbi illusztrálására Voltaire-től is lefordít egy szövegrészt). Az első megfogalmazáshoz képest új témát jelent *A Holmiban* áhított „Penna tsatá”-ra való utalás. Szinte csak a francia és az angol nyelv és irodalom összehasonlításával, valamint a Milton magyarra ültetésével foglalkozó kritikáját hagyja változatlanul.

Bessenyei filozófiáját 1794 és 1801 között írt eredeti gondolati költeményében összegzi, amelyet több változatban megfogalmazott. A kéziratok bizonyítják, hogy nemcsak a főszöveg változik, az átfogalmazás során a verseket kísérő prózai szövegek is jelentős átalakuláson mennek át. A változások ugyanakkor azt is mutatják, hogy a bevezető és a jegyzet betölthet hasonló szerepet, egyes szövegrészek átkerülhetnek a bevezetőből a jegyzetbe.

A Méltóság keservét Bessenyei ajánlással indítja, majd ezt követően két prózai előszót találunk a szöveg előtt, melyek két különféle olvasót szólítanak meg: „A’ hazának, ifúságát oktató bölts professoraihoz, tet, beszéd” és „Az Olvasohoz”. A műhöz utószót is írt „Tudósítás” címmel. Az első írás címében fel kell figyelni a „beszéd” műfaji megjelölésre. Ez a szöveg tematikai gazdagsága szempontjából is emlékeztet a csaknem egy időben készült prózai munkák „bevezetőire”, amelyek nem mindig különülnek el a műtől és ahol az író megjelöli témáját és felvázolja módszerét. Életéről, írásának céljairól vall, a műben választott téma (az ember, az erkölcs) nehézségét részletezi. Hasonlatokkal mutatja be alkotásmódját, írói helyzetét. A képek sűrített megjelenése kivételes és funkciójuk is, mivel ezek tagolják a „beszéd” szövegét. Az elején magányosságára utal: „Oljá lettem mint egy pusztában bujdosó szarándok [...]” Ezt követően a gondolati költeménynek az életműben elfoglalt sajátos helyéről ír: hatyúdálnak gondolja, magát „meg élemedet Hattyu”-hoz hasonlítja, mely

„keservét hajnalonként bánattal énekelgeti”. A tapasztalt író művét fiataloknak szánja, akiket „gyenge tsemeték”-hez hasonlít, saját helyzetét a „mohos élő fák”-éhoz. A megszólított professzorok és tanítványaik viszonyát, az olvasó kiválasztását és az író munkájának remélt hasznát is képekkel vetíti fel (IK 77–79). „Az Olvasóhoz” című írásban megjelenik az időskori művek bevezetőinek egyik visszatérő témája: a szerző tudása nem könyvből, hanem tapasztalatokból származik. Gondolkodásmódja eredetiségére hívja fel az olvasó figyelmét. Az előszó hagyományos funkcióját utasítja el, amikor felhívja a figyelmet, hogy tudatosan kerülje azt a gyakorlatot, melyben az előszó írója kéri olvasóját, legyen elnéző művének hibái esetében. A művet záró „Tudósítás” *A Méltóság keserve* töredékes formájával függ össze: itt olvasható a hátralévő mű terve. Ezt követően utószóként értékelhető megjegyzést találunk, ahol műveinek kiadására vonatkozóan ad információt: ezt a művet saját költségén készült kiadni. Az írást „Pálya futó társai”-hoz címzett felhívással zárja, akiktől a nemzet önzetlen gazdagítását kéri (IK 158–159).

A *Természet Világa* című, ugyancsak befejezetlen mű nem tartalmaz ajánlást, de elmarad a „beszéd” is, amelynek néhány gondolatát az „Olvasó” című előszóban leljük fel. A szöveget a „meg élemedet Hattyu” hasonlattal indítja, saját fiatalságának és idős korának összehasonlítását az ősz hasonlatával gazdagítja. Megszólítja ugyan az utókort, de elhagyja a derűs képeket, lerövidíti a feladatának nemességéről írt gondolatokat (IK 77–79). Az előző mű első sorai jegyzetbe kerülnek: „Olvasó! Ollyá lettem, mint egy pusztában bujdosó...” (IK 172.) A gondolat folytatásában a hangnem tragikusabb lesz: magányát, a gyermekek hiányának szomorúságát fűzi hozzá komor gondolataihoz.

A mű végleges és teljes változata, amely ugyancsak *A Természet világa* címet kapta és legalább hat évvel az első szöveget követően készült, nem tartalmaz sem ajánlást, sem „beszéd”-et. Az „Olvasó!” című előszóban újra együtt találjuk az író helyzetét bemutató gondolatokat. Ezzel párhuzamosan a kortárs olvasó megszólítása eltűnik, és kizárólag az utókör jelenik meg olvasóként, miközben a halál képe válik uralkodóvá, amelyben csupán

az ad okot derűre, hogy az író a „köz boldogság”-hoz hozzájárul és reménykedik, hogy művei fennmaradnak (IK 239–240). A szigorúan megkomponált mű fejezeteinek végén hosszú prózai jegyzetek fordulnak elő, bizonyítva itt is, hogy az író túlradó gondolatait prózában szabadabban adja elő. Meg kell azt is említenünk, hogy *A Természet Világa* végleges változatában a verses előszóra is érdekes példát találunk, amelynek címe némileg emlékeztet a prózában írt bevezetőkre („Világosítás, vagy intező beszéd a Géniumhoz”), benne az író szándékait fogalmazza meg és azt próbálja meg elképzelni, milyen érzelmekkel és értékítéletekkel fogadja majd művét az olvasó (IK 241–249).

Bessenyei időskori prózai munkáinak bevezetőiben hasonló hangnemet és témákat lehet észrevenni. *A' társaságnak eredete és országlása* „Első szakasz”-át a magányos, elfáradt író érzelmeinek, lelkiállapotának bemutatásával nyitja. Az olvasót filozófiai gondolatai és módszerei eredetiségének próbálja megnyerni: „Minden könyvet béteszek, és a' Természetben rejtezem ... ennek szavára figyelmezek; tanátskozván lelkemben örök igazságával.”¹⁷ A vallomás megállítja a bevezetés lendületét, ezt maga is érzi: „Botsásd meg Olvasó, ezen elragadtatásomat; Nem tartozott ide, de tartozott a'szivemre, melynek mélységéből származik. – Tovább:” (PM 89, 91) A kettőspont után új bekezdéssel újraindítja, kevésbé személyes hangvétellel a témát bevezető részt.

A Magyar Országnek Törvényes Állása című mű bevezetőjében az első mondatról kezdve felcsendül a főtéma: „Majd utnak indulok az országban, hogy lássak tapasztallyak, osztán visgállyak 's végre fontollyak. Magyar országnak pólári testére nehézke dem. Tükört tsinálok a Nemzetnek erköltsébül, hogy abban, formáját állását magának meg mütassam. A néma természetnek setétségébe rejtezem: ot tapogatom indulatit, vérének folyása közöt figyelmezvén szívének dobbanásaira” (PM 189). Ez a bevezető, amely valójában a mű első része, a módszert vetíti előre és a témát

¹⁷ A bevezetőnek ez a gondolata a *Rómának viselt dolgai* előszavában hasonló megfogalmazásban olvasható: „Nincsenek nékem könyves tárházaim [...] Nekem Könyvházam a Természet.” Módszerei is hasonlóak, az „eseteket” itt is „fontolni” kívánja (I/73).

indítja el.¹⁸ Az olvasó jóindulatát feltételezi, akit rokonnak nevez. A mű utolsó soraiban – amelyek a rövid „utószó”-t a szövegbe integrálják – az író megfogalmazza, hogyan látja műve jelentőségét a kortárs olvasók és az utókor számára: „De úgy hiszem hogy a mai időhöz képpest bőven szóllottam száz esztendő múlva jobban ki tettzik mi marat innen ki: elég e most” (PM 370).

Két önéletrajzi jellegű műve elején és végén kivételesen érdekes keretet képeznek a függelékszövegek. A *bihari remete* „Tudósítás”-ában Bessenyei leszűkíti potenciális olvasóinak körét a művelt olvasókra (PM 373). A mű végén található „Jegyzés”-ben kiemeli a magyar nyelven írás jelentőségét és tudatja olvasóival, milyen nehézségeket okozott számára a filozófiai téma formába öntése. Megemlíti készülő munkáit és életének néhány eseményét, amelyek a mű születésére döntő hatással voltak (PM 474).

Az *értelmnek keresésének* főszövegét két azonos című rövid írás („N.B.”) keretezi, a mű elején önéletrajzi jellegű műveinek összetartozására, végén írása igazságértékére terelve olvasója figyelmét (PM 477, 559). Hosszabb bevezető is kerül műve élére, amelynek az „Utasítás” címet adja. Együtt találjuk itt az ilyen jellegű írások fő témáit: az olvasó kiválasztását („tanult ember”, „tudatlan emberre semmiképpen se tartozik”), a mű újdonságának hangsúlyozását (vallásfilozófiáról magyarul írni), a régi bölcserekre és a kortárs filozófusokra való hivatkozást. Az író megpróbál elébe menni a várható támadásoknak jóhiszeműségét hangsúlyozva: „Valamit irok, értelmemben lelkemben, róla el hitetve vagyok.” Hangsúlyozza műve tömörségét, a „rövid summa” kifejezést használja, akárcsak az előbbi mű utószavában. Legárnyaltabban talán mégis az olvasóval kötött „szerződést” fogalmazza meg: saját szabadságát éppúgy hangsúlyozva, mint az olvasóét:

¹⁸ Itt említjük meg Hegel gondolatát, aki különbséget tesz előszó és bevezető között a filozófiai művek esetében, amely szerint az előbbi összefoglalja a témát, míg az utóbbi úgy vezeti be, hogy fokozatosan tudjon kibontakozni. Ezért nem is tartja ajánlatosnak, hogy filozófiai mű élére előszó kerüljön, mivel a filozófiai témát szerinte legmegfelelőbben folyamatos kifejtéssel lehet megfogalmazni. HEGEL, „Előszó és bevezetés”, *A szellem fenomenológiája*, Bp., 1961, 9–56. Lásd a kérdésről Jacques DERRIDA, i. m., 11–12. Bessenyei nem különbözteti meg következetesen az előszót a bevezetőtől, filozófiai munkáihoz azonban a fokozatos kifejtésre alkalmas bevezetőt ír is.

„Ha értelmemmel nem egyezhet ki kényszerit reá hogy fogad el? Maragy a magadéban; én is kétség kívül meg fogok maradni a magaméban” (PM 479).

Bessenyei időskori prózai művei arra is példát adnak, hogy egy előszó főszöveggé válhat. Ez történik a *Beszéd az Országának tárggyáru* című munkájával, amely eredetileg a *Beszéd A' munkának tárggyáru* címet viselte és feltehetően a *Rómának viselt dolgai* bevezetőjének készült.¹⁹ A „Harmadik kötés” elé beillesztett „beszéd” első része a római történelemmel kapcsolatos legfőbb kérdéseket összegzi a témában már jártas olvasónak: törvények, nyelv, olvasás, műveltség összefüggése. Többféle olvasót megszólít. Amikor műve ideális olvasási módjáról beszél, érezhető, hogy a művelt olvasóra számít, a törvények analógiás alkalmazása őt érdekelheti igazán: „Rómának esete *Világ tüköre*” (RVD I/213). Ugyanakkor arra is kitér, hogy fiatalkori műveitől eltérően, nem kíván az olvasóval vitázni. Az idős író feladatát másképpen határozza meg: „másoknak világosító fáklyául szolgálhas” (RVD I/209). Társaságát, sivár környezetét bemutatva írásmódját azzal magyarázza, hogy római történelmének várható olvasói vélhetően a könyveket ritkán forgató „Falusi Nemes Ember”-ek lesznek, akiknek figyelmét folyton fel kell kelteni és érdeklődését ébren tartani. Az írás többször visszatér a magyar nyelv és kultúra fejlesztésére (RVD I/205, 209, 210, 212–213). Újrafogalmazza a *Magyarság* című röpiratban leírtakat: „Valameddig a Nemzet dolgaiban anya nyelvén nem él, elméjével, tudományával fel emelkedésbe nem jöhet. Nevez egy Nemzetet, mely idegen nyelven let volna tanultá” (RVD I/210). Utolsó gondolatával az olvasók még egy eltérő csoportját megszólítja. Az író „tántorgó reménység”-gel az utókorhoz fordul: „Nemzetemnek hagyván sirom szélirül utol-

¹⁹ Ez a szöveg a kritikai kiadásban két helyen is megjelent, Kókay György különálló műként adta ki, Penke Olga a *Rómának viselt dolgai* részeként. PM, 71–83, RVD, I/205–214. (Az utóbbi kiadást használtam az idézetek esetében). A mű jelenleg az OSZK Kézirattárában található Quart. Hung. 475. jelzettel, 13 folión, különállóan, de az autográf kézirat papírja, a használt toll, az írás jellege megegyezik a *Rómának viselt dolgai* „Harmadik kötés”-ének elejével. Ezen a helyen található a két korabeli másolatban is. A bevezető jellegű munkának erre a sajátos elhelyezésére a cenzúra előli bujkálás adhat magyarázatot. Lásd a kérdésről: PM, 19–25 és RVD, I/17–23.

só fohászkodásomat [...]” (RVD I/214.) Ez az olvasóközönség a kései Bessenyei-művek legfőbb címzettje.

A *Beszéd és a Rómának viselt dolgai* „Olvasó!” című előszavának kapcsolata a *Tariménes* első és harmadik könyve előtt álló bevezetőkre emlékeztet. A római történelem élén álló előszó bemutatja a mű célját, sajátosságait, az ajánlott olvasási módot, forrásait; míg az eredetileg a „Harmadik kötet” előtt található „beszéd” a módszert és a fő motívumokat hangsúlyozza. Az előszavak hagyományos tematikáját követő szöveg a korszakban jellemző fordulattal megfogalmazza az író és az olvasó szabadságát a mű létrehozásában, illetve olvasásában: „Ha írásom módgya nállad kedvet lél, tudom, olvasod; ha nem, le teszed: terhedre nem leszek, te sem nekem: az alkunk megkészüln. [...] a Világ nem élhet egy ésszel [...] A mit töllem el fogadtz, tiéd, amit el vetz fel veszi más” (RVD I/74).

A *Tariménes útazásának* előszavai hasonló szerepet kapnak. A művet nyitó „Világosítás” a regényelőszók hagyományaihoz híven kulcsot ad az olvasás módjáról és az értelmezés lehetőségeiről: Mária Terézia uralkodását kívánta az író megörökíteni, a regény szereplői bizonyos történeti alakokra vezethetők vissza, a cselekmény konkrét eseményeket is felidéz. Ezt követően Bessenyei kitér a vallás kérdésére. Ez a hosszan és szenvedélyesen kifejtett gondolatsor kiemeli a regény egyik fontos témáját, amely a cselekményben látszólag háttérbe kerül. A regényíró hasonlatos világot lát meg az olvasóval elképzelt kapcsolatát: a regény témái szövevényesek, labirintust képeznek, Ariadné fonalát kell benne követni, ehhez nyújt az író segítséget²⁰ (TÚ 113–119). A „Harmadik könyv” élére kerülő „Emlékeztetés!” című bevezető a műben elmélyült olvasónak szól, aki már messzire jutott a mű labirintusában: neki érdemes elmagyaráznia a regényben alkalmazott „új szóllás” formáját”, amely az európai olvasó számára ekkor már természetes. Munkáját kívánja igazolni és az olvasót bátorítani, amikor a magyar nyelv jelenlegi állapotáról, az alkotás nehézsé-

²⁰ A *Méltóság* keserve egyik előszavában a labirintus-hasonlat még általánosabb megfogalmazást kap: „Vajha minden ifiúnak Ariadné fonalát adhatnátok erköltsi képpen; hogy általa az Elmének Labirintusából szabadulván, végre édes meg elégedésre; és belső tsendességre juthatna!” IK 79.

geiről, a lehetséges minták felhasználásáról beszél: „A’ Nyelvet tudomány, böltsesség ékesíti, sokasítja, és nemesíti; de valamelly Nemzetnek nagy tudománya és esze nem vőlt, Nyelve se ér semmit” (TÚ 215). Összehasonlítja a magyart a „deák” nyelvvel (főleg a szórend vonatkozásában), megfogalmazza a fordítással kapcsolatos véleményét: az idegen nyelvű mű fordításaként megszülető magyar nyelvű munka egységét, „magyarságát” tartja a legfontosabbnak (TÚ 213, 217).²¹ A bevezető utolsó része a felvilágosodás esztétikájának fontos kérdését veti fel: eredetiségről, tehetség és szabály viszonyáról vall benne. A magyar nyelvet védelmezi az írás utolsó részében, miközben utal az írók közötti vitára, amelyben a „Deákos Emberek”-kel szembehelyezkedik. Utal egyéb kéziratok műveire, amelyekhez regénye tematikailag kapcsolható.²² A szöveg elején és végén megszólított „Olvasó Baráttól” a szabad véleményalkotást várja el: „Elj, olvass, és gondolkozz!”

Az ajánlásokat, az elő- és utószavakat Bessenyei részben a korabeli gyakorlathoz alkalmazkodva használja, elsődleges funkcióikat beteljesítve. Az olvasót a közvetlen megszólításra lehetőséget adó „paraszövegek”-ben tájékoztatja mindarról, ami az olvasás során gondolkodását és érzelmeit befolyásolhatja: a művek alkotásának körülményeiről, a kiadás nehézségeiről, a cenzúra szigorjáról, a téma kiválasztásának és kifejtésének eredetiségéről, írásainak műfajáról, nyelvének és stílusának sajátosságairól, személyes problémáiról, filozófiai kételyeiről. Elképzelt olvasóját tanítani akarja, vezetni kívánja, de tudomásul veszi a vélemények különbözőségét.

²¹ Ez a gondolat felmerül már a Lucanus-fordítás Bartsaihoz címzett dedikálásában, de felidézi azt a vitát is, amely 1786-tól folyik a fordításról. A kérdésről lásd: SZAJBÉLY Mihály, *„Idzanak a’ magyar tollak”*, Akadémiai-Universitas Kiadó, Bp., 2001, 107–137; PENKE Olga, „Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban”, *It*, 2002. 4. sz. 517–532.

²² A regény és a többi időskori mű konkordanciáinak meggyőző és pontos összegzését és kifejtését adja Nagy Imre a regény kritikai kiadásához írt bevezetőjében. TÚ 53–63.

8. rész

EGY SAJÁTOS RÖVID MŰFAJ: A JEGYZET

„...híjába kérde a Tisza partból ki jött kérész bogártul,
hogy a Tisza mélysége mennyi. Sorsa néki az, hogy színén
egy kis ideig kavarogjon, osztán belé fullyon.” (IK 580)

Bessenyeinek már első megjelent írásaiban találunk jegyzeteket és jelenlétük minden műfajban jellemzője marad műveinek. Tartalmuk és szerepük rendkívül változatos, mennyiségük igen jelentős. Ennek a szövegtípusnak az elemzése Bessenyei esztétikájának és filozófiájának megértéséhez közelebb visz bennünket. A jegyzetek a hagyományos műfajok fellazítását, a szerzői szándék erőteljes megfogalmazását, az olvasóval kialakított párbeszéd folyamatossá tevését, a párhuzamosan készülő művek gondolatainak más kontextusban való megjelenítését teszik az író számára lehetővé. Hozzájárulnak ahhoz, hogy filozófiáját bizonytalannak és szerteágazónak érezzük, ugyanakkor organikusan összefüggő egészként lássuk, amely folyamatos átalakulásban van és amelynek mindig más elemei válnak hangsúlyossá.

A XVIII. századot a műfaji hagyományok megkérdőjelezése és hierarchiájuk teljes megbomlása jellemzi. Valamennyi szövegtípus közül a jegyzet lépi át leginkább a műfaji határokat. Nem is teljesen jogos műfajnak nevezni. A többi paratextushoz (ajánlás, bevezető, utószó stb.) hasonlóan önállóan nem létező szövegről van szó, amely azonban, az előbbiektől eltérően, nem a mű egészére, hanem csak egy kis részére vonatkozik, amelynek kapcsolódási pontját a szerző legtöbbször pontosan megjelöli.¹ Műfajténeti előzménye a középkortól kezdve létezik (glossza), de attól jelentősen eltér XVIII. századi gyakorlata és funkciója. A század valóságos reneszánszot jelent ennek a sajátos „rövid formának” a történetében. A jegyzet a szöveg nyitottságát biztosítja, az ol-

¹ Gérard GENETTE, Seuil, *Seuils*, Paris, 1987, 321–322.

vasó számára kiegészítő információkat ad, ugyanakkor nyugtalanságot kelt benne, az emberi tudás töredékességére, hiányosságára emlékezteti. Gyakran kifejezetten didaktikus céllal készül, de az olvasót mindenképpen arra figyelmezteti, hogy a szöveg értelmezésére és aktualizálására számtalan lehetőség kínálkozik. Felvilágosítást adhat arról, melyik az író szerint ideálisnak tekintett olvasat, vagy éppen arról, hogy az író is bizonytalan ennek megítélésében, esetleg hogy kifejezetten az olvasóra bízza egy-egy kérdés eldöntését.

A jegyzet népszerűségét mutatja, hogy annak terve is felmerült a században, hogy olyan művet kellene létrehozni, amelyben a szöveg teljesen hiányzik, és kizárólag jegyzetek vannak.² A jegyzetek szinte minden lehetséges változatát kipróbálják ekkor az írók, beleértve a fiktív művekhez fűzött jegyzeteket. Utóbbira Rousseau híres levélregénye, a *Új Héloïse* adja a legtöbb és a legváltozatosabb példát.³ Meg kell említeni, hogy az első magyar regény, Dugonics András *Etelkája* is jelentős számú jegyzetet tartalmaz. A 118 jegyzet a regény szövegének valóságos második rétegét képezi. A regény azonnali közönségsikeréhez minden bizonnyal jelentősen hozzájárultak a jegyzetek és különösképpen a „történeti” jegyzetek. Dugonics egyébként szinte minden fiktív művéhez fűzött jegyzeteket, még drámáihoz is.⁴

A francia irodalomban Pierre Bayle használja fel először történeti szótárában az elfogadott filozófiai rendszer felbomlasztására, a hagyományos erkölcsi értékek és a meglévő irodalmi normák megkérdőjelezésére a jegyzetek-megjegyzések végtelen sokaságát. Véleménye szerint a jegyzetek arra szolgálnak, hogy segítségükkel az olvasó számára minden lehetséges összegyűjtött anyagot bemutatthasson az író, akinek feladata nem az, hogy

² Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771) német író tervét Yannick SÉITÉ említi: „La note infrapaginale est-elle une forme brève? Le cas de Rousseau »éditeur« de *Julie*”, *La forme brève*, Champion, Paris, 1996, „Textes et études – domaine français 31”, 180.

³ Ibid., 179–193.

⁴ A kérdésről lásd a kritikai kiadáshoz írt utószavunk „A regény jegyzetei” című fejezetét: DUGONICS András, *Etelka*, sajtó alá rendezte PENKE Olga, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 437–448.

igazságot közöljön, hanem hogy az ismeretek minél gazdagabb tárházát nyújtsa kritikai feldolgozással.⁵

A francia felvilágosodás filozófusai közül Voltaire munkásságában látjuk a jegyzetek leggazdagabb és legkülönlegesebb alkalmazását. Az utóbbi években jelentős kutatási eredmények születtek ezek értékelésére, melyek rövid bemutatása segítséget nyújt abban, hogy jobban észrevegyük ennek a rövid műfajnak a kifejezetten Bessenyei írásaira jellemző sajátosságait.

A kutatók a jegyzetekben a „polifonikus” írásmód egyik eszéközét látják. Voltaire jegyzetei között a „műfaj” korabeli alkalmazásának szinte minden változatát megtaláljuk, tartalmuk, terjedelmük, elhelyezési módjuk rendkívül változó. Megkülönböztethető nála a saját használatra és a kiadásra szánt jegyzet, előbbire sajnos Bessenyeinél nem maradt dokumentum. A jegyzet lehet a szöveg meghosszabbítása, lehet maszk, amelyet felvéve az író párhuzamos véleményeket közölhet. Lehet tanító célzatú, ironikus, vitázó, játékos. Főleg időskori műveiben a töredékes írásmóddal függ össze. A szöveg és a kommentár egybejátsztatására is lehetőséget ad. Ilyenkor általában nem lábjegyzetben, hanem a szövegbe illesztve találjuk megjegyzéseit. Eltérő tipográfiai vagy valamilyen utalással jelzi az író (vagy a kiadó) a kétféle szöveg határait.⁶ Utóbbira legjobb példát Voltaire Pascal-kommentárjai adják, amelyek egy része a *Filozófiai levelek* 25. fejezetében jelent meg. Bessenyei Millot-fordítása emlékeztet némileg a francia írónak ebben a művében alkalmazott módszerére. Voltaire jegyzeteinek egy része a szöveggel párhuzamosan készült, de gyakran találkozunk munkásságában azzal a mód-

⁵ A jegyzetek Bayle *Dictionnaire historique et critique* (1699) című művében a szócikkek egyes részeihez kapcsolódnak. A szótárban keresve az olvasónak a mutatót is használnia kell, ahol a konkrét cikkely címén kívül a jegyzet (remarque) betűjele is szerepel. Bessenyei Bayle nevét akkor említi, amikor a munkásságát félbeszakító cenzúrai döntést kézhez kapja, azok között a filozófusok között, akiket a társadalom nyugalmanak megzavarásával vádoltak Spinoza, Hobbes, Lucretius, Epikurosz, Voltaire stb. mellett. PM 562.

⁶ *Les Notes de Voltaire. Une écriture polyphonique.* Nicolas CRONK–Christian MERVAUD (eds.), Voltaire Foundation, Oxford, 2003. (Lásd főleg: 3–37. „Stratégie de la note dans l’œuvre voltairien”.)

szerrel is, hogy utólag fűz jegyzeteket korábban kiadott műveihez (mint ahogy számtalan kiegészítéssel toldja meg magukat a szövegeket is az új kiadás alkalmából). Érdekes példaként említik a *Le Triumvirat* című tragédiáját, amelyet Bessenyei *A Hármas vitézek* címmel fordított. A mű eredetileg jegyzetek nélkül jelent meg (Bessenyei is ilyen kiadást használt feltehetően fordításához). Voltaire levelei alapján rekonstruálták, hogy a tragédia befejezése után teljesen más ambíciókkal tanulmányozta a mű témájául szolgáló római történelmet, amelyben főleg az erkölcsök változásainak okát kereste, ekkor fűzött a műhöz 29 jegyzetet (főleg az első jelenetekhez). A jegyzetek a szöveg „militáns” jellegét erősítik, a tolerancia gondolatát igyekeznek vonzóbbá tenni. Voltaire úgy véli, hogy a jegyzetek „a század ízlésének” felelnek meg: a történelmi jegyzetek szerinte a közömbös olvasóban is érdeklődést keltenek a téma iránt, „feljavítják” a művet, akár egy nem különösebben kíváncsi „húst a pikáns szósz”.⁷

Bessenyei a jegyzet szerepét éppen olyan jelentősnek ítélte meg fiatalon, mint utolsó alkotói korszakában. A jegyzetek alkalmazását befolyásolta írásának műfaja, amelyhez kapcsolódtak, valamint az, hogy eredeti munkát vagy fordítást kísérték. Számbavételük alapján megállapíthatjuk, hogy verses műveit gyakrabban kíséri ezzel a spontán megnyilatkozásra kivételes lehetőséget biztosító szövegtípussal, ezekben a művekben a jegyzetek változatosabbak és terjedelmesebbek.

Fejezetünkben először a filozófiai költeményeket kísérő jegyzeteket vizsgáljuk, részletesebben az emberrel és a természettel összefüggő írásokat. Bessenyeit pályája indulásától kezdve foglalkoztatják az emberi sors nagy kérdései: a természet és az ember kapcsolata, az ember helye a világban a többi lények között, Isten szerepe a világ létrejöttében és működésében. Ezek a filozófiai kérdések az ember társadalmi lényként betöltött szerepével szorosan összefüggenek, így gondolkodása középpontjába kerülnek az ember kapcsolatai, a társadalom kialakulása és formálódása

⁷ Idézet Voltaire D'Argentalhoz írt leveléből, 1766. márc. 30. Az idézet és a fenti gondolatok: Cristophe CAVE, „Les notes du *Triumvirat* de Voltaire: la construction progressive d'un dispositif militant”, *Ibid.*, 223–238.

és az emberi boldogság lehetőségei és mibenléte. A magyar filozófus olvasmányai között Pope *Essay on man* című filozófiai költeményében vélt támaszt találni a kérdések megválaszolásában. Ezt a művet fordítja pályája kezdetén franciáról magyarra, és újra ez a mű lesz gondolkodásának kiindulópontja utolsó alkotói korszakában, amikor nagy „summáit” készíti.

Bessenyei levelezésének hiányában felbecsülhetetlen értéket képviselnek a verses művekhez kapcsolt prózai jegyzetek, amelyekben életéről, érdeklődéséről, gondolatairól, kételyeiről találunk vallomásokat. A gondolati költeményhez fűzött prózai jegyzet Bessenyei fordításának nem egyedi sajátága. *Az embernek próbája* jegyzeteihez hasonló megjegyzéseket fűz Voltaire a *Discours en vers sur l'homme* [Verses értekezés az emberről], a *Poème sur la loi naturelle* [Költemény a természetjogról] és a *Poème sur le désastre de Lisbonne* [A lisszaboni földrengésről] című bölcséleti költeményeihez, amelyek közvetlenül vagy közvetve, de mindenképpen kapcsolódnak Pope-nak a Bessenyei fordításául is alapul szolgáló verséhez. A magyar költő az 1772-ben megjelent fordításhoz ugyanakkor talán azért is fűz olyan sok jegyzetet, mert saját koncepcióját megpróbálja összeegyeztetni Pope és Voltaire gondolataival is. A fiatalkori mű jegyzetei azokat a természetfilozófiai gondolatokat teszik hangsúlyossá, illetve azokról adnak a versben találhatónál személyesebb megfogalmazást, amelyek ekkor Bessenyeit különösen foglalkoztatják. Pontosít filozófiai fogalmakat, amelyek magyar nyelvű használatá ritka, vagy amelyeknek filozófiájában sajátos jelentést ad. Nagy gonddal fogalmazza meg prózai magyarázatát a világ „Lelkét”, „a természet élő-erét” jelentő energiáról, amelyben megpróbálja megértetni az atomok mozgását. Meghatároz prózai munkáiban is szereplő fogalmakat, így például a „nagy minden” kifejezést, amely spinozizmusának egyik fő terminológiája, jelentése: „Isten és természet” (KÖ 235, 281). A jegyzetek másik része erkölcsfilozófiai gondolatok elmélyítését szolgálja. Elmélkedik arról, hogy milyen szerepe lehet az ember jellemében az öröklött tulajdonságoknak és a nevelésnek, hogy miért szükségszerű a jó és a rossz a világban. Vizsgálja a „maga szeretet” és az „igazi szeretet” jelentését, a „különös” és a „köz” jó kapcsolatát a boldogsággal.

Jegyzeteinek nagy része az emberi boldogság témaköréhez kapcsolható, így a reményről, az emberi természetről vagy a boldogság viszonylagosságáról írt jegyzetek (KÖ 241, 245, 306). Ezek a gondolatok a felvilágosodás valamennyi filozófusánál megjelennek a boldogságról írt költemények vezértémáiként. Bessenyei időskori verses munkáiban ezek a témák még erőteljesebb hangsúlyt kapnak, amikor Pope munkája mellett Lucretius *De Rerum Naturájának* és Voltaire említett filozófiai költeményeinek együttes hatását figyelhetjük meg írásaiban.⁸

Amikor 1803-ban Bessenyei újrafordítja Pope-ot, vagy inkább, ahogy ezt maga is megállapítja, újraírja a fiatalkori munkát, megváltozott világmépet fogalmaz meg *Az Ember poemában* címmel. A jelentős változtatás a jegyzetek teljes átalakulásához vezet. Ha csak számukat hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy mintegy a felére csökkentek.⁹ Az a néhány jegyzet, amelyeket átvesz a fiatalkori munkából, jelentősen megrövidül (KÖ 243 és 332, 287 és 384). Még fontosabb változást jelent, hogy a jegyzeteknek megváltozik a tartalma és funkciója. Bessenyei filozófiai költeményének módosításait indokolva a jegyzetek átalakítását is magyarázza: „E, példák, dolgok és versek Pópban nintsenek; de én kéntelen vagyok értelmét tzeilyában világosítani, mert, nem Anglusoknak fordítok, hanem Magyar falusi nemeseknek” (KÖ 359). A fiatal költő fordításában igyekszik Pope gondolatait közvetíteni, míg prózai jegyzeteiben saját filozófiájának a lefordított szövegtől eltérő gondolatait kívánta jelezni. Az idős Bessenyei a verses műben egyéni koncepcióját fogalmazza meg, amelyet jegyzeteivel még nyilvánvalóbbá kíván tenni. Feltűnő, hogy a mű első részében milyen kevés a jegyzet, mindent a versre akar bízni. Arra is fel kell figyelni, hogy a jegyzetek közül elsősorban a természet-filozófiai kérdésekre vonatkozóak tűnnek el, miközben az erkölccsel összefüggő fogalmak magyarázata gyakoribbá válik. Itt is megtaláljuk a „maga szeretet” és a boldogság mibenlétének ma-

⁸ A kérdésről lásd tanulmányunkat az *Időskori költemények* bevezetőjében. IK 38–44.

⁹ Gergye László állapítja meg a kritikai kiadás bevezetőjében: „A jobb áttekinthetőség kedvéért *Az ember poemában* burjánzó jegyzetapparátusát a második kidolgozásban csaknem a felére csökkentette.” (KÖ 78.)

gyarázatát, de a korábbtól eltérő tartalommal. Az első hosszabb jegyzetben Pope-ot bírálja, megállapítva, hogy az ember kicsinységét jól leírja ugyan, de őt Istennel szembeállítva „megalázza”. Szerinte inkább szólni kell az embert a „mindenhatósággal” szembeni jelentéktelensége miatt. Pope filozófiájának felidézése tehát a jegyzetbe kerül (KÖ 349–350). Ennek a gondolatnak az elutasítására a mű utószavaként olvasható jegyzésben is kitér, ami azt is mutatja, hogy az említett jegyzet nem is annyira egy konkrét szövegrész magyarázataként, inkább a mű egészére vonatkozóan érdekes. A jegyzetnek hasonló szerepét figyelhetjük meg egy másik alapgondolat cáfolásakor, amely szerint Pope filozófiai tézisé, azaz hogy „minden jó, így ahogy van”, csak azzal a megsejtítéssel tudja elfogadni, hogy az a „Mindenre nézve igaz” (KÖ 367). Az is előfordul, hogy a jegyzet kifejezetten arról tájékoztatja az olvasót, hogy munkájának bizonyos részei egyáltalán nem szerepelnek Pope-nál (KÖ 410). Néhányszor az időskori munkában is a lefordított mű gondolatait próbálja meg egyértelművé tenni a jegyzetekben (KÖ 389, 395, 399). Még arra is találunk példát, hogy Pope-ot úgy magyarázza, hogy Voltaire értelmzését is felidézi (KÖ 409).

Egy esetben a fejezet lezárását követi a jegyzetben hosszú elmélkedés. Ezt az eljárást időskori (prózai és verses) műveiben gyakran alkalmazza. Ilyenkor nem jelzi csillaggal a jegyzet kapcsolódási helyét, csak egy vonallal választja el a főszövegtől. Az említett példában az egyik legfontosabb erkölcsfilozófiai probléma: az egyéni érdek és a közjó megértetése indítja el gondolatmenetét. Bemutatja és indokolja módszerét: „Szerettem volna e munkát végig magyarázni [...] Vannak oly versek, hogy értelmek egész könyvre is ki terjedhetne. Ha oly rövid értelemmel, szóval adnék mindent elő, mint az anglus író, némely gondolkozáshoz nem szokot tsupa magyar olvasó, tellyességgel azt se tudná, mit olvas, nem értvén egyebet a szónál” (KÖ 401). Ez a jegyzet egyben az ideális olvasóval szembeni igényére is utal, akinek világtörténeti ismeretekkel kellene rendelkeznie.¹⁰

¹⁰ „Valaki szélessen ki terjedet olvasásával, az emberi Nemzetnek viselt dolgait nem ismeri soha, e munkának tökéletes meg értésére nem juthat...” (KÖ 401.)

A művet a „Jegyzés” című írás zárja. Nem jegyzetként helyezi el Bessenyei, hanem utószóként, az egész művet értelmező megjegyzésként. Érdekes odafigyelnünk az előbb említett hosszú jegyzet és a „Jegyzés” eltérésére: míg az előbbi először a szöveg egy kijelölt részét kommentálja és csak azután tér rá az író módszereit és gondolatait általában érintő kérdésekre, a „Jegyzés” teljességében a mű egészére vonatkozik.

A *Méltóság keservében* és *A Természet Világa* két szövegváltozatában is jelentősen módosul a jegyzetek szerepe az átírások során. Annak ellenére, hogy a három mű közül kettő befejezetlen maradt, a jegyzetekre vonatkozóan érdekes eltéréseket állapíthatunk meg. A kéziraton jelzett évszámok szerint ezek az írások *Az Ember poemában* előtt készülhettek, de azt nem tudjuk, hogy a javításokat és szövegmodosításokat mikor végezte Bessenyei. Mindenesetre filozófiai problémájuk hasonló: az emberi boldogság keresése. A Pope művéhez kapcsolódó bölcséleti költemény jegyzetei azonban, lévén egy fiatalkori mű újraírása, inkább az első alkotói korszak műveivel rokon tartalmilag, míg *A Méltóság keserve* és az utána keletkezett költemények jegyzetei Bessenyei utolsó alkotói korszakának prózai műveivel mutatnak konkordanciákat. A legfontosabb változás a történeti vonatkozású jegyzetek megnövekedése, amelyek összefüggenek az író időskori érdeklődésével és egyéb műveivel. A másik jellegzetes eltérés az író életkörülményeinek felidézése a jegyzetekben.

Bessenyei nem szerette felhasználni már elkészült írásait, így a jegyzeteket sem. Példaként *A Méltóság keserve* egyik fejezetzáró, hosszú jegyzetét idézzük. A magyarországi mezőgazdaságról, az ideális gazdálkodás lehetőségeiről elmélkedő írás, amelyben Hollandia szolgál összehasonlításként, a későbbi „változatokban” nem szerepel. Talán az ország sorsának alakításába még valamennyire belekapcsolódó nemes érdeklődését mutatja ez a jegyzet, amelyet a vármegyei politizálásban résztvevő nemes társaival folytatott beszélgetések folytatásának tekinthetünk, amelyekre egyébként a Pétsi Imréhez címzett ajánlásában is utal (IK 75, 114–116). Másik példánk *A Méltóság keserve* egyik verssorához kapcsolódik, amelyet *A Természet Világa* kis változtatással meg-

ismétel.¹¹ Az első munkában a jegyzet európai példákkal indul, a házasságok sikertelenségén általánosságban gondolkodik az író, hangvétele kissé játékos, gondos megfogalmazás jellemzi. A később írt jegyzet tematikailag a korábbi folytatása, azonban az előző szövegből semmit nem vesz át az író, megfogalmazása hétköznapiabb, aktualizáltabb és keserűbb.

A *Méltóság keserve* kéziratában a laza szövegkapcsolat sajátos példája az „Emlékeztetés” című prózai elmélkedés, amely nem a mű elején vagy végén található, hanem egy fejezet (szakasz) lezárásaként. Nem tekinthetjük elő- vagy utószónak, de nem is jegyzet. A bölcséleti költeményt megtöri és elmélyíti ez a prózai esszére emlékeztető írás, amely témáin keresztül (az uralkodás módja, állami hivatalok, törvények, társadalmi együttélés kérdései) *A' társaságnak eredete és országlása* című művel létesít kapcsolatot (IK 122–123).

A töredékben maradt *A Természet Világában* kevés jegyzetet találunk, közülük kettőt érdemes külön kiemelni. A *Méltóság keserve* bevezetőjének első része kerül az egyik esetben jegyzetbe („Ollyá lettem mint egy pusztában bujdosó”), de úgy, hogy címetje eltér (tanárai/az olvasó) és hangvétele reménytelenebbé válik az átalakítás során (IK 77, 172). A másik példa azért érdekes, mert Bessenyei itt hosszabban értekezik politikai filozófiájának és római történelmének egyik visszatérő témájáról: a köztársaság hibáit részletezi történelmi példákat idézve (IK 210–211).

A *Természet Világa* befejezett változata százötven jegyzetet tartalmaz. Számos utólag törölt és később hozzáírt (lap aljára ragasztott papírcsíkon szereplő) jegyzet tanúskodik arról, hogy az író koncepciójának elemeit ebben a műben többször újragondolta, módosította, kiegészítette, vagy éppen elhagyta.

A bölcséleti költeményben Bessenyei természet- és társadalomfilozófiája összefoglalására vállalkozik, a jegyzetek tartalmilag ezeket a témákat követik. Csak sajátos szerepüket és néhány különleges példát emelünk ki, valamint a hosszabb, fejezeteket lezáró jegyzetek közös vonásait foglaljuk össze.

¹¹ 991., illetve 8058. sorok. IK 129, 589.

A jegyzetek jelentős része magyarázó jellegű, ismereteket, pontosításokat adnak. A szövegben említett történelmi alakokról, eseményekről közölnek információkat, vagy példaként idéznek földrészeket, országokat, uralkodókat. Az ázsiai országok, Róma és a francia történelem utolsó két évszázadának példái szerepelnek bennük visszatérően. Filozófusok, tudósok nevéhez fűznek magyarázatokat, vallásokkal kapcsolatos ismeretekkel egészítik ki a költeményt prózában. A jegyzetekben az író többször visszatér a köztársaság és a despotikus uralkodás módjára és a lengyel nemesek parlamenti jogait is több ízben bírálja. Említésre méltó, ahogyan filozófiájának egyik alapkérdését, az ember kicsinységének témáját jegyzetben felveti, aki halandó volta miatt a világ megértésére képtelen. A tiszavirág- („kérész bogár”) -hasonlat – amelyet mottóként idéztünk – ismereteink töredékes, átmeneti, „efemer” jellegét példázza.¹²

A jegyzetekben írásmódját jellemzi, miközben figyelmeztet írói lehetőségeinek korlátjaira: „az író csak festő, ki sorsodat rajzolja [...] Igasságot kel rajzolni, mely többnyire mind szomorú” (IK 634). Egy nagyon személyes verses vallomást is olvashatunk egyik jegyzetében magányának okairól: „Az Író Nételen, de rólla nem tehet... / Minden félet, tudod, az Ember, nem vehet. / Elégszer akarta, de soha el nem sült / Most pedig már koros; és a vére meg hült” (IK 599).

Ebben a műben a fejezetek végén jegyzetként található hosszabb prózai elmélkedések szinte külön egységet alkotnak. Eszére emlékeztető írásokat olvashatunk a tudományok előnyeiről és veszélyeiről, az emberi társadalmakról, az európai történelemről, a magyar nemesség helyzetéről, a közjóról, a barátságról, a

¹² IK 580. Voltaire *Zadig és Kándid* című meséjében hasonlóan láttatja az ember kicsinységét a világ végtelenségéhez képest, de ő az embert más „jelentéktelen” lényekhez hasonlítja (hangya, patkány) és nála a gondviselés kérdése van a középpontban. Bessenyei „tiszavirág”-hasonlata inkább Diderot *Levél a vakokról* című művét idézi fel: „A világ folytatólagos létezését ön úgy ítéli meg, ahogy a kérészéletű légy [franciául: „mouche éphémère”] az ön folytatólagos létezését. A világ örök az ön számára, mint ahogy ön örök annak a lénynek szemében, amely csak egy pillanatig él...” (Denis DIDEROT, *Válogatott filozófiai művei*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 40. (az idézett szöveg Győry János fordítása).

házasságról, az emberi gyarlóságokról és a boldogságról. Bessenyei filozófiája összegzésére a bölceleti költeményt választja és tervét be is teljesíti. Ugyanakkor a számtalan prózai jegyzet a kötött műfajnak spontaneitást biztosít és a nagyívű gondolatmenetet töredékessé teszi.

A filozófiai költemények jegyzeteiben sajátos hasonlóságokat figyelhettünk meg. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, milyen jegyzetek fordulnak elő Bessenyei prózai munkáiban. Először a különféle műfajban írt fiatalkori munkákat elemezzük, ezekben találjuk a legváltozatosabb jegyzeteket. Lapalji jegyzeteket találunk *A magány foglalatosságaiban*, amelyek a teremtéssel és a hit, pontosabban a szabad akarat kérdésével kapcsolatosak. A filozófia „legfélelmetesebb” kérdései vonatkozásában a jegyzetek oly módon teszik a szöveget polifonikussá, hogy mások véleményeként említenek meg bizonyos kételyeket, amelyeket az író cáfolni igyekszik, így olvasóját megismerteti a vitás kérdésekkel, miközben jóhiszeműségét is bizonyítja (INyM 160, 163). A periodikászerűen megjelent *Az előítélet nélküli ember* című műben csak egy lapalji jegyzet szerepel, ahol az író olvasójának tanácsot ad a szöveg olvasásának módjáról (INyM 356). A prózai szöveget ezenkívül „Megjegyzés” és „Értesítés” című rövid írás is tagolja, mindegyik a szerző szándékaival kapcsolatos. Ezek a jegyzetek a felvilágosodás irodalmának arra a sajátosságára emlékeztetnek bennünket, hogy a rövid formák megsokszorozódása a folyóiratok megjelenésével is összefügg.¹³

Prózai fordításait csak igen ritkán kíséri jegyzetekkel: Lucanus-fordításában nincs jegyzet és *A' Szent Apostol Tamás* csak kevés jegyzetet tartalmaz. Bessenyei igyekszik a szövegen belül megoldani a fordítással kapcsolatban felmerülő problémákat. Ebben a verses munkáktól jelentősen eltér.

A fiatalkori történeti munkákban csak elvétve találunk jegyzeteket. Érdekes, hogy a Voltaire világtörténetével összefüggő XI. századi magyar- és világtörténet-töredék nem tartalmaz ilyen

¹³ Sylvain MENANT, „Pour une esthétique de la brièveté au XVIIIe siècle”, *Dix-huitième siècle européen. En hommage à Jacques Lacan, Aux amateurs du livre*, Paris, 1990, 17.

természetű hivatkozást, amelyek pedig a „mester” munkájában előfordulnak, ha nem is gyakoriak. A *Hunyadi János életében* is mindössze egy lábjegyzetet találunk, amely a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos pontosítás.

Érdekes összehasonlítani ezeknek a műveknek a jegyzeteit Bessenyei római történelmével, amely utolsó alkotásai közé tartozik. A Millot világtörténete alapján készült, kommentárokkal kísért fordítás már eleve kétféle szövegtípust tartalmaz a főszövegben belül: a francia író szövegét fordítja, amelyet minduntalan félbeszakít saját gondolataival, úgy, hogy a lefordított szövegrészek mintegy ötszörösében olvashatjuk Bessenyei gondolatait, amelyekből kibontakozik a mű történelemfilozófiája. A kétféle szöveg váltakozása lehetőséget biztosít az írónak, hogy folyamatosan megfogalmazza saját véleményét. Emiatt itt is ritkán használ jegyzeteket. Szerepük szómagyarázat, terminológiák értelmezése és fordításainak indoklása. Néhány jegyzetben saját tapasztalatait vagy újságokból szerzett információit említi meg. Az is előfordul, bár ritkán, hogy a Millot-nál olvasottakat teszi jegyzetbe, hogy erőteljesebb cáfolatot tudjon megfogalmazni. Egyetlen jegyzetben olvashatunk írói szándékairól, ahol olvasóját tájékoztatja, hogy művét a modern korig szeretné folytatni, várakozást ébresztve benne és türelemre intve.¹⁴

Bessenyei eredeti, fikcióra épülő műveiben is viszonylag ritkán találunk jegyzeteket. Két színművében fordulnak elő jegyzetek. A *Hunyadi László tragédiájában* történeti forrást idéz. A *Buda tragédiájának* jegyzetei azért érdekeseek, mert a szöveghez eredetileg írt jegyzeteket Bessenyei törölte a mű megjelenésekor. Egyetértünk Bíró Ferenc értelmezésével, miszerint „nem egy kényesebb ízlés, hanem a bizonytalan, jeleneteit magyaráztatni kívánó szerző öntudatának növekedése és ugyanakkor bizonyos ideológiai megfontolások is szerepet játszhattak” a jegyzetek törlésében (SZ 30). Az egyik jegyzetet mindenképpen érdemes megemlíteni, mert Bessenyei munkásságában csak itt találkozunk a jegyzetnek egyik sajátos szerepével: a szerző megkülönbözteti véleményét a darabban szereplő személyétől, és ezt teszi annak

¹⁴ RVD I/198. Összesen 17 jegyzetet tartalmaz a két kötet.

ellenére, hogy – mint írja – barátja ezt a pontosítást feleslegesnek ítélte. A jegyzetben a megfelelő olvasási módról tájékoztatja tehát olvasóját, miközben arról is informál, hogy barátaival esztétikai kérdésekről vitáznak (SZ 182).

Külön figyelmet érdemel fiktív művei között a *Hunyadi* című eposz, nemcsak a jegyzetek jelentős száma, hanem irodalmi min-tája miatt is, mivel Bessenyeit ebben a műben Voltaire *Henriade* című eposza ihlette. A francia költő ebben az eposzban megújította a műfajt a modern, nemzeti történelmi téma választásával és az aktuális filozófiai gondolat közvetítésével (a tolerancia eszméje). A verses eposzt nagyszámú prózában írt történelmi jegyzettel látta el. A mű Európában nagy sikert aratott és a magyar írók érdeklődésének is középpontjában volt a század utolsó évtizedeiben, amikor két fordítás is született belőle. Bessenyei témája kidolgozásában alapvetően eltér Voltaire-től, aki a francia monarchia mítoszáat verseli meg és a hőseül választott uralkodót, IV. Henriket népét szerető és gyámolító, bölcs királynak mutatja be.¹⁵ A magyar író hőse Mátyás király, akit felesleges vérontással vádol és az ország megnyomorításával, ahogyan ezt Kulcsár Péter meggyőzően bizonyítja (TB 28–34). Bessenyei mégis a voltaire-i eposz hagyományát követi, abból a szempontból, hogy ő a nemzet „kollektív emlékezete” számára kíván megörökíteni egy jelentős történelmi korszakot. Prózában írt jegyzetei ezt a koncepciót emelik ki. Bessenyei a nemzet helyzetét vizsgálja. Jegyzetei olyan hősöket dicsérnek, akiknek igazat ad Mátyással szemben: Szilágyi Mihályt, Janus Pannoniust, olyan eseményeket és tényeket kommentálnak, amelyek gyengítették az országot: a hadviselés drágaságát, a kül- és belviszályokat.

Bessenyei fiatalkori prózájában *A Holmi* jegyzetei különösen figyelemre méltók. Érdekes felfigyelni arra, hogy egyetlen kéziratban sincs jegyzet, a Bécsben kiadott szöveget kivéve. Bessenyei a jegyzet alkalmazását is kihasználta tehát töredékes és bizony-

¹⁵ A francia író eposzában, akárcsak történeti munkáiban a jó egyeduralkodó kultuszát építi. A témáról lásd: Jean-Marie ROULIN, *L'Épopée de Voltaire à Chateaubriand: poésie, histoire et politique*, Voltaire Foundation, Oxford, SVEC, 2005, 61–87. („Historisation et politisation du poème épique” c. fejezet.)

talán természetfilozófiájának bemutatására, amikor végre kiadhatta művét.

Azzal a jegyzettípussal kezdjük, amely csak ebben a műben fordul elő. Az „Örök test: materia univer” című részhez tizenhárom jegyzet kapcsolódik, amelyek együttese kis filozófiai szótárt képez magyar nyelven. Bessenyei művének ebben a fejezetében foglalja össze spinozista filozófiájának legbonyolultabb kérdéseit, amilyen a világ létrejötte, anyagi természete, Isten és a világ, az ember és a világ összefüggései. Biztos akar lenni abban, hogy olvasói megértik, nem akarja, hogy az általa használt filozófiai fogalmakat félreértsék, ugyanakkor gondolatmenetét nem kívánja magyarázatokkal félbeszakítani. Ennek megvalósítását segítik a jegyzetek, amelyek a kis fejezetnek mintegy a felét jelentik. Egy részükben latin nyelvű terminológiák magyar megfelelőit keresi az író („Filosofus” – „Világ tudó”, „Substantia” – „Belső vólt”), egyes esetekben magyarázatot is kapcsol a magyar megfelelőhöz („Materialista” – „örök testi ember, ki Istennek Világnak egy Természetet ad”). A „kis filozófiai szótár” feltárja gondolkodásának belső összefüggéseit. Terminológiái egymástól függenek és kapnak értelmet: „Nagy Természet” (világ), „Kis Természet” (ember), „Nagy lét” (Teremtő és teremtetett dolgok), „Nagy minden” (Isten és világ) stb. Célját abban látja, hogy képes legyen az általa használt nyelv segítségével a „dolgokat” megnevezni (AH 216). Érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a magyar nyelvből hiányoztak a pontos terminológiák; az emberről és a természetről és főként az „előrről” való gondolkodás egyik nehézségét a francia filozófusok is a megfelelő nyelv hiányában látták.¹⁶

A másik jegyzettípus, a személyes vonatkozású, önéletrajzi jellegű jegyzet, amelynek sajátosságát az adja ebben a műben, hogy a debreceni *Holmiban* fejezetcímben szereplő szöveg kerül át a

¹⁶ Jól tükrözi ezt az *Enciklopédia* írásain kívül Diderot *D’Alembert álma* című műve, ahol az álmában beszélő D’Alembert gondolatainak lejegyzése és értelmezése adja a keretet azoknak a kérdéseknek a megválaszolásához, amelyek Bessenyeit is izgatták: Isten, a világ és az ember, az élet és halál, a világ anyagisága, az ember öröklött és tanult tulajdonságai stb. Lásd még „A nyelvek természetéről” írt fejezetünket.

megjelent szövegben jegyzetbe, miután jelentősen kibővült¹⁷ (AH 190, 312).

Meg kell még említenünk egy olyan jegyzetet is, amely nem lábjegyzetben, hanem a főszövegben belül szerepel „Jegyzés” címmel. Voltaire levelének fordítását követi, mintha csak ahhoz fűzött jegyzet lenne. Itt írja meg Bessenyei Voltaire-apológiáját, itt vall arról, hogyan ismerkedett meg műveivel. A többoldalas „Jegyzés” második részének azért is sajátos a státusa, mert Voltaire egy jegyzetének fordítását és annak kommentárját is tartalmazza.¹⁸

Bessenyei minden időskori prózai munkájában találunk jegyzeteket. A jegyzetek célja más, mint első alkotói korszakában, hiszen más módszerrel ír, más közönséget képzel maga elé. Ezekben az írásokban az egyszerű olvasóknak szánt magyarázatok válnak gyakorivá. Párhuzamosan írt kézíratainak gondolataira többször utal egy másik mű jegyzeteként.

Utolsó alkotói korszakában egyetlen fiktív munkát ír, a *Tariménes útazását*, ahol a jegyzetek nem kapnak jelentős szerepet. Csak az első két „könyvében” van lábjegyzet és valamennyi rendkívül rövid terjedelmű. Vagy szómagyarázatot közöl benne az író, vagy a fikció referencia-forrására utal: konkrét helyeket, történelmi példákat említve. Nem használja fel a jegyzetet játékos funkcióban, amely pedig a korabeli regények gyakorlata.

Időskori bölcséleti prózájában gyakoriak a jegyzetek. Ha a *Holmiban* a természet magyarázatához próbált meg szókinccsel teremteni, ezekben a művekben a társadalom megértésében vállalkozik hasonló feladatra. A *Magyar Országának Törvényes Állása* című művének egyik jegyzetében (ahol valamennyi munka közül a legtöbb jegyzetet találhatjuk) így ír a vállalt feladatról: „A dolgok, mint most már látod, magokhoz kötik az elmét; és nem lehet töllök addig el válni, míg okaikat fel nem fedezzük. Mind eddig utól nem érhettem magamat: tsak a fundamentomban kellett dolgoznom” (PM 258). A jelentős számú jegyzet (majdnem ötven) itt is nagyrészt a terminológiák pontos meghatározását célozza.

¹⁷ Erről bővebben lásd a levélről írt fejezetet.

¹⁸ AH 348–352. Lásd „A vegyes műfajú kötet. Voltaire Bessenyei *Holmijában*” című fejezetünket.

Egyes jegyzetek felhívják az olvasó figyelmét a jól meghatározott fogalmak használatának fontosságára, például az „insurgens” vagy az „armalista” szó magyar megfelelője kapcsán, de inkább a „dolgokat” magyarázza, mint a szavakat (a hivatalok örökölhetősége, „Dominális szék” stb.). Jegyzetek segítségével mutatja meg, hogy milyen sok személyes tapasztalata van a tárgyalt kérdésekben, hangsúlyozza, hogy véleménye nem feltétlenül esik egybe az általánosan elfogadott elképzelésekkel. Példákban amúgy is rendkívül gazdag szövegét gyakran újabbakkal egészíti ki, személyes tapasztalatai alapján. Azt is nyilvánvalóvá teszi, milyen módon gondolkodik, mintha csak beszélgetne olvasójával és az ő kérdésére válaszolna: „Már it rakásra kellene hordanom a régi és mai tudósoknak értelmeiket, kik a királyi hatalomról, és az emberi Nemzet jussáról össze vissza irtak, 's vetéltek. De, ellene álhatatlan hajlandóságom van, az ilyen dolgokban is csak paraszti, és együgyű módon okoskodni, magamtul. A pompás elmékedést, tudósokra hagyom...” (PM 320.) Forrásait általában nem „citálja”, mert nem akarja azokkal munkáját „fénysíteni”, de azért előfordul, hogy jegyzetében nemcsak megemlíti (egyéb-ként meglehetősen hosszú szövegének) forrását, hanem idézi, néhol a magyar fordításon túlmenően még francia idézetet is közöl belőle.¹⁹ Előfordul, hogy jegyzetben pontosítja, kik azok a filozófusok, akikkel vitázik (PM 184). A jegyzet tehát legtöbbször illusztrálja a gondolatot vagy gazdagítja a példák sorát, esetleg tanácsot ad az olvasónak. Találunk teljesen személyes jegyzeteket is, ahol alkotásai vagy élete körülményeiről vall: „Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástul megfosztatva; semmi féle halandókkal nem levelezve; senkit nem látogatva; senkitül nem látogatattva lakozik az Író egy pusztában, a holot könyveivel, gondolataival, és a néma természettel tölti idejét...” (PM 190)

A jegyzetek szempontjából sajátos *A bihari remete*, amelyben ez a szövegtípus csak attól kezdve jelenik meg gyakrabban, ami-

¹⁹ Jegyzetben közölt francia nyelvű idézet és hivatkozás tette lehetővé, hogy megtaláljuk egyik sokat használt forrásszövegét. Lásd tanulmányunkat: „Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása: Vaissete: *Géographie historique, ecclésiastique et civile...*”, *ItK*, 1991, n. 1. 25–42.

kor a szöveget uraló Remete alakja kezd elhalványulni és a narrátor veszi át az elbeszélést. A Remete elmékedéseit Bessenyei csak ritkán tördeli jegyzetekkel és szerepük kizárólag kiegészítő jellegű. A mű utolsó részében megsokasodnak a jegyzetek, főleg amikor a Bibliára hivatkozik, vagy utal a kortárs történelemre. Egy hosszú jegyzet a lelkiismeretről írt gondolatokhoz kapcsolódik, mintha csak nem akarná a keresztény hithez kötött gondolatokat megbontani, jegyzetben értekezik a pogányok erkölcsi érzékéről. A kortárs francia történelem eseményeit is ezen a helyen idézi, három jegyzete is tükrözi mély ellenérzését a francia forradalommal és annak következményeivel kapcsolatban. A jegyzet később törölt és többször javított része mutatja, hogy csak a monarchiát tudja elképzelni, mint lehetséges uralkodási formát nemzete számára és itt említi meg Lengyelország tragédiáját is (PM 462–464). A mű hosszabb „Jegyzés”-sel fejeződik be. A kritikai kiadásban lábjegyzetként közölt szöveget utószóként olvashatjuk. Mindenképpen azok közé a jegyzetek közé tartozik, amelyek az egész műre vonatkoznak. Együtt találjuk itt az időskori művek „peremszövegeiben” előforduló legfontosabb kérdéseket: Bessenyei megemlíti a mű megírására okot szolgáltató aktuális élményt, bemutatja írásmódját, gondolkodásának sajátosságait, feltárja érzelmeit, beszámol a mű írása közben felmerült nyelvi problémákról, utal párhuzamosan készülő művére (PM 474).

Az *értelemnek keresése* című mű jegyzetei hasonló jellegűek. Eltérést jelentenek a jegyzetekben található Biblia-értelmezések és a hangsúlyosabbá váló természetfilozófiával kapcsolatos megjegyzések. Abban a szövegrészben, ahol az álom filozófiai értelmezéséről gondolkodik, három érdekes példát is idéz. Az utolsó jegyzet egyik kedvelt fiataalkori olvasmányára, Voltaire világtörténetére utal. A mű végén még találunk két rövid írást, amelyek az írói szándékot, illetve a mű lehetséges felhasználását világosítják meg (PM 559).

A *Prózai munkák* utolsó szövege a „Jegyzés” címet viseli. Bessenyei ebben az írásában reagált a cenzúra döntésére, amely végleg megtiltotta művei kiadását. Szimbolikusan tekinthetjük ezt a címet, úgy olvashatjuk, mint az életművet lezáró gondolat lejegyzését. Nem véletlen, hogy nem lehet egyértelműen eldönte-

ni, melyik műhöz tartozik ez az írás, amelyet a *Rómának viselt dolgai* kéziratába kötve találunk: a szerző lapszámozása szerint azonban *Az értelemnek keresése* című műhöz kapcsolódik.²⁰ Nem önálló mű, de nem is bevezető vagy utószó. A címmel talán azt jelzi az író, hogy egy aktuális eseményhez köthető a szöveg megszületése. A rövid írás a munkásságát tragikusan lezáró végzés megemlékezésével kezdődik: „Hijában fáradok, azt mongyák, mert az ok-visgálók, Censorok, ezen Munkákat nyomtatot betűkben, világ elibe terjedni, meg nem engedik.” Ezt követi egyéni véleménye a cenzúráról, a cenzúra és az egyház, a cenzúra és az uralkodó hatalom kapcsolatáról. Három jegyzet is kíséri a „Jegyzés” című írást, kettő közülük lap aljára ragasztott papíron, tanúsítva, hogy a szenvedéllyel megírt szövegen utólag is dolgozott. Erre utal egyébként egy olyan jegyzet is, amelyet utólag törölt, valamint a főszövegben sok törlés, beszúrás és javítás. Az egyik jegyzetben hosszabban kitér első alkotói korszakának ihletőire. Az utolsó jegyzet a töprengő, habozó író képét idézi, és a cenzúra jellegével kapcsolatos. A főszövegben található általános érvényű kijelentést (a cenzor dolga „Isten és a természet igazságának” érvényesítése lenne) a jegyzetben finomítja (nem kívánja a cenzúra teljes eltörlését) és konkrét példákkal egészíti ki (olyan legyen a cenzúra, mint más országokban, kivéve Spanyolországot). Ennek a testamentum jellegű szövegnek a jegyzetei – ahol az utókor véleményét is felidézi²¹ – jól mutatják, milyen jelentős volt ez a rövid forma az írónak.

²⁰ Lásd: PM 60–61 és RVD I/22–23. A szöveg közlése: PM 560–564.

²¹ „Az emberi ítélletet sem rettegem!...” PM 564.

9. rész

AZ ÍRÓ ÉS AZ OLVASÓ ÁBRÁZOLÁSA*

„Ellene álhatatlan hajlandóság az Emberben ez: hogy értelmét, akár írással, akár beszéddel másokkal közölje; és ha lehet, helyben is hagyassa.” (IK 82)

Bessenyei György filozófiai műveinek egyik jellegzetessége, hogy megjelenít bennük egy író-olvasó párost, akik között megegyezést feltételez. Folytonos jelenlétük a meggyőzési stratégia része és kifejezi az írónak azt a szándékát, hogy olvasójában partnert találjon, aki gondolatait követni képes.

A megjelenített olvasó nem azonosítható azokkal a valóságos személyekkel, akiket megszólít műveinek ajánlásában: az uralkodóval, mecénásaival, filozófus barátaival. Beszélgetőpartnere, akit legtöbbször „olvasó-barátként” nevez meg, fiktív személy, a szöveg része. Gyakran megszólítja az író az előszavakban és a jegyzetekben, de a főszövegben is állandóan jelen van. Korábbi fejezeteinkben láttuk ezeknek a peremszövegeknek szoros kapcsolatát a főszöveggel, és azt is megállapítottuk, hogy az olvasó megszólításában szerepük kivételes. Az író-olvasó páros ábrázolása a felvilágosodás filozófiai írásainak tipikus stílusjegye, ezért is szentelünk külön fejezetet ennek a kérdésnek. A feltételezett olvasó ábrázolása és ezzel párhuzamosan az író megjelenítése a kommunikáció létrejöttének illúzióját kelti és ennek az illúziónak a fenntartása a főszövegen belül is állandó marad. Az olvasó bizalmának elnyerésére szolgál, akit arra ösztönöz, hogy gondolkodjon olvasás közben, és a szöveg megértésén túlmenően saját

* A fejezet korábbi változatai: „Író és olvasó ábrázolása Bessenyei bölcséleti prózájában,” *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Magvető, Bp., 1999, 43–59. Francia nyelven: „Les figures du narrateur et du destinataire dans l'œuvre philosophique de György Bessenyei”, *Cahiers d'études hongroises*, 7/1995 (Paris), 29–38.

véleményét is alakítsa ki. Ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az író végleges, lezárt filozófiai koncepció helyett kételyeit, egymásnak ellentmondó vagy formálódóban lévő gondolatait bemutathassa. Nemcsak a szöveg megszületése és értelmezése szempontjából perdöntő jelentőségű két személy megjelenítése teszi sajátossá a művek stílusát, hanem egyéb formai jegyek, amelyek az „áldialogust” fenntartják. Meghatározott kifejezési eszközök jellemzik: a személyes formák alkalmazása, az egyes szám első és második, valamint a többes szám első személyű igealakok, a megszólítás, a kérdések, a felkiáltások, a felszólító mód használata. Egyes írók munkásságában külön „műfajnak” tekintik ezeket a sajátos kifejezésmódú írásokat.¹

Bessenyei munkásságában az elképzelt olvasó alakja különbözik a fiatalkori filozófiai írásokban és az időskori művekben. Az első korszak írásait, amelyet a kétkedő, felfedezésekre vállalkozó filozófus-író alakja dominál, egy művelt, aktív, türelmetlen, nehezen meggyőzhető, vitatkozó olvasónak szánja Bessenyei, aki képes a „félleg felfedezett dolgok” olvasása után folytatni az író gondolatmenetét: „Az ember csak akkor gondolkodik, ha erre felbuzdítják és amíg nem kezd gondolkodni, lelke képtelen felnőni” (INyM 350). A vidéki magányban élő, idős író egészen másfajta olvasó érdeklődésének akar megfelelni, akiben már nem lobog a megismerés vágya, számára meg kell válogatni a feltétlenül fontos ismereteket. Ezekben a művekben, a fiatalkori írásoktól eltérően, éppen didaktikus célját hangsúlyozza: „A mely eseten vélted nem okoskodhatom, el hagyom, tsak azt szeretem, a mi oktat” (RVD II/28). Érdekes azonban, hogy a vitát ezekben az írásokban is fenntartja olvasóival, és éppúgy hangsúlyozza, mint pályája kezdetén, hogy tiszteletben tartja olvasójának jogát arra, hogy önálló véleményt formáljon: „Ha írásom módgya nállad kedvet lél, tudom, olvasod; ha nem, le teszed: terhedre nem leszek, te sem nekem: az alkunk megkészüln” (RVD I/74). Néha egyébként ezekben az írásokban is megszólítja a művelt olvasót: „Tudósok, olvasot férfiak, most, ti hozzátok szóllok egyedül” (RVD II/190).

¹ Jean-Pierre Seguin az így létrejött gondolati cserét „communication de trompe-l'oeil”-nek nevezi és a műfajra a „genre à forme fixe” kifejezést használja *Diderot, le discours et les choses*, Lille, 1981, 213–219.

Az időskori írások sajátosságának mondható azonban, hogy a megfáradt író annak lehetőségét is mérlegeli, hogy nem adatik meg számára a lehetőség a gondolati cserére olvasójával. Ezekben az írásokban gyakran jelenik meg az utókor. Ilyenkor az áldialógus helyett a „testamentum” jellegű kapcsolat jön létre, amely műveinek halála utáni fennmaradását és értékelését vetíti előre.²

A fiatal Bessenyei gyakran tulajdonítja a szövegekben megjelenített olvasónak saját gondolatait és kételyeit. A fiktív olvasó hasonlít a szövegek által ábrázolt íróra, és fontos szerepe, hogy a dialogikus írásmódot lehetővé tegye. Az író-olvasó páros dialógusa, valamint a személyes írásmód alkalmazása lehetőséget ad arra, hogy az ábrázolt író a szerzővel, a szövegbeli olvasót pedig a konkrét közönséggel azonosíthassuk, ugyanakkor folyamatosan figyelmeztet arra is, hogy a két alak kitalált személy, akik lehetővé teszik, hogy a szöveg megírásának aktusát figyelemmel kísérjük.

A párbeszédes gondolkodásmód Bessenyei György szinte minden írását jellemzi. Ezzel szemben, ahogy a dialógusról írt fejezetünkben láttuk, valódi dialógusokat csak fiataalkori filozófiai műveiben találunk. Bennük az író fiktív alakok megjelenítésével mutatja be egymásnak ellentmondó, vagy egymástól eltérő gondolatait. Ezeket az írásokat a személytelen írásmód jellemzi, melynek alkalmazása arra szolgál, hogy a szerző alakjai mögé rejtőzhessen és gondolatait elszakíthassa önmagától. Az író-olvasó „ál-dialógusa” épp ellenkezőleg, Bessenyei minden alkotói korszakában előfordul és személyes írásmóddal párosul. Szerepe az, hogy azt a látszatot keltse, hogy az olvasónak lehetősége van az olvasás során az önálló gondolkodásra, és így „manipulálás”, befolyásolás nélkül alakíthatja ki saját filozófiáját. Az író mindkét eljárással gondolatai útvesztőjébe vezeti olvasóját, kalauzul szolgál neki, de a kivezető út megmutatására nem vállalkozik.

Bessenyei különböző alkotói korszakaiban írt műveiben többféle virtuális olvasó alakja megjelenik, de minden korszaknak

² Az a kérdés, hogy a kortárs közönségnek vagy az utókornak szánja-e a művész alkotásait a felvilágosodás vitakérdése. Az utókor ítéletéről gondolkodásban gyakori a Horatiusra való hivatkozás. A legismertebb vita Diderot és Falconet között zajlik 1756 és 1766 között, mely szerint Diderot az utókorra, míg Falconet a kortársakra kíván hatni.

vannak domináns olvasótípusai. Így a fiatalkori művekben megjelenik a kortárs olvasó és az utókor, de az előbbi jóval hangsúlyosabb.³ Ebben a korszakában ugyanakkor elsősorban a művelt olvasó figyelmére számít, aki együtt gondolkodik vele, de azért néhol ellent is mond neki. Az időskori művekben a művelt olvasóhoz csak ritkán fordul és ilyenkor sem tudjuk egészen biztosan eldönteni, hogy a kortárs olvasóra vagy az utókorra gondol-e; kiválasztott olvasója a józan gondolkodású, egyszerű falusi nemes, vagy a különösebb tulajdonságok nélkül megidézett kései utód.

Az író képe az olvasóéhoz hasonlóan sok elemből tevődik össze: az „olvasó-barát” maga előtt láthatja a fiatal filozófust, aki agonygyötri magát a tanulással, de a tudásban még így is örömet leli.⁴ A megfáradt, idős íróra ugyanez a kettősség jellemző: nem érez fájdalmat, hogy az ifjúkor egyéb gyönyörei helyett az elmélkedést és az olvasást választotta, hiszen ezektől kapta meg öregkorában vigasztalódását: „karjaitokon rengetitek el fárat életemet” (RVD II/123). Ugyanakkor a magány által sugallt fájdalmas érzéseket is feltárja olvasója előtt, amikor nem talál örömet az elmélkedésben, szívét üresnek, elméjét száraznak, emlékeit szomorúnak találja és óva inti az ifjú olvasót a „magános vénséghez” vezető életmódtól, amelyben a halál „mord keservét” már életében kénytelen átérezni (PM 90).

Az alkotás nehézségeiről is beszámol az író, aki önmaga bemutatásával is befolyásolni akarja olvasóját. A fiatal író a nyomorult gvineai aranymosók fáradalmas munkájához hasonlítja kutatásait, amikor a régi magyar történelem dicsőséges eseményeit kívánja kiemelni a feledésből.⁵ Az idős író kitárulkozása során

³ Az utókorhoz is címezi például Bessenyei írását a Kulcsár Péter által 1772–73-ra datált *Hunyadi János életében* („következendő emberek”), amelyet azért sokkal inkább a kortárs olvasónak szán („máiak” TB 311).

⁴ Lásd például 1775. szeptember 12-én keltezett francia nyelvű levele. INyM 149, 189.

⁵ „Hasonló vagyok e’ kis munkában a’ *Guinei* szegényekhez, kik olly folyó-vizeknek partjain hajladoznak, mellyek magokkal homokaik közt aranyló szemeket is visznek. Igen nagy fáradsággal, éjjeli, nappali kereséssel dolgozván, alig kaphatnak valamit élelmekre; de még is vigasztalásokat találják abban, hogy leg-alább arannyal, az az, a’ leg-főb’ értznek nemével kereskednek. Magyar nemzetem régi viselt dolgainak folyamatja mellett ülök, melynek vastag iszapjai alól, itt amott, tsillámló aranytát, sohajtozva, fáradvá keresgélem”. TB 299.

egyénsége gyengéire és az alkotás körülményeinek részleteire is kitér. Vallomásai a felvilágosodás memoáráíróira emlékeztetnek: „Rest embert e világon olyat mint én vagyok, nehéz gondolni. Ellenben elmét nyugthatatlanabbat, írást fáradhatatlanabbat, nem láttál. Rettenetes testi restség és erkölcsi dühösség ez együt egymás ellenében tétetve. Valami Lélek üldöz mely csak akkor hágy nyugodni ha írással fáradok, és gondolkozva a fejem el szédül. Ilyen a nyugodalmam. Ez a munka reggelenként két három órát írva készült el három hét alatt, noha abban se volt mód minden napon”⁶ (PM 496). Olvasója szimpátiájára számít az író, aki nem tetszeleg a szenvedélyektől mentes filozófus szerepében, hanem hozzá hasonlóan esendő embernek láttatja önmagát (RVD I/73, II/128). Hogy írását meggyőzővé tegye, minduntalan hangsúlyozza a kettejük közötti hasonlóságot, és gyakran utal arra, hogy az olvasónak folyamatosan lehetősége van az alkotás menetébe belekapcsolódni.

Az író és az olvasó azonosulása és a két személy összevonása a többes szám első személyű igealakokban egy gondolatnak evidenciaként való elfogadtatását sugallja:⁷ „Tudjuk, hogy a’ régi időkben minden nemzetnek nagy hajlandósága volt mesélni, bújosni, tsuda történeteket hallani...” (TB 300.) Az író gondolatait kérdésekkel, felkiáltásokkal szakítja félbe, amelyeket az olvasó közbeavatkozásának tulajdonít. Az is előfordul, hogy leírja, milyen felháborodást vált ki virtuális olvasójából egy történet, amit elmesél neki. Ezzel mintegy sugallja valóságos olvasójának, hogy neki is hasonló érzelmeket kellene átélnie az olvasás során: „El futtya véredet a mérges keserűség, és halálos bánattyátul veretetik le életed, midőn látnod kel...” (RVD II/219.)

Bessenyei stílusát az első művektől kezdve meghatározza a szövegben ábrázolt író és olvasó közötti „alku”, amely mindkét fél számára egyenlő szabadságot biztosít. Az író elsősorban még-

⁶ Rousseau *Vallomásait* idézik fel ezek a sorok, ahol a francia filozófus egyéniségének ellentmondásait hasonlóan tárja olvasója elé.

⁷ Francia nyelvű levelében meg is szólítja olvasó barátját: „Barátom, nem a mi dolgunk, hogy a világegyetem törvényét megismerjük. Imádjuk Teremtőjét, és élünk ebben a gyönyörű labirintusban, ahová helyezett bennünket...” INyM 149,189.

is saját szabadságát bizonygatja: „Úgy írok, ahogy tudok; ítélj felette, ahogy tudsz és ahogy akarsz” (INyM 327). Ugyanakkor tudja, hogy az olvasó érdeklődésének felkeltése és kielégítése folytonos kihívást és kööttséget jelent számára. Az író tehát szabad akar maradni, de jóindulatáról biztosítja olvasóját: „olvásom nagylelkű tetszését inkább jószándékom, mint szellemem erejének bizonyosága által remélhetem megszerezni” (INyM 90). Feltárja előtte írói hivatásával kapcsolatos aggasztó kételyeit, megosztja vele bizonytalanságát: „tsak igazithassak, és bóldogithassak másokat munkám által – be nagy gyengeség, és még nagyobb vakmerőség! hát bóldog, szerentsés, meg nyugodot, vagy tsendes vagy é te, magad felelheted, ki mind ezeket tudod, érzed és írod? mit tsinálsz hát egyebet, hanem hogy nyomorúságodat, keservedet azoknak, kik valósággal érteni ‘s érzeni fognak, által adod” (AH 221).

Örül, ha olvasóját türelmetlennek képzelheti, aki félbeszakítja, ellentmond neki: „Bolond vagy, fogod nekem végül is türelmetlenül mondani [...] Nem ijedek meg attól, hogy bolondnak mondasz...” (INyM 336.) A dialógust egyes helyeken olyan tökéletesen utánozza, mintha valóban választ kaphatna az elképzelt partnertől: „Miután összehasonlítottad egymással ezen halandók erkölcsi törekvéseit, mondd meg nekem, milyen végkövetkeztetésre jutottál...” (INyM 168.) Néha olvasója képzelőerejét kívánja megmozgatni, hogy egy elvont problémát világosabbá tegyen. Így például annak megértetésére, milyen veszélyes és kényes dolog egy nemzet törvényeit, szokásait, erkölcsét átformálni, azt a hétköznapi példát idézi, amikor egy törekeny tárgyakkal telt szekrényt próbálnak meg áthelyezni – a meggyőzésre szolgáló analógia végiggondolását olvasójára hagyja (INyM 179).

Néhol a rosszindulatú olvasó is megjelenik. Igaz, meglehetősen ritkán. Ennek a figurának is megvannak a sajátos jellemzői: a hatalmasságokat dicséri, a haladó eszmékkel (és az író gondolataival) szemben gyanakvó és fél minden változástól. Ő az író ellenfele. Szerepe meglehetősen leszűkített, az író igyekszik elvenni a kedvét attól, hogy véleményét megfogalmazza: „Én be tudom neked bizonyítani, hogy tévednek, de hogy te hogyan tudod bebi-

zonyítani az ellenkezőjét, nem tudom”⁸ (INyM 291). Az ellentmondó olvasó megjelenítése lehetőséget ad az írónak az eltérő gondolatok egymás melletti bemutatására, ugyanakkor fiktív vitájuk az írott szöveget az élőbeszédhez közelíti. Ilyenkor gyakran más filozófusok véleményét tulajdonítja olvasójának, akinek bizonyítási eljárását feltárja és hétköznapi példákkal teszi szemléletesebbé gondolatmenetét, így az első emberi társadalmak kialakulásával kapcsolatos vitákban, ahol célja az, hogy bizonyítsa: „a’ szabad emberek magok verték magokat társaságra” (TB 172–174).

Érdekes összehasonlítani két, némileg hasonló műfajú, azonos alkotói korszakban készült művet. 1779-ben adja ki Bessenyei *A Magyar Nézőt*, amely címével és tartalmával is emlékeztet a korabeli európai periodikákra.⁹ Két évvel később németül adott ki Bessenyei folyóiratot: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* címmel.¹⁰ Alapvető különbséget jelent a két szövegben a szándék eltérése: mivel az előbbiben a magyar olvasóknak kíván társadalmi és történeti ismereteket közvetíteni és programját bemutatni, míg a német munkában az uralkodóval és a bécsi felvilágosodás híveivel akarja nézeteit megismertetni. Teljesen eltér ennek megfelelően a műben megjelenített író-olvasó páros, noha jelenlétük mindkét műben nagyon erőteljes. Mindkét szöveg személyes hangvételű, megszólítások, kérdések, felkiáltások sorjáznak bennük. Ám a magyar szövegben az írónak az olvasóval való azonosulására kerül a hangsúly és az író feltételezi az olvasó egyetértését, a német szövegben a vitáknak próbál meg elébe vágni, vagy éppen ellentmondást szeretne ébresztetni partnerében az író. A magyar szöveg szerkesztése jól követhető, folytonos, a

⁸ Íróársai között is előfordulnak ilyen olvasók, őket egyenesen felszólítja: „Ne nyúljatok tollhoz...” INyM 331.

⁹ A *The Spectator* 1711–14-ben, a *Spectateur français* 1722–23-ban jelent meg. Előbbinek korabeli magyar fordítása is készült francia közvetítéssel: *Szemlélő. A Spectator fordítása* (1783), sajtó alá rendezte BALÁZS Péter és LABÁDI Gergely, Szeged, 2005.

¹⁰ Bessenyei mintája itt, ahogyan Kókay György meggyőzően bizonyítja, Sonnenfels felvilágosult szellemű, hasonló című, korábban kiadott folyóirata volt. INyM 39.

német szöveg szaggatott, nyugtalan, töredékes. Mindkét írásban rengeteg idézetet találunk, a magyar olvasó számára ezeket lefordítja, csak a latin nyelvűekből hagy néhányat eredetiben, míg a német írásban francia eredetiben közöl egyes szövegeket.¹¹

Időskori munkáiban nyilvánvalóan megfogalmazza, hogy a kommunikáció két szereplője gondolkodásmódjának hasonlósága teszi lehetővé, hogy egyéni elképzeléseit olyan esetekben is előadja, amikor képtelen azokat bizonyítani. Úgy véli, a hasonlóság miatt olvasója képes ellenőrizni és igazolni vagy cáfolni a közölt ismereteket: „Nem annyira különös értelmemet kívánom rád halandó társamra tolni, mint néki a tulajdon maga természetit ujjal mutatni. [...] Egy formán látunk, érzünk, tapasztalunk” (PM 541). Az egyenlőségen alapuló kapcsolat felhatalmazást jelent számára, hogy azokról a filozófiai problémákról is értekezzen, amelyekben ismeretei korlátozottak: „Nékem ugyan a természetnek miveit és azoknak határát el látnom nem lehet ‘s néked sem’ – vallja a lélekről elmélkedve. Felvillantja azt az eshetőséget is, hogy az olvasó vitába száll vele: „Tanátskozz értelmekkel, érzésekkel; és tapasztalásodat, magadban fontolván, próbáld azokbul meg tázfolni” (PM 541–542).

Az írónak azonban láthatóan bensőséges társra van elsősorban szüksége az íráshoz, akit többször barátjának, rokonának nevez. Előtte bevallhatja gyengeségét vagy tehetetlenségét is egy-egy megoldhatatlannak látszó kérdés esetében. Alakját szinte valóságosnak érezzük, amikor az író arra szólítja fel, hogy helyette a választ ő kísérelje meg megkeresni: „Mi hát a természet törvénnye különösön; és mi, az embereké? Felelj, Olvasó! Mély már it a viz látod! Nem lábolhatom... El menek sétálni és gondolatot gyűteni és it hagylak – vesződj te magaddal” (PM 191). Az azonosulás lehetősége a fiatal és az idős író számára egyaránt fontos. A fiatal

¹¹ Egy olyan példát idézünk, amely mindkét műben megtalálható: „Azt, hogy ez a törvény természeti törvény is, bizonyítja Konfucius, amikor ezt írja: Ne fais à autrui, que ce, que tu veux que tu sois fait: tu n’a[s] besoin que de cette seule Loi.” INyM 278,/373. „Confutius is mondá tsak azt tselekedjed másnak mindég, amit magadnak kívánsz, nem lesz több törvényre szükséged.” PVE 457. Forrását Bessenyei mindkét műben megadja: Diog.[enes] Laert.[ius] III. p. 173 (a másik műben: 176).

írónak lehetővé teszi, hogy a kényes kérdéseket (például a test és lélek kapcsolatát) nyitva hagyja, illetve a kérdés lezárását virtuális olvasójára bízza: „Félve, tapogatva illetek csak e részbe némelly tapasztalást, mellyből az olvasó tégyen magának önnön értelme szerint ígilletet” (AH 210). Hasonló a szerepe, amikor időskori írásában arra kéri, legyen józan eszével az író segítségével: „Én csak perlek előtted mint a két félnek prokátora – Légy már te bíró benne és ítély” (PM 321).

Az író úgy tesz, mintha olvasója tanácsait követné, vagy éppen azokkal fordulna szembe, amikor írását fogalmazza. Elmagyarázza címzettjének írói módszerét: hogyan és miért választja ki azokat az eseményeket, amelyekről részletesebben beszél, hogyan építi fel gondolatmenetét. Felhívja olvasója figyelmét szövege belső összefüggéseire, előre- vagy hátrautalva, megkísérelve így, hogy a lineáris írásmódot a társalgás szabadabb stílusához közelítse: „Láttad már feljeb”, „Látni fogod”, „ne költsönözzük előre magunkat”. Utal az írás logikájára, ritmusára: „Tsendesedjünk Olvasó”, „Nem menek beljeb’ ebbe a’ tengerbe”, „Elég ezekről”. Gondolatmenetét kommentálja, az olvasót együttgondolkodásra invitálva: „Botsás meg Olvasó, már it megént kéntelen vagyok az esetek sorátul meg szünni hogy Romának nyavalyáját e részben is ki tapogathassuk. Nézzünk az ő tükörébe és lássuk magunkat. Gyere, okoskodgyunk” (RVD II/39).

Néhány esetet csak azért említ meg és részletes kifejtésüket mellőzi, hogy azt a látszatot keltse, megkíméli olvasóját a felesleges információktól, a kellemetlen részeknél azzal mentegődzik, hogy ő is csömört érzett, amikor írnia kellett ezekről az eseményekről. Néhol azért várja, hogy olvasója közreműködjön, mert szeretné arról biztosítani, hogy képesnek tartja arra, hogy gondolatait továbbvigye, de az is előfordul, hogy egy megoldhatatlannak tűnő kérdést csak azért bíz olvasójára, hogy ő is átérezze az „elmélkedés” és az írás nehézségét.¹²

¹² „Nem akarok magyarázatba botsátkozni, sem okaimat ujjal ki mütogatni hagyni kell az olvasónak is elmélkedésre valót.” RVD II/42–43. „Fejtegesd e dolgon való elmélkedésednek fonalát: kinlógý véle míg szövevényébül utra kapsz ki. Én fojtában fáradok, nyomorogj te is néha Olvasó!” RVD II/26.

Hangsúlyozza, hogy olvasója érdeklődésének kielégítése, a hasznos tudás átadása fontosabb számára az elbeszélés minden más eleménél, saját érdeklődését, a szöveg belső logikáját is szívesen elhanyagolja miattuk: „A mely esetben véled nem okoskodhatom, el hagyom...” (RVD II/28.) Meg akarja óvni partnerét a hiszékenységszöveg csapdájától, azt javasolja, kövesse ebben az ő példáját: „Én, híréért, nevéért senkinek se hiszek vakon, hanem azt nézem, hogy értelmét miben erősíti. Neked is jó lesz így tenni. Nekem se higgy, másnak se, míg okot nem találsz reá” (RVD II/182).

A helytelenül megtanult sztereotípiáktól nehezen szabaduló olvasót szenvedélyesen próbálja meg eltávolítani téves tudásától. Számptalan példát lehet erre találni Róma-történetében, ahol mindeközben meg akarja győzni arról, hogy a történetírók és az iskolai tanítás által csodált rómaiak valójában barbárok voltak. Róma esztelen törvényei, amelyek még az emberáldozatot is jogszertűnek tekintették egy időben, felháborodást váltanak ki belőle. Ember mivoltában érzi magát sértve az író és olvasóját is arra biztatja, fogadja kritikával a történetírók „hazug” meséit. Szennvedélyesen mutatja meg a rossz olvasó képét: „a rajta való álmélkodást el ragattatásunkban csak nem a »nehéz« nyavalya törésig visszük”, majd szelíden felajánlja, hogy megfelelő kísértőként feltárja a vele tartó olvasónak az igazságot: „Gyere majd meg láttjuk” (RVD II/63).

Bessenyei életének két korszakát érdemes külön megvizsgálni a páros megjelenítése szempontjából: azt az időszakot, amikor már elhagyja Bécset és nehezen tudja rászánni magát, hogy újra írni kezdjen és amikor kénytelen végképp elhallgatni. A *Méltóság keserve* peremszövegei tanúskodnak a megjelenített író alakjának változásairól és bonyolultabbá válásáról: a királyi tanácsadói szereptől elbúcsúzó író keserű-cinikus alakja mellett, aki a „keserves méltóság”-nál, „mosolygó hivatal”-nál immár többre értékeli „szemet dombját”, „honnan a világra nevet”, a bizakodó, elkötelezett író alakját is ábrázolja, és megjeleníti a magányos filozófusét is, aki kénytelen felkészülni arra, hogy esetleg nem talál meghallgatásra, de akit az írás kényszerének mindennél erősebb szennvedélye hajt (IK 75–78, 158–159). A téma új feldolgozásánál

már nem kapnak jelentős súlyt a személyes problémák: *A Természet Világában* a mű korábbi változatának bonyolult író-olvasó képlete leegyszerűsödik. Az író vívódásai csendesednek, rezignáltabbá válik: „Irok én is unalmamban, kinomban, nem tudván mi vonsz; tsak érzek a bennem élő természetben oly ellene álhatatlan ösztönt, mely magát halandó társaival közölni kívánnya” (IK 240). A bécsi évek és a vidéki magány közötti változást mutatja, hogy Bessenyei a különböző virtuális olvasótípusok között is nehezen tud választani. *A Méltóság keservében* arról vall, milyen fontos számára, hogy gondolatai eljussanak az olvasóhoz: ezt a gondolatát idéztük mottónkban. A mű egyik ajánlásában még megjelenik az ideális olvasó, aki az író feladatvállalásával azonosul, aki „Emberi Társaságunknak boldogságát” kívánja szolgáltatni. „Örökös halgatásra vetett embertársait” kivezetni a „sötétségből”, azaz a műveletlen olvasót felvilágosítani azonban korántsem egyszerű és sikerrel kecsegtető feladat. Az elképzelt olvasók között a művelt partner mellett nemcsak a tanításra szoruló kortársak, hanem az utókor is megjelenik, egyre hangsúlyosabban, tőle várja gondolatainak megértését és emlékének megőrzését: „Koporsómon túl vitt beszédem úgy tettzik, mintha síromnak komor éjtzakáját hozná haldokló szívem ki derülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki” (IK 240). „Jegyzés” című írásában az olvasó megjelenítése még inkább elhalványul.¹³ Ebben a végrendeletszerű írásban, ahol az írástudó felelősségéről, a cenzúráról, valamint a könyvnyomtatás és -terjesztés jelentőségéről jegyzi le gondolatait Bessenyei (mintegy visszatérve pályakezdésének fontos kérdéseire), felidézi azoknak az íróknak és műveknek a példáját, amelyeknek nyomán kialakult az a meggyőződése, hogy mindenképpen ki kell nyomtatnia írásait. *A Holmiban* közölt fordítás(részletre) utalva: a *Système de la nature* című írás említésével saját szerepét is tisztázni akarja „a természetnek örök igasságát” feltáró művek elterjesztői között. Ez a fordítás egyébként a kéziratban maradt változatok között található. Holbachot azok között az írók között tartják számon, akik mindennél fon-

¹³ A művet a jegyzetről írt fejezetben elemeztük.

tosabbnak tekintették, hogy gondolataik minél hamarabb eljussanak az olvasókhoz és nyomtatásban terjedjenek. A művei terjesztésének betiltását közlő végzés kézhezvételét követően keletkezett „Jegyzés” az író arra készteti, hogy lehetőségeit tudomásul vegye. Talán ezért utal vissza az említett fiatalkori fordításra, amelynek közléséről lemondott, amikor végre előkészíthette *A Holmi* kiadását. Megerősíti a bécsi évei óta hangsúlyozott gondolatát a nyomtatás és a könyvterjesztés jelentőségéről. Azonban az igazság kimondásának kötelezettségét ebben a feltehetően utolsó vallomásában is fontosabbnak tartja írásainak azonnali megjelenítésénél: „Had legyenek írásban inkább igazság mint nyomtatásban hazugság” – írja. „Az emberi ítéletet sem rettegem!... Siromnak halmain, kárhoztatásodnak komor Menykövei hidegen alusznak el, holt tetemeim felet” – zárja le a kéziratot. Ezt a sorát már csak a dátum és az aláírás követi (PM 564). Az író hangoztatja, hogy a „közboldogság” szolgálata vezette, ami azért fontos számára, mert már csak az utókorra számíthat olvasói közül és nem tudja befolyásolni írása fogadtatását.

Bessenyei a meggyőzés eszközeként nem minden filozófiai művében használja az író-olvasó páros megjelenítését. A fordításokban (ahol egyébként meglehetősen hűtlen az eredeti szöveghez) az író alakja elhalványul és a címzett csak igen ritkán jelenik meg. Érdekes összehasonlítani *A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirul, uralkodásának módjairul, törvényeirul, és nevezeteseb viselt dolgairul* című eredeti Bessenyei-művet, amelyet a XI. század magyar történelméről írt, a vele körülbelül azonos időben keletkezett Voltaire-fordítással (*Egész Európa' formája a' XI^{dik} százban*). Voltaire az író-olvasó párost indirekt módon és csak ritkán jeleníti meg és Bessenyei követi fordításában a francia történetíró példáját. Magyar történelme azonban, amely eredeti munka, a személyes formákat igen gyakran alkalmazza és az író-olvasó páros megjelenítése éppoly fontos szerepet kap benne, mint filozófiai műveiben. A lefordított világtörténetben csak bizonyos szóalakok utalnak a páros jelenlétére: „láttuk”, „láttuk”, „mint tudjuk”, „úgy mondatik”, és csak egy-két kiegészítés esetén fordul az író személyes hangon olvasójához, így például a mű elején és végén („Róma egyedül meg-taníthatna bennünket”, „de

tsudálkozni fogsz, ha meg-gondolod” TB 155, 164). Ezzel szemben egész magyar történelemről szóló művét az ellentmondó olvasó meggyőzésének hipotézisére építi: „Azt mondd: nem igazán írok; mert a’ természet senkit másik társa felibe nem tett; mind egyenlők vagyunk; és így nemességünk a’ parasztságon erőszak, igazságtalanság. Kérlek, halgass-meg...” – kezdi cáfolatát (TB 92). Érdekes megfigyelni, hogy milyen gyakoriak a mű első részében az olvasó meglepetésére utaló megjegyzések, valamint az író közbeszólásai, amelyekkel olvasóját kétkedésre biztatja: „ne hidd”, „ne véld”, „tsudálkozol itt” (TB 93, 102). Ezek a megjegyzések a mű második részében megritkúlnak, illetve átalakulnak: „ne kétkedjünk benne”, „azt mondhatná ugyan valaki” (TB 109, 123). A történetírás utolsó részében az író már egyre inkább azt látszik feltételezni, hogy olvasója osztja véleményét: „mindazonáltal akárhogy vegyük”, „tapasztaltuk”, „láthatod”, „meg gondoljuk”. Úgy fogalmaz, hogy világossá tegye, olvasója együtt gondolkodik és egyre inkább egyetért vele: „Eddig a’ nemzetet külső győzedelmeiben néztük, hol annak győzedelmes Királján hordoztuk szemeinket...” (TB 127, 137, 143, 138.)

A megszólított valóságos címzett jelenléte is háttérbe szoríthatja, illetve elhalványíthatja a szövegen belül megjelenített olvasó személyét, így a magyar nemességet megszólító *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékban* vagy a *Tolerantia* bizonyos leveleiben.

Egy másik nagyon érdekes kivétel, ahol az író-olvasó páros nem kap szerepet, *A bihari remete* című mű, amely Bessenyeinek talán legszemélyesebb írása. Benne az író személye megsokszorozódik. A narrátor bemutatja a Remetét, majd őt beszélgeti és saját szerepét a szituáció leírására és néhány közbeszólásra korlátozza.¹⁴ A jegyzetekben az író még egy alakban megjelenik; a külső világhoz kapcsolódó valóságos szerzőként: „De engem, valamit még irtam, soha annyira mint ez, meg nem szorongatott (...) Nagy Váradra a rabok törvényszékére rendeltetvén...” (PM 474.)

¹⁴ A kérdésről részletesebben írunk utolsó fejezetünkben.

A kivételek között találjuk a valódi dialógusokat, amelyek azonban már személytelen formájuk miatt is különböznek az itt elemzett művektől. Az író-olvasó páros tehát tulajdonképpen csak akkor hiányzik, vagy veszíti el jelentőségét Bessenyei bölcséleti prózájában, ha valamilyen más dialógusforma lép a helyére (ilyen szempontból a fordítást is az eredeti szöveggel kialakított dialógusnak tekinthetjük).

10. rész

A NYELVEK TERMÉSZETE ÉS AZ „ÚJJ SZÓLLÁS’ FORMÁJA”

„Hány gondolatot kell fére hagyni, mely homlokunk alatt
meg fordul a’ miatt, hogy egyenesen a’ maga természetibenn
ki nem mondhatjuk.” (TU 214)

A felvilágosodás századának egyik sajátossága, hogy filozófusai feltételezik a kultúra és ezen belül a nyelv fejlődését. Keresik a nyelv eredetét, kialakulásának okát. Úgy vélik, hogy a nyelvek barbár állapotukból eljuthatnak a tökéletesség fokára. Összehasonlítják őket a történelem különböző korszakaiban és a világ különböző területein. Értekeznek a nyelvek sajátos természetéről, amelyekben a népek erkölcsének tükröződését látják. Szinte minden filozófus szükségét érzi, hogy gondolkodjon azon a kérdésen, mennyire tudja a nyelv pontosan kifejezni a gondolatokat, illetve hogyan tudja követni az új ismereteket. Nem véletlen, hogy ebben a században születik meg az angol és a francia *Enciklopédia*.¹ A formai keresés – amely a stílus és a műfajok területén egyaránt megfigyelhető – szoros összefüggésben van a világ fel fogásának, értelmezésének átalakulásával.

Bessenyei György bécsi éveinek programjában a nyelv szerepe és az anyanyelv felemelése központi helyet kap.² Az író véleménye szerint nyelv és nemzeti karakter szorosan összefüggenek. A nyelv fejlesztésében álláspontja mérsékelt: sürgeti a változtatást, de nem ért egyet sem azokkal, akik a nyelvet „örök vadságában”

¹ A kérdésről írt legújabb összefoglalók a *Dix-huitième siècle* c. folyóirat szótáraknak szentelt különszámában: „Dictionnaires en Europe”, éd. par Marie LECA-TSIOMIS, n. 38 (2006).

² A kérdés legalaposabb kifejtése BÍRÓ Ferenc tanulmányaiban: „Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához,” *ItK*, 1984, 558–577; „Nyelv, nemzet, irodalom. A magyar felvilágosodás ideológiatörténetéhez”, *Valóság*, 1992/5, 7–21; „Nyelv, »tudományok«, nemzet. Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról”, *Holmi*, 2005, 580–594. Legutóbbi összefoglalása a témáról: a kritikai kiadás utolsó kötetében: „Közjó, tudományok, nyelv” és „A nyelv és a nemzet” c. fejezetek. PVE 16–29.

kívánják fenntartani, sem a túlzott nyelvújítás híveivel. A magyar nyelvet nyers ásványhoz hasonlítja, amelyet csiszolni kell: „Mit tehet arról a drága hegy, ha kintseit belőle nem szedik, mit tehet rólla a Magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem fel emelni nem akarják” (PVE 427). Összehasonlítja más nyelvekkel, így a francia, az angol és a görög nyelvvel, és megállapítja, hogy azok is lassan emelkedtek fel jelenlegi állapotukra: „Ne merjük még mondani, hogy a magyar nyelv akár melly nemébe is az írásnak a frantziához hasonló erejü vagy méltóságú” (AH 355). Azt a véleményét, hogy a magyar nyelv még nem érte el az európai nyelvek fejlettségi szintjét, időskori munkáiban is fenntartja: „Ó, hogy nem olvasnánk, tanulnánk magyarul, tsak vólna mit, ezt feleled, de nem tanálunk benne tudományt gyönyörűséget, böltességet” (RVD I/211). Itt is úgy fogalmaz, hogy a nyelv tökéletesítésében az íróknak kell felelős szerepet vállalni: „Valaki hazájának nyelvét emeli, Nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe” (PM 79).

A nyelvet a nemzet meghatározójának tartja: „Minden Nemzet a' maga nyelvérül ismértetik meg leg inkább” (PVE 429). Fejlettségét a nép erkölceivel állítja párhuzamba: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erköltsödnek erejét méltóságát mélységét ábrázolják, és bizonyos, hogy ha anya nyelved gyáva, erköltsöd is” (RVD I/211). A „magyar nemzet” eredetének kérdésével is összekapcsolja a nyelvről való gondolkodást. Úgy véli, hogy az emberi természet és az erkölcsi tulajdonságok nemzetenként különböznek, amelyekre történelmük során mutatott cselekedeteik alapján próbál meg következtetni. A magyarok eredetéről a korban szembenálló két elmélet közül a szkíta származást tartja valószínűbbnek, míg az északi, „Lappon” eredetet teljesen elveti, sőt azt az érvet is, miszerint „tanáltatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ot jelent.” Véleménye szerint „[n]em a szavakat kell nézni, hanem az erköltsi tulajdonságot”³ (PM 232).

³ Az időskori műből származó gondolat mellett említsük meg az 1790-ben írt *Jámbor szándék* hasonló kijelentését: „Mert a' Magyar Nyelv is valósággal Napkeleti Nyelv, és a' Nemzettségek' vándorlásakor jött által Európába.” PVE 476. A kérdésről lásd: MARGÓCSY István, „A tiszta magyar». Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában”, *A szétszórt rendszer*, 131–132.

1778 előtt idegen nyelven írt műveiben – érthető módon – nem szerepelnek ezek a kérdések. Erőteljesen jelennek azonban meg *A Holmiban* (és főleg az 1779-es bécsi kiadásban) a nyelv művelés kérdései.⁴ Csetri Lajos pontosan jellemzi a „pragmatikus” jelzővel azt a fajta irodalom- és nyelv szemléletet, amely Bessenyei írásaiban is jelen van: „az egész nagy nyelvi mozgás felvilágosodásunk korában elsősorban a kényszerítő szükségyszerűségből táplálkozik, nem valamilyen kifejezett nyelvelméleti meggondolásból.”⁵ Bessenyei a gondolat elsőbbségét vallja: „Elme nélkül, a beszéd, üres hang” (RVD I/211). A racionalizmust kapcsolja össze azzal az empirikus elmélettel, amely szerint a nyelv önkényes jel és az ismeretek közlésének eszköze: „Mikor az Elme szélessénn ki terjedett munkába van: a’ Nyelvet, mint kezé benn lévő eszközt, okainak világos fel fedezésére nagyonn kényszeríti. Az Elme és ennek okoskodása véghetetlen: képzelődése szüntelen habzó széles Tenger: a’ szó pedig nem sok, és számba vétethetik. Meg szorul az Okoskodás, melly miatt kéntelen a’ Nyelvet erőltetni” (TÚ 214). A nyelv természetéről való gondolkodás a kifejezési forma választásának kérdésével kapcsolódik össze. Ezt a gondolatot választottuk fejezetünk mottójául, amely az előbbi idézet folytatása. A pragmatikus szemlélet azt is eredményezi, hogy a megfogalmazással szemben támasztott legfőbb követelmény a világosság lesz.⁶

Különösen nagy jelentőséget tulajdonít Bessenyei a nyelv művelésben az íróknak. Programjának változatosságát és belső logikáját meggyőzően mutatja be Szathmári István. A nyelv a közjót szolgálja, ehhez a tudomány vezet, „a tudomány kulcsa viszont a nyelv”. Feltárja, milyen jelentős szerepe volt Bessenyeinek nyelvünk szó- és kifejezőképességének gyarapításában és

⁴ A fejezet következő részének gondolatmenete korábbi tanulmányunkat követi: „Bessenyei György a nyelvek természetéről”, *Tavaszi jáde csigái* avagy „Zöld kagyló-forma tavasz”, Pálffy Miklós születésnapjára, Grimm Kiadó, Szeged, 107–113.

⁵ CSETRI Lajos, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfiziológiai alapjairól”, *Irodalom és felvilágosodás*, szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor, Akadémiai, Budapest, 1974, 229.

⁶ Uo., 235–239.

egységesítésében.⁷ Az író egyfajta enciklopédia elkészítését sürgeti: „Új szó könyvet jó volna osztán tsinálni, hol meg határozatnának az új magyar szók.”⁸ A század végén készülnek majd Magyarországon ilyen munkák.⁹ Maga is létrehoz egy kis filozófiai „szótárt”, jegyzetek formájában *A Holmiban*, hogy a magyar nyelv hiányos szókincsét ezen a téren gyarapítsa (AH 216–217). A fogalmak pontos meghatározására törekszik minden írásában. Ennek korabeli fontosságára is *A Holmiban* figyelmeztet: „Látod, hogy a szóknak erejét, most kell keresnünk, és alkalmaztatnunk Magyarba” (AH 214).

Bessenyei gondolkodása párhuzamot mutat ezen a téren is európai és elsősorban francia filozófusokéval. A kor nyelvfilozófiájában fontos szerepet kapnak a nyelvek természetéről kialakított elméletek, amelyek gyakran összekapcsolódnak a fordításelmélettel: az angolt tömör és energikus, a franciát világos, de gondolatilag kevésbé mély nyelvként jellemzik.¹⁰ A nyelvek relativista szemlélete – amely megjelenik az *Enciklopédia* cikkelyeiben is – fejlődésüket feltételezi, aktuális állapotukat pedig a népek társadalmi, politikai és kulturális helyzetével állítja párhuzamba.¹¹ Érdemes különösen odafigyelni Voltaire-nek a nyelvről írott

⁷ SZATHMÁRI István, „Bessenyei magyar nyelvű programja – mai szemmel”, *A szétszórt rendszer*, 18–22.

⁸ A *Magyarság* című röpiratból idézett gondolatot (PVE 431) megtaláljuk a *Jámbor szándékban* is, ahol „Magyar lexicon”-ról beszél, amelyet egyébként, véleménye szerint, csak tudós szerzők közössége képes megalkotni. (PVE 477)

⁹ A kérdésről lásd tanulmányunkat: „Les dictionnaires en Hongrie”, *Dix-huitième siècle*, n. 38. (2006), 237–252.

¹⁰ Michel BELLOT-ANTHONY, „Grammaire et l’art de traduire dans l’*Encyclopédie*”, *L’Encyclopédie et Diderot*, éd. par Edgar MASS – Peter-Eckhard KNABE, Cologne, 1985, 7–26.

¹¹ Például a Beauzée tollából származó „Langue” című cikkely. A témáról lásd: Jean-Paul SERMAIN, „Marivaux, écrivain »anglais«: les traducteurs de la première moitié du XVIIIe siècle face au génie de la langue”, *La nascita del concetto moderno di traduzione. Le nazioni europee fra enciclopedismo e epoca romantica*, éd. par G. CATALANO–F. SCOTTO, Armando, Roma, 2001, 15–29. A szerző szerint a nyelvek szelleméről folytatott viták eredményeztek ugyan hamis és általánosító értékítéleteket, de olyan kategóriák létrejöttéhez járultak hozzá, amelyek a nyelvek összefüggéseiről és a fordításról való gondolkodásban új megközelítést tettek lehetővé.

gondolataira, akinek műveit Bessenyei rendkívül intenzíven olvassa ekkor. „Des Langues”, azaz „A Nyelvekről” című írása megtalálható a szerző *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique* című kötete válogatásában, amelyre Bessenyei *A Holmiban* konkrétan hivatkozik.¹² Ebből idézünk néhány, a magyar íróval párhuzamos gondolatot: „A nyelvek fokozatosan fejlődnek és még most sem tökéletesek”, „azoknak a népeknek a nyelve a legteljesebb, amelyek a művészetek és a társadalom fejlesztésében élen jártak”, „a nyelv finomodása az erkölcsök szelídüléséből következik”, „[a] francia nyelv barbársága a művelődés magasabb szintjének köszönhetően szorult vissza”.¹³ Voltaire a francia nyelv sajátosságának tartja a dialogizálásra való hajlamot, a világosságot, míg az angol erősségének az energikusságot tekinti. A francia nyelv világossága, fejlettsége, kivételes alkalmassága a tudományos ismeretek átadására valóságos mítosszá vált a XVIII. században. A francia világossággal (*clarté*) az angol nyelv homályát (*confusion*, *obscurité*) és energikusságát szembeállító nézetek háttérében a nyelvek különböző fejlettségi fokát tételező koncepció áll, mely szerint az energikusság és a vele járó homályosság a fejlődés első fokára, míg a tisztaság és az elegancia a következő fejlettségi fokra lenne jellemző.¹⁴

Marmontel „Traduction” című *Enciklopédia*-cikkelye azért érdekes gondolatmenetünk szempontjából, mivel Bessenyei az ő fordítását tartotta alkalmasnak, hogy közvetítő szöveggént Lucanus eposzának magyar fordítása során felhasználja. Marmontel

¹² Lásd 3. fejezetünket. Az írás Voltaire műveinek későbbi kiadásaiban „Langues” címmel a *Questions sur l'Encyclopédie* című „szótárában” kap helyet.

¹³ „...toutes les langues sont imparfaites [...] Elles ont toutes été faites successivement et par degré selon nos besoins.” „Les plus complètes sont nécessairement celles des peuples qui ont le plus cultivé les arts et la société.” „C'est à force de politesse que cette langue est parvenue à faire disparaître les traces de son ancienne barbarie.” Az idézetek forrása: VOLTAIRE, *Œuvres complètes*, 1998–2001. Cédérom. (Saját fordításaim.)

¹⁴ A kérdésről lásd: Geneviève ROCHE, *Les traductions-relais en Allemagne au XVIIIe siècle. Des lettres aux sciences*, CNRS, Paris, 2001, 178, 181–189. („Constitution d'un mythe”, „Évolution de la langue française dans la vision allemande” és „Textes anglais vus à travers le prisme de la clarté française” című fejezetek.)

a szabad fordítás híve. Azt vallja, hogy az antik irodalom versben írt műveit a modern nyelvek szellemének megfelelő költői próza jobban közvetítheti. Bessenyei ezt a munkáját tartja egyedül „valóságos Magyar fordítás”-nak és fordításra vállalkozó íróársainak ajánlja összehasonlítási alapul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elégedett lenne vele: „Nem bizom magamhoz a’ fordításnak Mesterségébe; és ennél nehezebb dolgot a’ nyelvekre való nézve alig ismérek. Ezt a’ kis fordításomat ezerszer igazítottam már, még-is alig olvashatok benne úgy hat, hét sort, hogy hibáját ne lássam” (TB 338). A fordítás kihívást jelent számára, hogy megújítsa a nyelvet és alkalmassá tegye az idegen nyelven megfogalmazott gondolatok közvetítésére.

A fenti gondolatokat azért bocsátottuk előre, mert Bessenyei a nyelvek természetéről legtöbbször talán fordítások értékelése során értekezik. Pope *Essay on Man* című művének magyar tolmácsolására kétszer is vállalkozott francia közvetítő szöveg felhasználásával. Pope bölcséleti költeményének három francia fordítása 1737 és 1787 között készült el és mindegyik fordító más értelmezést adott neki, főleg vallási tekintetben.¹⁵ Az eltéréseket a fordítók az angol és a francia nyelv különböző természetével is kapcsolatba állították.¹⁶ Az egyik fordító (Silhouette) azzal magyarázza, hogy a tanításra és a szöveg „energiájának” közvetítésére koncentrált, míg a finomabb részleteket figyelmen kívül hagyta, hogy francia olvasóit nem tartja képesnek Pope filozófiai mélységeinek megértésére.¹⁷ Bessenyei érvei hasonlóak, főleg az

¹⁵ A kérdésről lásd: Annie RIVARA, „Trois traductions de *The Essay on Man* de Pope: Du Resnel, Silhouette, Fontanes”, *La traduction des genres non-romanesques au XVIIIe siècle*, éd. par Annie COINTRE és Annie RIVARA, Metz, 2003, 47–66.

¹⁶ Diderot véleménye talán a legérdekesebb, aki Silhouette Pope-fordításáról írt részletes elemzésében megfogalmazta a pontos fordítás kettős követelményét, miszerint a fordítónak tökéletesen kell értenie a forrásszöveget, de ugyanakkor tisztában kell lennie saját nyelvének szellemével. (Denis DIDEROT, „Observations sur la traduction de ‘*An Essay on Man*’ de Pope par Silhouette”, *Œuvres complètes. Introduction et commentaires* par Alain SEYZNEC, Hermann, Paris, 1975, I, 165–266.)

¹⁷ Alexander POPE, *Essai sur l’homme*, poème philosophique en cinq langues, A. König, Strasbourg, 1762, 304.

1802-ben készült fordításhoz kapcsolt magyarázatában, ahol elegendőnek tartja, ha a fordítás az „anglus Pópnak elméje szerint készült”, míg a „vers és gondolat a magáé” (KÖ 422). Külön kitér arra, hogy az angol Pope történelmi, filozófiai előképzettségű, a költészetben jártas olvasókhoz szól, akik könnyen követik a „sebessen röviden”, „egyik tárgyul másakra szökő” költő-filozófust, míg neki az „együgyű”, „falusi” ember a választott olvasója, aki akkor érti csak gondolatait, ha a túl tömör írást könnyedebbé teszi (KÖ 401). Fordításában a két nyelv „természete” közötti „egyeztetésre” vállalkozik, amelyet úgy értelmez, hogy fordítóként igyekszik az eredeti „erejét” és „méltóságát” megőrizni, miközben fontos célja, hogy saját nyelve természetének megfelelően.¹⁸ Érdekes felidézni itt Bessenyei kortársának, Fekete Jánosnak a megfogalmazását: szerinte a fordítónak a szerző „lelkével” kell azonosulnia. A francia nyelvből fordító költő a „világosság” elvének követését tartja feladatának.¹⁹ Bessenyei rövidebb részleteket az angol Milton és Young műveiből is lefordít. Kommentárjaiban az angol és a francia nyelv összehasonlításának korabeli sztereotípiái jelennek meg. Az angol irodalom „fenséges” stílusesszényére érzékeny, noha azt sajátosan értékeli (megfogalmazása egyes francia fordítókéra emlékeztet): „gondolataik időnként ijesztőek, de mindig nagyszerűek”, „[a]z anglus úgy szeret írni, hogy gondolatai irtódzást okozzanak” (KÖ 426). Összehasonlítja a két nyelvet: az angol nyelv „mély”, „erős”, méltóság és „fel emelkedés” jellemzik, a francia a „rendkívül való gondolatok módját” nem szereti. Világosan megfogalmazza azt is, hogy itt kifejezés-módról és stílusról van szó elsősorban. A francia nyelv véleménye szerint rövidebben, tömörebben fejezi ki a gondolatokat, mint a magyar, és ennek egyik oka a magyar nyelv (és olvasók) „fejléttségének” alacsonyabb szintje (KÖ 421–428). Nemcsak a magyar

¹⁸ „...én frantziából tettem által magyar versekre, de szabad forditással, tsak a dolgot követve mivel lehetetlen vólt a nyelvnek két egymással ellenkező természetit sorrul sorra szórul szóra egyeztetni, úgy, hogy a munka más felől minden erő, méltóság nélkül valóvá ne legyen.” (KÖ 427)

¹⁹ Lásd: FEKETE János Voltaire *Orléans-i szűz* című művének 1796-ban készült, kéziratban maradt fordításának bevezetőjét, MTA, 1951/31, RUI 4° 353.

nyelvet, a németet is szegényebbnek találja a francia és az angol nyelvénél, míg a latin nyelv méltóságát dicséri.²⁰

Bessenyei időskori munkáiban gyakran visszatér a nyelv sajátosságairól való elmélkedéshez. Nem áll rendelkezésére gazdag könyvtár, mint Bécsben, a gondolati összegzés már a fejében van, nem érzi szükségét annak, hogy ismereteit új tanulmányokkal egészítse ki. Amikor felidézi vagy lefordítja a fiatalkori munkákból már ismert szerzőket és műveiket, más célt állít maga elé, mint korábban.²¹ Nem azért fordítja a francia műveket vagy inkább azok részleteit, hogy azt vizsgálja, alkalmas-e a magyar nyelv „természete” a fordításra, vagy hogy az Európában ismert eszméket és műveket tolmácsolja. A fordítások áradó gondolatainak logikus folyamatba foglalásában segítenek (*Rómának viselt dolgai*), gazdag illusztrációs anyagot adnak állambölcseleti munkáihoz (*Magyar Országának Törvényes Állása, A társaságnak eredete és országglása*), vagy éppen egy olyan elbeszélési forma megtalálásához nyújtanak segítséget, amely a rendszeralkotás kényszere elől menekülő író ellentmondásoktól terhes gondolatait keretbe fogja (*A bihari remete*). Ezeknek a műveknek jegyzeteiben, elő- és utószavaiban Bessenyei egyszerre értekezik a nyelv természetéről általában és ezzel párhuzamosan a magyar nyelv sajátosságairól és állapotáról, valamint a megfelelő kifejezési forma választásáról. A *Tariménes útazásában* tér vissza az író hosszabb elmélkedésben a nyelvről való filozofáláshoz, ami talán meglepő, hiszen ez a műve regény és eredeti alkotás. „Emlékeztetés” című bevezetője egységbe kapcsolva veti fel az eddig érintett kérdéseket: a nyelv fejlődése, a nyelv tökéletesedése, a gondolat elsőbbsége, a nyelv funkciója és természete, a fordítás lehetőségei, a megfelelő kifejezési forma választása.

²⁰ AH 353–355. A latin és a magyar nyelv természete között a szórend szabadságában látja a legnagyobb eltérést. TÚ 215. Bessenyei nem kapcsolódik be a fordításról író társai között folyó vitába, mint ahogy itt sem „a latin vagy a magyar kérdést akarja eldönteni, hanem a magyar nyelv hasonló szintre fejlesztését sürgeti.” HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A magyar nyelvűség programjai a XVIII–XIX. század fordulóján”, *Historia litteraria*, 282.

²¹ A fordítások közül a legfontosabbak: Millot világtörténete és Vaissete történeti földrajza, de feltehetően Rousseau *Emiljét* is újraolvasta. Lásd erről utolsó fejezetünket.

A nyelvműveléssel összefüggő kérdések a program megfogalmazásának idején és 1804 körül kerülnek Bessenyei műveibe. Pályájának ebben a két szakaszában válaszolt a legerőteljesebben arra a kihívásra, hogy az új gondolatok mellett az Európában már elterjedt irodalmi formákat, műfajokat meghonosítsa magyar nyelven. A magyar nyelv kifejezőképességéről elmélkedni különösen aktuális volt 1804-ben, ezt jól bizonyítja a *Magyar Kurír*-ban ebben az évben megjelent pályatétel, amelynek címe: „A magyar nyelvnek kiműveléséről.” A legjobb választ a lap jutalommal honorálta. Az élénk érdeklődést 22 beérkezett pályamű mutatta, amelyek közül első helyre Kis Jánosét, a másodikra Pánczél Pálét sorolták. Utóbbi hosszan kitért az egyes nemzeti nyelvek szellemére, azaz sajátos jellegére, különböző európai (főleg francia) elméletekre hivatkozva.²²

A gondolatok nyelvi megformálásában és megértetésében a nyelv tökéletesítése mellett a megfelelő forma megtalálásának, a műfaji kifejezésnek fontos szerepet tulajdonít Bessenyei. A tudományokat csak úgy lehet közérthetővé tenni, ha az olvasó számára vonzó formában jeleníti meg őket írójuk. Ez a gondolat fordítói programját is jellemezte, de legalább annyira érvényes eredeti munkáira. A *Holmi* „Magyar írás módja” című fejezete kitér a kifejezésmód kérdésére. A filozófia és a tudományok megfelelő megfogalmazása mellett a különböző irodalmi műfajok nyelvi, stílusbeli és formai sajátosságairól is értekezik, példákból kiindulva (AH 314–315). Véleménye szerint tudományos és filozófiai témákról írva sem mondhat le az író arról, hogy olyan műfajt, nyelvet, stílust válasszon, amely az olvasók „elméjét” és „szívét” egyaránt megragadja: „irjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket” (AH 373–375).

A más európai nyelveken elterjedt és a magyar írásokból hiányzó műfajok meghonosítása része nyelvi programjának, amelyet nemcsak megfogalmaz, megvalósításában is szerepet vállal.²³

²² A témáról lásd: GÁLDI László, „A felvilágosodás magyar nyelvelméletének előzményei”, *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAI László, Akadémiai, Bp., 1975, 229.

²³ Szathmári István idézett tanulmányában erre is felhívja a figyelmet. I. m., 24.

1778-ban levélregény-töredékében azt vizsgálja, alkalmas-e a magyar nyelv ennek a műfajnak a művelésére, amely az angoloknál „már régóta szokásba van”. Ugyanitt olvashatjuk megjegyzését: „Minden munkámat e’ szerint készítettem próbára a’ magyarságban” (SZ 694). Fiatalkori műveinek műfaji változatossága a tudatos nyelvfejlesztés eredményeként értékelhető.

Az európai felvilágosodás hagyományos „nagy” műfajaiban és a kor jellegzetes rövid műfajaiban alkotott írásaiban, valamint a főszöveget kísérő paraszövegekben egyaránt megfogalmazza a nyelv tökéletesítésének szándékát. Bessenyei tudatos műfaji gondolkodásának tulajdoníthatjuk, hogy a közönségre közvetlenül ható színdarabok, a beszélt nyelv alkalmazását lehetővé tevő dráma és dialógus gyakoriak fiatalkori művei között. Általános vélemény a korban – és az írók nagy része éppen Bessenyeire hivatkozik –, hogy a nyelv tökéletesítéséhez a magyar színház létrehozása és sikere szükséges. Zechenter Antalt idézzük 1775-ből: „addig, míg valami igaz Hazafinak kegyelméből, Magyar Theátrum fel nem állítatik; soha a’ nyelv tökéletes nem lesz.”²⁴ Bessenyei Zechenter *A’ Hihető Mahomet* című Voltaire-fordításához írt előszót, amelyben a(z) egyébként meglehetősen nehézkes) fordítás jelentőségét a magyar nyelv „felemelése” szempontjából méltatja. Érdekes megjegyezni, hogy Zechenter kérésére Bessenyei vállalta a fordítás ellenőrzését: „némelly Magyar szónak vizsgálásá[t]”, ahogyan erről az előszóban tájékoztat (SZ 697).

Fiatalkori és időskori írásainak, természet-, társadalomfilozófiai esszéinek, történetírásainak, prózájának és verses műveinek egyaránt fontos jellemzője a nyelv pontosságára, a stílus finomítására való törekvés és a megfelelő formai megoldások keresése. Jól mutatják ezt az írói szándékot a kéziratváltozatok eltérései. *Magyarság* című programírásában hosszan részletezi a magyar és az európai nyelvek és kultúrák eltérő helyzetét. Megfogal-

²⁴ Idézi VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987, 153. A témáról lásd: PINTER Zsuzsanna, „Magyar nyelvűség a 18. század színmű-irodalmában”, *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Argumentum, Bp., 2005, 153–206.

mazza az írók feladatát és felelősségét abban, hogy a tudományokat, a filozófiát és az irodalmat magyar nyelven megszólaltassák. A közönség nevelését fontosnak ítéli, amelynek szemléletmódját alapvetően meg szeretné változtatni, mivel véleménye szerint igénytelenség jellemzi őket: „Nállunk ha Komédiát, Tragédiát ír valaki, némellyek ki nevetik, mert ezt hijában valóságnak tartják” (PVE 430). Bessenyei sajnálkozik azon, hogy hazájában az iskolai tanulás ódon ismereteket közvetít, amelyben a „világi” ismeretek nem kapnak megfelelő helyet, de azon is, hogy a „Magyar Könyvekben leginkább Bibliai Írás’ módját” lehet megtalálni (AH 240). Időskori műveiben is visszatér ahhoz a gondolatához, hogy csak vallásos tárgyú írásokban gazdag kellőképpen a magyar nyelv, és hogy hiányoznak a hagyományok egyéb területeken. A *Tariménes útazása* „Emlékeztetés”-ében összekapcsolja elméleti gondolatait a nyelv fejlettségi szintjéről és a kifejezési formáról a konkrét cselekvési programmal: megtalálni az „új szólás’ formáját”, azaz a megfelelő és lehetőleg minél meggyőzőbb és tömörebb kifejezési formát a szaknyelvek területén, a filozófiában, az irodalomban és a retorikában (TÚ 213–216).

Érdekes megfigyelní, hogy Bessenyei fiatalkori műveiben az Európában elterjedt formákat, műfajokat, stílusokat próbálja meghonosítani és ezzel párhuzamosan gondolkodik sokat a nyelvek eltérésein. Időskori munkáiban, amikor a nyelvművelés továbbra is központi gondolata marad, a formai keresés vonatkozásában az újdonság egyetlen kritériuma mintha az eredetiség lenne. A műfaji vegyítés számos példáját valósítja meg ekkor szintézisre törekvő műveiben. Az európai felvilágosodás esztétikájának és filozófiájának is a szintézisre törekvés lesz egyébként az általános jellemzője a század közepétől kezdve. A párhuzamos tendencián belül azonban Bessenyei törekvésében a nyelvi megújítás mindegyik művében alapvető jelentőségű kérdés marad. Ekkor vállalkozik regény írására, amelyben a társadalomelméleti, a történeti, az állambölcseleti ismereteket és a fikciót ötvözi. A *bihari remete* befejezésekor a sokágú filozófiai kérdések megfogalmazása mellett („természet, ország törvénye: vallás, lelki isméretnek igassága; emberség, betsüllet, szánakozás”) művének eredetiségét a nyelvi kifejezés és a megfelelő forma megtalálásá-

ban látja: „Soha magyarul nyomtatot irással, még ily formában okoskodni nem kívántak.” A feladat véghezvitelében megnyugvást talál: „Gondolat tenger áradt fejemre. Lehetetlen volt nyugodnom, míg le nem irtam. Meg van; meg könnyebbültem...” (PM 474.) Talán legeredetibb műfaji invenciója *A Természet Világa*, amelyet Vörös Imre találóan jellemez a „filozófiai költészet” műfaji elnevezéssel.²⁵ Már a műfaj antik előzménye jellegzetességének azt tartották, hogy a költészet erejével tudja pótolni a tudományos igazságok egzakt megfogalmazását. Bessenyei műve a hasonló törekvéseket megvalósító alkotások között kivételesen eredetinek tekinthető a szintézisteremtés, a költői erő, a tematikai gazdagság, a nyelvi megfogalmazás világossága, a próza és a vers szerves kapcsolatának megvalósítása szempontjából.

²⁵ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Akadémiai, Bp., 1991, 40–47.

11. rész

A REGÉNY LEHETŐSÉGEI: AZ UTAZÁS ÉS A SZERELEM MOTÍVUMA*

„...e’ Világ isméretinek szomjú vágyódása kerget...” (TÚ 142)

„...az Ember kétszer születik; egyszer, mikor Világra jön, melyről nem tud, másszor, mikor meg szerelmesedik, melyet érez, és nagyon tud.” (TÚ 346)

A magyar regény az európai irodalomhoz képest nagy késéssel jelenik meg. 1788 és 1804 között született az első három mű ebben a műfajban, amelyeket eredetinek tekintünk: Dugonics András *Etelka*, Kármán József *Fanni hagyományai* és Bessenyei György *Tariménes útazása* című műve. A regény a XVIII. század derekától kezdve jelenik meg a magyar irodalomban, az európai irodalomhoz képest több mint egy évszázados késéssel. Az a mintegy százharminc mű, amely a magyar nyelvű regények első korszakát jelenti, nem feltétlenül a legkiválóbb európai regények lefordításaként született, és a fordítások sem a legsikeresebbek, jelentőségük mégis rendkívül nagy a műfaj elterjedéséhez szükséges olvasóközönség kialakításában.¹ A magyar nyelvre átültetett fikcióra épülő művek között megtaláljuk az európai regény több műfaji variációját; legtöbb fordítás a kalandregényekből, a törté-

* A fejezet készítése során három korábbi tanulmányunkat használtuk: „»Ariadné fonala« Bessenyei György *Tariménes útazása* című regényében”, *Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, Pompeji Alapítvány, Szeged, 2004, 221–229; „»Az ember kétszer születik...« (A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben)”, *ItK*, 2000, 1–2, 100–114; „L’amour, deuxième naissance de l’homme. Les représentations de l’amour dans les premiers romans hongrois”, *Acta Romanica XXII*, Szeged, 2002, 52–74.

¹ Az 1745 és 1801 közötti időszakban megjelent százharminc regény bibliográfiája és rövid ismertetése: GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, MTA, Bp., 1941, 206–321.; A témáról lásd: WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Akadémiai, Bp., 1959; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1994, 197–233.

neti témájú, valamint a heroikus és a filozofikus regényekből készült. Valamennyi közül a legnagyobb magyarországi sikert Fénelon *Télémaque*, Marmontel *Bélisaire*, La Calprenède *Cassandra* és Meletaon *Die Türkische Helena* című művei jelentették.² A XVII. század jellegzetes műfajai, amelyek a politikai-történelmi téma ábrázolására elsődlegesen alkalmasak – az eposz, a széphistóriák, a verses mesék, a történetírás, a morális és didaktikus művek – a XVIII. századi olvasók körében is megőrzik vezető helyüket. Csak a század utolsó évtizedeiben kezdi meghódítását az új prózai műfajok sora: köztük a különböző rövid műfajok (a mese, a novella, az anekdota, a dialógus) és a regény.

Bessenyei művei közül regényének, a *Tariménés útazásának* értelmezése váltott ki a legtöbb vitát, Kazinczy Ferenc megjegyzésétől napjainkig.³ Értelmezték kulcsregényként, éregényként, Mária Terézia korának dicséreteként. Nagy Imre kritikai kiadása és a regényről készült kitűnő kismonográfiája kritikus bemutatását adja a kérdésről írt hatalmas szakirodalomnak. Részletesen foglalkozik a műnek azzal a sajátosságával, hogy ez a regény – akárcsak korabeli európai megfelelői – magába olvaszt más műfajokat, amilyen a mese, a szónoki beszéd, a filozófiai értekezés, a dialógus vagy az utópia.⁴ A regénynek ezt a korszakát különös-

² 1750 és 1800 között a *Télémaque*-ot kétszer fordították hazánkban latinra és három teljes magyar fordítása készült, ezenkívül sok részlet is megjelent belőle; a *Bélisaire* öt fordításban jelent meg, amelyből egy latin nyelvű volt; a *Cassandra* (rövidített) fordítása több kiadást ért meg, Meletaon (Joh. L. Rost álneve) műve *Kartigám* címmel öt kiadásban jelent meg magyarul. Lásd az előző jegyzetben idézettekén kívül még: SZAUDER József, „Marmontel en Hongrie”, *J. F. Marmontel*, Clermont-Ferrand, 1970, 299–312; KÖPECZI Béla, „A magyar *Télémaque*”, *Magyarok és Franciák*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1985, 287–318.

³ KAZINCZY Ferenc *Levelezése* (Levél Kis Jánosnak, 1802. szeptember 29.), sajtó alá rendezte VÁCZI János, Bp., 1891, II, 495.

⁴ NAGY Imre, *Utazás egy regény körül. Bessenyei György „Tariménés útazása” című regényének filológiai elemzése*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1998. Főleg a műfaj történeti háttéréről és a mű utóéletéről írt fejezetek fontosak témánk szempontjából: 117–166. Lásd ezenkívül tanulmányát: „Filozófia, állambölcsélet, utópia, szatíra. Bessenyei György *Tariménés útazása* című regényének műfaj történeti háttere”, *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Magvető, Bp., 1999, 68–82.

képpen jellemezhetjük M. Bahtyin megállapítását követve úgy, hogy ez a kanonizálatlan fiktív műfaj „megfertőzte” a többieket, miközben befogadta azokat, anélkül hogy alapvető műfaji sajátosságai megkérdőjeleződtek volna.⁵

Ebben a fejezetben nem az a célunk, hogy egy új regényértelmezésre vállalkozzunk. Bessenyei regényét Nagy Imréhez hasonlóan sajátos szintézis megteremtésének tekintjük,⁶ amelyben az író a fikció lehetőségét használja arra, hogy gondolatait összegezze, az elbeszélő forma rendkívül eltérő elemeinek összekapcsolásával. A szintézis létrehozásában jelentős szerepet játszó két téma sajátosságait és kapcsolatát elemezzük: az utazás és a szerelem motívumát. A *Tariménes útazását* az író koncepciójának megfelelően olyan labirintusnak tekintjük, amelynek sokrétű szövevénye minden olvasó számára más tanulságot és élvezetet tartogat. Ariadné fonala, amelyet az író olvasója kezébe ad, arra bátorítja, hogy minél több útvesztőbe merjen belépni, a regény minél több „setét” részének „megvilágosításával” próbálkozzon meg, hiszen a kiutat biztosítja számára kísérőként: „Ereszkedjünk le már e Múnkának értelmére, és kezünkbe vévén Ariadnének fonálát, járjuk meg szövevényét, világosítsuk setéségét, és végre térjünk ki belőlle” (TÚ 117).

Az utazás egyszerre szimbolikus és strukturális elem. Filozófiai tartalma gazdag, ugyanakkor a cselekménynek áttekinthető szerkezetet ad: az egyéniség kibontakozásának kerete, időt kíván, kísérők biztosítják folytonosságát, találkozásokat tesz lehetővé, vannak állomásai, kezdete és vége. A szerelem motívuma a boldogságfilozófia megfogalmazásában játszik fontos szerepet, a végzetszerűséget, a kiszámíthatatlant mutatja meg az ember sorsában, ráébreszt arra, milyen fontos része van az érzelmeknek az emberi természetben. Bessenyei a főhős életének azt a korszak-

⁵ A „megfertőz” kifejezést Mihail Bahtyin regényelméleti tanulmánya nyomán használom: BAHTYIN, „Az eposz és a regény. (A regény kutatásának metodológiájáról)”, *Az irodalom elméleti III.*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 32.

⁶ Nagy Imre Vajthó László koncepcióját felidézve „szintetizáló mű”-nek tekinti a regényt, amelyben különböző típusú elbeszélési formákat vegyít az író, miközben a „vergődő filozófus” eltérő filozófiai nézőpontokat ütköztet. NAGY Imre, i. m. (1998), 155–156.

kát választja regénye tárgyául, amelyben a világ megismerése és az intellektuális gazdagodás a szerelmi szenvedély felfedezésével kapcsolódik össze. Hatására az ember átalakul, elidegenedik korábbi énjétől, megkérdőjelezi legmélyebb meggyőződéseit. Az átalakulás fájdalmas, de ugyanakkor örömteli, mert lehetővé teszi, hogy eggyé váljon egy másik lénnel, akivel életét tovább kívánja folytatni.

A *Tariménes útazása* című regényhez írt szerzői előszókból következtethetünk az írónak a műfajról kialakított elképzelésére, amely összefügg a kivételes tematikai gazdagsággal és a sajátos elbeszélői technikákkal. Bessenyei több mintát említ, amelyek között egyetlen regényt találunk, a *Telemakhosz utazását* (amely egyébként Fénelon meghatározása szerint prózában írt eposz), több eposzt (Tasso, Homérosz, Vergilius), filozófiai és államelméleti művek szerzőit (Pascal, Bossuet, Locke).⁷ A regényíró hangsúlyozza kettős célját: az olvasót szórakoztatni (ne „ásitozva” olvassa a művet) és tanítani akarja (a szöveg mutasson „világosságot, erőt és felemelkedést”) (TÚ 214). Szeretné bevezetni az „új szöllás’ formáját”, amely más nyelvekben már megszokott. Ugyanakkor az eredetiség követelményét tartja fő mércének: „én tulajdon Magyar írásomnak módja” (TÚ 213, 216). Nyelv- és műfajteremtő szempontok egyaránt vezetnek: „De hogy lehessen oly nyelvbenn bizonyos módonn írni, mellybenn még a’ Tudósok, Philosophusok, Poéták, Törvény-írók, Ékesenn szöllők, semmi módot meg nem határoztak; hol valamennyi irt, ir, mind annyi módonn megyen? Magadnak kell módot teremteni” (TÚ 213). Az említetteken kívül Bessenyei mintái között bizonyára szerepelnek más írók is. Néhány jelenet megszerkesztése vagy a mindentudó narrátor központi szerepe Voltaire meséire emlékeztet. A regény

⁷ TÚ 214, 216. A különböző műfajok keveredését megfigyelhetjük több korabeli francia regényíró műveiben. Érdekes, hogy DIDEROT *Les Deux Amis de Bourbonne* című művének utószavaként 1770-ben írt regényelméleti írásában éppen a három említett eposzíró nevét említi, amikor a regény rokon műfajairól ír: Denis DIDEROT, *Contes, Livre de Poche*, Paris, 1998, 72. A témáról lásd: Jean TERRASSE, „La Contamination des genres chez Diderot : contes, nouvelles, entretiens ou dialogues philosophiques?” *Eighteenth-Century Fiction*, vol. 13, janv-avr. 2001, 284.

filozófiája és különböző elemei szempontjából az időskori munkák közötti párhuzam azonban jelentősebb a külső hatásoknál, ahogyan ezt Nagy Imre helytállóan bizonyítja, amikor elemzi a regény és *A Természet Világa*, a *Prózai munkák* társadalomfilozófiai írásai, valamint a *Rómának viselt dolgai* között fellelhető konkoranciákat.⁸

A regény elbeszélője személytelen formában adja elő a történetet. Az elbeszélői szerep a szerzői szereptől legtöbbször elkülönül, így a bevezetőben és a jegyzetekben, amelyek megszólítják az olvasót. A regényben ezek az arányaikban kis terjedelmű szövegrészek fontos szerepet töltenek be. A két előszó címe is beszédes. Az „Első könyv” élén álló *Világosítás* az író szándékait fogalmazza meg: a mű szerkezetének rejtett útjait villantja fel és emlékezteti az olvasót, hogy fokozatosan egyre messzebb juthat el a megértésben (TÚ 113). A „Harmadik könyvet” nyitó *Emlékeztetés* újabb bátorítást ad az olvasónak, hogy ne riadjon vissza a sokrétegű jelentéstől. „Olvasó Barátom!”-nak szólítja, feltárja előtte kételyeit, a mű alkotása közben felmerült nehézségeket, és gondolatmenetét tanácssal zárja: „Élj, olvass, és gondolkozz!” (TÚ 213–217.) Jegyzetében a szerző olvasója figyelmét fikciójának referenciaelemeire hívja fel, ezzel a fikció és a valóság közötti sajátos kapcsolatra is tanítja: az író „[e]gy szót, egy dologot ide nem teszen, mellyet valóságban szemeivel ne látott volna, vagy egy, vagy más Országgonn” (TÚ 140). A megfogalmazás érdekes, mert miközben a korszak regényeinek jellegzetes hitelesítő eljárását alkalmazza, a fikció általánosító, újjáteremtő szerepére is utal. Felhívja a figyelmet a legfontosabb témákra, de arra is, hogy az olvasónak a regény egészét kell megértenie: „izeiben széllyel szedjed, és újra össze rakjad” (TÚ 216). A személytelen elbeszélés azonban a regény néhány kiemelt jelentőségű szövegrészeiben átvált személyes megfogalmazásba: „Ifúságodnak vigságait eltűnt esztendeid úgy ragadták el magokkal, mint az Ország útján futó sebes szelek a port. Érzéketlenül viszen az idő kézenn fogva hanyatlásodra” (TÚ 345). Ezek a szövegrészek vonatkoztathatók az

⁸ NAGY Imre, i. m. (1998), 99–116.

emberi nemre, ugyanakkor erőteljesen jelen van bennük az ön-
életrajzi jelleg.⁹

Az utazás mint regénytéma és mint a fikció elemeit összefogó
keret az antikvitás óta jellemzi a regényt. A *Tariménes*ben az
utazás konkrét és szimbolikus jelentése az egész művet áthatja:
az elbeszélés ismétlődően megemlíti helyváltoztatásokat és hely-
színeket, miközben a regény egésze a tapasztalatszerzés, a világ
és önmagunk megismerése céljából folytatott utazás. A hős uta-
zásai során a „nevelési” regényen kívül a pikareszk regény XVIII.
századi változataiban is az egyéniségének megfelelő „létezési
módot” keresi.¹⁰

A regény első részének visszatérő motívuma az utazás céljának
meghatározása. A *Világosítás*ban találjuk a legáltalánosabb meg-
fogalmazást: az ember életének, azaz utazásának célja az egyéni
boldogság elérése és a közjó megértése (TÚ 117). Azonban már a
regény első dialógusai mutatják, hogy a szereplők között valójában
nincs egyetértés abban, hogy az egyén és a társadalom boldogsá-
ga egyaránt fontos lehet. A *Tariménes* kísérőjeül választott
„Mester” az utazás kezdetén a mindennapok boldogságát nem
fogadja el célként, magasabb irányt adna az utazásnak: „Min-
den tanultt Embernek leg szentebb kötelessége, az Emberi Érte-
lemnek világát terjeszteni, mivel a’ tudatlanság e’ Világnak
veszte” (TÚ 124). Az utazás céljának kérdése szinte minden ta-
lálkozás esetében újra és újra felvetődik. A válaszok azonban nem
esnek egybe, ez is mutatja, hogy az utazás célja maga a keresés,
a tudás megszerzése. *Tariménes* látszólag akadály nélkül halad
útján, egyéni adottságai, körülményei, segítőtársai megfelelőek.

⁹ Érdekes Nagy Imrének az a hipotézise, mely szerint a „biográfiai tényanyag”
korlátozása és az „elbeszélői szerep” jellegzetességei összefüggének a cenzú-
ra negatív ítéletével. A kiadás reményének szertefoszlása – a megszólítható
olvasó elvesztése által – az „elbeszélői én” redukálására vezetett: „Bessenyei
világosan látta szerzői és elbeszélői szerepének különbségét, s a narrátort
tulajdonképpen főszereplőként vonultatta be a fikció világába, határozottan
elválasztván őt a szerzői éntől.” A fent idézett szövegrész a kiadás alapjául
szolgáló kéziratból hiányzik, Nagy Imre másolatból állította helyre. NAGY
Imre, i. m. (1998), 173.

¹⁰ A meghatározás Tzvetan TODOROV-tól származik: *Théorie de la littérature*,
Seuil, Paris, 1965. 20.

A regény írója vele mondatja ki az utazás szimbolikus jelentését, az utazás és az emberi élet egybeesését: „idegen Bujdosók vagyunk, kiket e' Világ ismértetinek szomjú vágyódása kerget” (TÚ 142).

Az utazásra a regényben közvetlenül több-kevesebb elem utal. Az elbeszélő sokszor csak az utazók elindulását vagy továbbhaladását, az utazás időtartamát említi, máskor leírja a helyszíneket, a megállókat, pontosítja az utazás eszközeit, a napok múlásának periodicitását. A regényben ábrázolt terek zártak vagy nyitottak, lehet egyszerű rozszant ház, remetelak, városi lakás, királyi palota, pompás kert, kerti labirintus, vad hegyek által körülvett tisztás. Ezek a terek ugyanakkor jelképesek is.¹¹ Az idő múlását jól mutatja az a néhány színekben pompázó leírás, ahol Bessenyei a napszakokat festi meg. Közülük azt a leírást idézzük, amelyben a természet legfőbb alkotóelemeit kapcsolja egy képbe a regényíró, egyetemes keretet adva a hős utazásának: „Már a' hanyatlott nap, veres tábláját a' Tengerbe meritette, és tsak gyenge sugárai haldoklottak itt ott [...] Végre egész estve lesz, hol az éjjel teríti ki fekete palástját, mellyet a' kék Ég tsillagokkal béhint” (TÚ 140). Egy másik leírásban a mindent magában foglaló természet elementáris erejét párhuzamba állítja a szereplők érzelmeivel és gondolkodásával. Tariménes szenvedélyének kibontakozását a tűz és a víz megfékezhetetlen találkozásához hasonlítja: „Tariménesnek szívéből érzelmei, 's elméjéről gondolatai ottan ottan úgy vetődtek fel benne, mint a tűzes vasra öntött víznek sebes gőzi, mely magát sisterékelő habokkal lövi fel felé a futó Egekbe” (TÚ 391). A víz a lét folytonossága, az örök körforgás felidézésével egészíti ki legérdekesebben az utazás-motívumot. Trézéni kivételes személyét úgy jellemzi az elbeszélő, hogy lakhelyét bemutatva a felfakadó forrás leírásától eljut az egyetemes mozgás gondolatáig: „Oda fenn kőszikla báltozat alatt búzog; honnan a' felfelé gőzölgő köd-pára magát tseppekre vévénn, tsendes kopogásokkal hull le a' víznek apró gyöngy szem buborékira, mellyek egymásonn kavarogva pattognak széllyel, 's kijebb területén, újra víz színre

¹¹ A kert mint jelkép kérdésköréről lásd: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, 78–94.

változnak. Ezen Forrásról hirtelen az Emlékezet, hogy e' Világ széleinn ingadozó Tengerekből utazna ide" (TÚ 197).

Az utazás a regényben számos konkrét és szimbolikus elem összegződéseként jelenik meg. A főszereplő fiatalsága és az utazás rövidege miatt viszonylag kevés szerepet kap az idő múlásának problémája, az élet és a halál közötti tragikusan rövid út. Ezt a jelentést az elbeszélés fordulópontjánál találjuk, amikor az elbeszélő a személyes formát választja, közvetlenül a szerelem szenvedélyének bemutatását megelőzően: „Szüntelen utazva, előtted mindig állását mutatja: nem tudod hogy megyen, csak azt látod, hogy halad. Körül nézed magad... az idő, virág ágyaidat össze tapodta" (TÚ 345). A gondolat első része az óra képzetét idézi fel.

Az utazás linearitást feltételez, van kezdete és vége. A beavatás-megismerés jellegű utazás ugyanakkor a labirintus szövevényével asszociálható. Maga az utazás valójában fontosabb, mint a megérkezés.

A felvilágosodás regényeiben az ismeretek megszerzésének kétféle módja van. Első helyen általában a saját tapasztalatok, próbatételek szerepelnek, így például a pikareszk jellegű regényekben. Ezt az elemet Bessenyei kevésbé használja fel és szinte csak az „érzelmeik iskolájának” területén. Igaz, hogy ez a tapasztalat sorsfordító jelentőségű, hiszen a szerelem Tariménes számára a második „születést” jelenti.

A főhős tudásának nagy részét beszélgetések során vagy különböző dialogikus elbeszéléstípusok közvetítésével szerzi (szónoklatok hallgatása, levelek felolvasása). Az utazás és a regény mintegy kétharmadát kitevő dialógus láncszerűen fonódik össze, biztosítva, hogy a laza kapcsolatban lévő összetevő elemek sehol ne hulljanak szét. A két elem a felvilágosodás regényeiben gyakran kapcsolódik egybe. Az utazás motívumát felhasználó pikareszk regény és a „dialógusregény” egyaránt a XVIII. század jellegzetes műfajai közé tartozik.¹² Azt sem szabad elfelejteni, hogy Bessenyei első művében, a *Der Amerikaner*-ben is ez a két fő

¹² A két elem jelentőségét tekintve a *Tariménes* Diderot regényeire emlékeztet és főleg *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* című művére.

elem kapcsolódik egybe a dialógus műfajához sorolható kis terjedelmű fiktív alkotásban.

A dialógus a XVIII. század második felében minden korábbi korszaknál jelentősebbé válik a fikcióban az európai irodalomban.¹³ Bessenyei fiatalkori prózájában a filozófiai párbeszéd rendkívül változatos formái jelennek meg, ahogy ezt a dialógusról írt fejezetben láttuk. A párbeszéd Bessenyei regényében újra fontossá válik, sajátos szöveghelyzetének megváltozott szerepével. A dialógus lényege a gondolati csere megjelenítése. Míg azonban a filozófiai dialógusok általában nyitottak maradnak, a regényben az elbeszélő állandó jelenléte a dialógust valójában befejezetté teszi és a regény egésze adja meg bármelyik rész igazi jelentését. A filozófiai dialógus szereplői nem jelennek meg egyéniségként (akár az ábécé betűivel is jelölheti őket az író), míg a regényíró folyamatosan árnyalja párbeszédeinek szereplőit (beszédmódjuk, megjelenésük, érzelmeik változnak).

Az utazás élményeinek értelmezésében fontos szerepet játszanak a főszereplő kísérői, akik egyéniségének formálását nyomon kísérik. Az is előfordul a regényben, hogy a főhős önmagával folytat beszélgetést, de ez a változat igen ritka. „Mikor örüljek hát, és minek szeressem?” – kérdezi önmagát Tariménes, majd az elbeszélő így kommentálja az elhangzottakat: „Midőn ezen szavait végezné magában...” (TÚ 393.)

Bessenyei sajátos állandó kísérőt ad főhőse mellé: Kukumedóniást, aki maga is érdekes példája a fokozatosan kirajzolódó regényalaknak. Már a regény bevezetésében ellentmondásos szereplőként jelenik meg, aki „józan itélettel egyenes látással birt, de az okoskodásnak furtsáلكodó és nevettسéses módjátúl még egészen meg nem szabadult”, ismeretei „porosak”, viselkedése „vad manért” mutat (TÚ 121). A megjelenéséről adott ironikus külső leírás a szereplő groteszk jellegét emeli ki: „hol busúlva, hol nevetve, hol szóكدsve, hol öszvemerevedve, nyúlángó lépéseivel lábújj hegynn loposkodott fellyebb-alább, úgy, mint a' Sásass

¹³ Vivienne G. Mylne korábban már idézett művében a hétköznapi szereplők és nyelvük megjelenítésével, a hitelesség igényével és az olvasók körének megváltozásával egyaránt kapcsolatba hozza ezt a sajátosságot.

Tóban halászó kék gém, melly nyakát nyújtva, lopvást lépve jár a' keszeg után, midőn ez sebes úszásbann a' viz színénn fekvő napnak világára öldalt villámlik" (TÚ 141). Magánélete is ellentmondásos, megkísérti a házasság, amelynek pedig elvi ellenfele. Ügyetlensége és hűsége szimpátiát kelt, tanítványát kísérve a csatában is kellemetlen tapasztalatot szerez, elvesztve egyik fülét (TÚ 572–576, 452). Még gondolkodása sem reménytelenül régmódi, Trézéni jegyzi meg róla egy ízben: „több okosság lakozik benned, mint képedrűl, állásodrűl gyaníttathatna" (TÚ 330).

A főszereplő egyénisége kibontakozása szempontjából érdekes útítárs egy időn át a Kirakaduhuból származó Kirakades. A folyton formálódó tanár-kísérő és a naiv, bár okos „vadember” elkerülhetővé teszik, hogy a tapasztalatlan fiatalembernek keljen nevetséges kérdéseket megfogalmaznia vagy kétértelmű helyzetekbe kerülnie, középpontban marad, anélkül hogy a kellemetlen próbatételeket neki kellene átélnie. Érdekes, hogy Kukumedóniás „Mester” szerepe jelentősebb kérdések megfogalmazójaként, mint tanítóként: tanítványával együtt vesz részt a beszélgetésekben, ahol ritkán fordul elő, hogy az ő véleményét fogadnák el a beszélgető partnerek.

Tariménes szimbolikus utazásának legfontosabb vezetője Trézéni. Kukumedoniással ellentétben ismeretei szilárdak és minden helyzetben alkalmazhatók. Egyedül él, önállóságát a világtól való elvonulásával is hangsúlyozva: szavai és cselekedetei egységet alkotnak. Tariménes a regényben apjának nevezi, Trézéni pedig fiának szólítja őt. A tudás megszerzését biztosító „Bölcs” járul hozzá legjelentősebben a fiatalember beavatásához: ő formálja leginkább tudatát, teszi lehetővé számára a világ megértését.

A főhőst formáló párbeszédekben rendkívül változatos szereplők jelennek meg. Eltérő lehet társadalmi helyzetük: az egyszerű paraszt, a magának való vidéki és a társasági élethez szokott városi nemes, a „jó vadember”, a filozófus, a hadvezér, a királynő beszélgetőpartnerré válnak. Lehetnek igazi vitapartnerek vagy kiegészíthetik egymás gondolatait. A beszélgetések néhol nyilvánvalóan mutatják a regénynek azt a sajátosságát, hogy más műfajokat képes befogadni: megfigyelhetjük benne a „katekiz-

mus”-formát vagy a filozófiai értekezés dialógussá alakítását, amelyek a tanár-tanítvány viszony alá-fölé rendeltségére épülnek. A párbeszédekben résztvevő személyek száma változó és a szereplők sem egyforma arányban szerepelnek bennük. Nagyon érdekes a regénynek az a része, ahol egy társasági beszélgetést a regényíró a dramaturg különleges invenciójára emlékeztetve jelenít meg: a narrátor három elkülönülten beszélgető pár dialógusát mutatja be párhuzamosan.¹⁴ A dialógusok filozófiai elmélkedésekké válhatnak, amelyeket alig tör meg a narrátor, hogy jelezze a gondolati csere folyamatát. Témájuk szerint is igen sokfélék lehetnek, de fontos megjegyezni, hogy több téma úgy válik a regényben egyre árnyaltabbá, hogy a róla szóló beszélgetések és viták résztvevői cserélődnek, vagy hogy a témákat újra és újra felvetik. Közülük a leggyakoribbak: a házasság, a törvények, a vallás, a kormányzás, az emberi létezés kérdése. Előfordulnak „ál-dialógusok”, így például a regény szereplői titokban hallgatnak végig beszélgetet (köztük parlamenti vitákat a törvényekről). Ezek a részek hosszú kitérőket formálhatnak, lelassítva Tariménes „utazásának” menetét.

A dialógusok szereplői, ahogyan Kukumedóniás alakján keresztül láthattuk, nem tekinthetők „funkcióknak”, amelyeken keresztül az író gondolatait árnyaltabban bemutathatja. Egyéniségük, történetük van, változnak, nemcsak gondolataik, hanem cselekedeteik is fontosak, a regény egészével és a többi szereplővel kapcsolatrendszer fonja össze őket. A regényben szereplő dialógusban az elbeszélő feladata is fontos ugyanakkor, míg például a *Túdós társaság* című filozófiai dialógusban a gondolatok közvetítése teljes mértékben a megjelenített figurákra hárul („Őket beszélgetem, magam részemről halgatok” TB 193), mindössze néhány mozdulatot vagy a szereplők helyzetét jelenítik meg a didaskáliák, de a mű gondolatiságában nem játszanak szerepet.

Az ifjú utazásának utolsó fontos állomása Pirhomegász filozófus felkeresése. A legmélyebb filozófiai kérdéseket megfogalmazó

¹⁴ TÚ 378–380. Ez a forma a polgári dráma Diderot által kifejtett elméletében javasolt „szimultán” jelenetekre emlékeztet.

párbeszédet az utazás céljáról való elmélkedéssel indítja a regény: „A Világban utazóknak nagy magok iránt való kötelességek a bőltséket fel keresni, és értelmeiket Elméjekre vévén általa világosodni” (TÚ 496). A filozófus neve Pyrrhont idézi fel, a kételkedés mesterét, külseje Diogenészt. Alakján keresztül jelennek meg azok a filozófiai kérdések, amelyek Bessenyeit fiatalsága óta nyugtalanítják és amelyekre soha nem talált választ: a világ kezdete és vége, Isten létezése és szerepe, lehet-e hinni a lélek halhatatlanságában. Az ő gondolatmenetében találjuk Bessenyei „spinozista” természetfilozófiájának terminológiáit: közöttük a „Nagy Minden” vagy „Egész Minden”, a „Világ Lelke”, a világ „rendjének” problémája, a „testi világ” és a lélek, a hit, a tudás és az erkölcs összefüggései¹⁵ (TÚ 498, 501–505). A regénynek ez a része formailag is „igazi” dialógusban íródott, az elbeszélő sehol nem avatkozik a kiegyensúlyozatlan párbeszédbe, ahol Pirhomegász fölnye nyilvánvaló, annak ellenére, hogy válaszai nem mindig érthetőek beszélgetőtársai számára. A filozófus a társadalmi békét és a toleranciát, az egyén megnyugvását tartja a megfelelő filozófiai álláspontnak, ahogy vendégeihez intézett utolsó szavai is mutatják: „nyugogygyl álmoddal” (TÚ 506).

Az utazás motívumának szimbolikus jelentése a mű egységét biztosítja. Vége visszatér a kezdethez, a családi házból elinduló fiatalember utazása azzal zárul le, hogy elhagyja a közéletet és családot alapít. Célját beteljesíti, hiszen a hősnek lehetőséget ad önmaga és a világ megismerésére. Tariménes utazása beavatás, amelyben, ahogy láttuk, a kalandok, a próbatételek, a tapasztalatok megszerzése közvetett, hiszen birtokukba jórészt párbeszédek keresztül jut. Az utazás a labirintusban való bolyongásra emlékeztet: az utazó (és vele az olvasó) bizonyos útvonalakat többször is bejár, a tapasztalatok és az ismeretek nem mindig erősítik meg a korábbiakat, és nem is az a cél, hogy egyértelmű

¹⁵ Ezeket a fogalmakat és kérdéseket Bessenyei már *A Holmiban* megpróbálja meghatározni, amikor Isten és a természet kapcsolata izgatja és ahol az itt megjelenő terminológiák közül a két legfontosabb: a „Nagy Minden” és a „Világnak Lelke (ereje, hatalma az ISTEN)”. AH 151, 217. Bessenyei „spinozista” frazeológiájáról lásd Bíró Ferenc *Bevezetését* (főleg: 38–46).

következtetéseket lehessen levonni. Egyes útvonalak kedvezőbbnek vagy fontosabbnak tűnnek, mint mások. A kísérők, az útitársak változnak, tanácsaik nyomán a főhősnek magának kell felfedeznie a világot és önmagát. A tudás megszerzése mellett átéli a kétely fájdalmát is: a vallás, a politika, a filozófia, a közelet területén éppúgy, mint a magánéletben. Az utazás célja az egyén szellemi és érzelmi világának gazdagítása. A társadalomban élő ember személyes világa a köz- és az egyéni érdekek ütközésén keresztül formálódik. A regény befejezése arra utal, hogy a boldogságkeresés beteljesülése a szerelmi házasság. Az ideálisnak látszó megoldás azonban valójában a társadalmi és az egyéni boldogság összeegyeztetési kísérletének sikertelenségét jelenti.

Míg az utazás elsősorban a főhős intellektuális kibontakozásában játszik fontos szerepet, lehetővé teszi, hogy olyan szereplőkkel találkozzon és olyan helyzeteket éljen át, amelyeknek köszönhetően megérti a társadalom működését és azt, hogy mit tehet az egyén a közjó érdekében, a szerelem az egyéni boldogság megvalósítására ad alkalmat, arra, hogy megismerje érzelmeit és egyéniségének egy újabb oldalát gazdagítsa.

A szerelem témája a magyar irodalomban a XVI. századtól kezdve sajátosan ötvöződik a vitézi életformával és a verses kifejezési móddal. A szerelmi téma és a vitézi életmód társítása azt is maga után vonja, hogy a téma kerete nem a polgári, hanem a nemesi környezet.¹⁶ A szerelem legtöbbször az Istennek tetsző házasság realizálásában nyeri el értelmét, a szerelmi szenvedély pedig ritkán társul az erotikával, és szinte mindig fájdalmat vagy szenvedést eredményez.¹⁷ Érdekes felfigyelni arra, hogy míg a XVII. század elejétől kezdve az európai barokk regény a görög regények és elsősorban Héliodorosz *Aithiopicájának* hatása alatt formálódik,¹⁸ Magyarországon még a XVII. század utolsó éveiben

¹⁶ KIBÉDI VARGA Áron, „La plume et l'épée. Réflexions sur la littérature hongroise de la renaissance et du baroque”, *Revue de littérature comparée*, 1999, 3. sz. 293–305.

¹⁷ LUDÁNYI Mária, „A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és a XVII. század eleji magyar irodalomban”, *ItK*, 1979, 4. sz. 359–370.

¹⁸ Georges MOLINIÉ, *Du roman grec au roman baroque. Un art majeur du genre narratif en France sous Louis XIII*, Toulouse, 1982.

is verses fordításváltozat készül a műből, Gyöngyösi István tollából.¹⁹ Az első prózai fordítás csak 1798-ban jelenik meg, készítője az első magyar regény megalkotójaként számon tartott Dugonics András.²⁰ A vitézi és szerelmi témát ötvöző verses alkotások természetesen a történeti jellegű eposz hagyományát is továbbörökítik, ám ugyanakkor az intim témával gazdagítják az epikus műfajokat és nagymértékben hozzájárulnak az új szerelemkoncepció kialakulásához, valamint a szerelmi témával kapcsolatos terminológiák létrehozásához és elterjesztéséhez, amelyek hiányáról panaszkodik szinte minden író, aki a témáról ebben a korszakban eredeti művet vagy fordítást készített. A hazai minták és párhuzamok mellett meg kell említenünk, hogy Bessenyei szerelemkoncepciója a XVIII. századi európai regénnyel is mutat párhuzamokat. A társadalmi felemelkedés és siker konfliktusát a szerelemmel jól mutatják Lesage és Prévost regényei, de Voltaire meséi és Rousseau fiktív művei is.²¹

A *Tariménes útazásában* a szerelem magasztos szerepet kap azáltal, hogy lehetővé teszi a főhős számára, hogy önmagát megismerje, és tanítóitól elszakadva önálló életet kezdjen a társaként választott asszonnyal. A szerelem az érzékenység sajátos megjelenési formája, amely kivételes egyéniségekben születik. Ugyanakkor váratlan, végzetszerű szenvedély, emiatt megszületése pillanatától nyugtalanság és fájdalom kíséri, még akkor is, ha viszonzásra talál.

¹⁹ Gyöngyösi István utolsó munkája az *Új életre hozott Chariclia* (1700), amelyben Czobor Mihály egy évszázaddal korábban készült verses feldolgozását átdolgozza és kiegészíti.

²⁰ *A szerecsenek*. Új életre hozta DUGONICS András kiráji (sic!) oktató, Pozsony és Pest, 1798, I–II. 1964-ben *Sorsüldözött szerelmesek* címmel fordították magyarra.

²¹ Lesage-nak elsősorban a pikareszk műfajában írt *Gil Blas történetére* gondolunk. Prévost minden regénye ezekre a konfliktusokra épül. Voltaire *Zadigja* az egyéni és közéleti boldogság összeegyeztetésének nehézségét példázza. Rousseau *Új Héloïse* című regénye azt a koncepciót állítja középpontba, hogy a szerelmi szenvedélyt és a boldog házasságot lehetetlen összeegyeztetni. A *Tariménes* elemzése szempontjából érdemes azt is megemlíteni, hogy ezekben a regényekben a konfliktusok főleg a férfi sorsában meghatározó jelentőségűek.

A szerelem motívuma a regény közepe táján jelenik meg és beteljesülése a regény megoldásának fő eleme. Születése és szenvedéllyé alakulása több jelenetre töredezve található meg, a többi cselekményszál közé fonódva. Tariménés szerelme Tomiris megpillantásakor azonnal felébred. Bessenyei a jelenet megformálásakor a XVIII. századi regényekben a héliodoroszi minta alapján ábrázolt első látásra fellobbanó szerelem toposzának több elemét alkalmazza, azonban attól alapvetően el is tér, rendkívül eredeti elbeszélési formát alkalmazva. A narrátor a főhős érzelmi és intellektuális tulajdonságait mutatja be az első találkozás előtt. A találkozás az első látásra fellobbanó szerelem toposzára jellemző hagyományos ünnepi környezetben, nyilvános helyen történik meg, a királyné bálján.²² A szerelem tárgyának bemutatása azonban már meglehetősen sajátos, mivel a megszokott külső leírás vagy érzelmi jellemzés helyett a lányról inkább csak morális portrét kapunk: „Tekintetinn a gyermeki ártatlanságnak vidám kedvessége mosolygott, mellyet szemérmetességének kellemetes tüzével fedezett [...] Leány volt, vágyódással, szerelemmel lévén tele, tárgya nélkül” (TÜ 345). Tomiris portréját a narrátor itt félbeszakítja és megváltoztatja az elbeszélés módját is. Személyes stílusra váltva (ahol az egyes szám második személylyel) önéletrajzi jelleget ad a szövegnek, ugyanakkor az olvasót arra biztatja, tartson vele elmélkedésében, amelyben az ifjúság örömeivel és élvezeteivel az öregség lesújtó képeit állítja párhuzamba: „Ó! bódog Idő! hol az édes képzelődések közt e Világ böltességének szomorú isméretinn kívül egy szempillantás [...] örömet, gyönyörűséget, el ragadtatást okozhat! Szomorú Böltsek! [...] mi lehet bódogságotok egy olyan Ifiúnak öröméhez képest, ki szerelmének

²² Jean Rousset a regényirodalomnak ezt a jelenetét sajátos elemek által meghatározott „alapszituációként” értelmezi (két kivételes ifjú portréja, sajátos tér-idő, amely gyakran kapcsolódik ünnepi eseményhez, ahol sokan vannak jelen, a jelenet megkomponálása a jelenlévőket a két fiatal „tekintete” találkozásának tanújává teszi. A tekintetek találkozása fellobbantja a szerelmet, amelynek hatására mindkét személyben betegsre emlékeztető fiziológiai változások következnek be. Egyéniségük metamorfózison megy át. Jean ROUSSET, *Leurs yeux se rencontrèrent. La scène de première vue dans le roman*, Corti, Paris, 1984, 41, 69.

első tűzében tárgyát öleli 's tsókolja! [...] Ifiúságodnak vigságait eltűnt esztendeid úgy ragadták el magokkal, mint az Ország útján futó sebes szelek a port. [...] Körül nézed magad ... az idő virág ágyaidat öszve tapodta: kedvedet, gyönyörűségeidnek óltárán elébb meg hervasztván, végre széjjel szórta” (TÚ 345). Ezután a szomorú hangvételi önvallomás után²³ az író néhány vonással befejezi a portrét: „Tomiris mind ezen emberi inségeknek, szomorú megaláztatásoknak truttzokra, ifjú szépséggel, kellemetességgel, és minden örömet érző tűzzel állott az élők között...” Ezt követi a szerelem szenvedéllé válásának bemutatása. A szenvedély rendkívül heves, teljes kibontakozása Tariménes metamorfózisához vezet, akinek korábbi világa eltűnik, helyét Tomiris foglalja el: „Az egész Teremtésnek formája, fejében, Tomiris képévé változik.” Az ember létezése és a szerelem közötti szoros kapcsolatra utal a szerelemről írt filozófiai elmélkedés, amely így zárul: „az Ember kéttzer születik; egytzer, mikor Világra jön, melyről nem tud, másszor, mikor meg szerelmesedik, mellyet érez és nagyon tud” (TÚ 346). Tariménes szenvedélyének ereje ellenállhatatlan: „A meg áradt érzésnek sebes ostroma elméjét el kapván, magával együtt úgy vitte, mint a magas bértznek oldalán alá rohanó felleg szakadás, a fa levelet” (TÚ 347). A heves érzelmek, amelyek között hányódik, nem korlátozódnak a szerelmi szenvedélyre, egész egyéniségét átformálják, és átalakítják nemcsak a szeretett lényhez, hanem valamennyi emberhez való viszonyát. Ezek az érzelmek igen széles skálát érintenek: „Emberség, szeretet, tisztelet, hiveség, igaz vallás tétel, elmesség, édes öröm, kéttseg, fájdalom, félelem, reménység, bánat, kedv, sat.” A szerelem által kiváltott változások – a zavar, az önkontroll megszűnése – azt a benyomást keltik a hősben, hogy szenvedélye az örök idő és a végtelen tér egészére kiterjed: „Gondolattya, mint az örök időnek ki terjedése annyinak láttzik, szívének érzései pedig az özön viznél nagyobb áradást mutatnak; hogy mehetet,

²³ A regénnyel párhuzamosan született *A Természet Világa* című bölcséleti költeményében az „Inség, a magános életben” című fejezetben hasonlóan rajzolja meg az öregség képét; a vershez fűzött jegyzetében saját életére konkrétan is utal. IK 598–599.

mond magában, kitsiny valóságom ily véghetetlen széles ki terjedésre?”²⁴ Tariménés metamorfózisa azonnal végbemegy, végzetszerűen: „A meg áradt érzésnek sebes ostroma elméjét el kapván, magával együtt úgy vitte, mint a magas bértznek oldalán rohanó felleg szakadás, a fa levelet” (TÚ 347). A fiatalember megnémul, megbénul, álomra emlékeztető állapotba kerül. Az érzelmeit rendkívül intenzíven bemutató jelenet félbeszakad, mivel a lányt az ifjú tekintete és lángoló szavai itt még nem lobbantják szerelemre. Az udvari élet etikettje nem kedvez az intim találkozásoknak, így Tariménés, akinek szenvedélye nem lanyhul, levelekben vallja meg szerelmét. Ezek az egyes szám első személyben írt levelek mintegy meghosszabbítják az első találkozás jelenetét, és összekötik egy második találkozási jelenettel, amelynek kerete ismét egy udvari bál, ahol a szerelem bővölete a korábbinál is erőteljesebben tör rá Tariménésre: „Egész testét vérének fel lobant tüze egytzerre villámlással borítván el, meg némul és testében [...] bálvánnyá változik...”²⁵ A természeti képek az első jelenetben a szerelem végzetszerűséget hangsúlyozzák, míg a másodikban bénító hatását. A szerelem a kiválasztott személytől ekkor végre viszonzást nyer, de Tariménés heves érzelmei még ekkor is inkább megijesztenek, mint elbűvölik Tomirist. Vajon az író iróniájának kell-e tulajdonítanunk (aki öregségében, a magánytól szenvedve beteljesületlen szerelmét idézheti), hogy annak a fiatal lánynak, aki Tariménésben a leghevesebb szenvedélyeket képes felébreszteni, anélkül hogy maga szerelmissé válna, olyan nevet ad, amely Thomiris királynő történetét idézi, a masszagéták

²⁴ Uo. A felfokozott szenvedélyű fiatal életérzését *A Természet Világában* hasonlóan fogalmazza meg: „Úgy érzi, hogy Ég, Föld mind most teremtetet.” IK 261.

²⁵ TÚ 536. *A Természet Világában* is viharhoz hasonlítja Bessenyei a szerelmi lángolást, árnyaltan megkülönböztetve minden fokozatot az érzelmegszületésétől a csúcspontig, amelyet a „vihar mennykő ropogásával” illusztrál. IK 261. A két mű közötti néhány egybeesést érdekesnek tartjuk, annak ellenére, hogy Bessenyei a bölcséleti költeményt és a regényt a műfajok természetének megfelelően alapvetően másképpen használja fel az emberi boldogság mibenlétének keresésére.

szenvedélyes, kegyetlen és véreskezű uralkodójáét?²⁶ A szerelem Tariménes számára a viszonzást követően szinte azonnal kényelmetlen kötelékké válik, hiába próbálja győzködni magát, hogy a szerelem lánc nem jelenti a szabadság elvesztését, hiszen szerelmesével együtt a „Természet” részei. A filozófus a szerelemben sebezhetővé válik. Beletörődik, hogy józan eszével ellentétesen cselekedjen: hogy el tudja venni szerelmét feleségül, áttér a katolikus vallásra, noha a természetes vallás híve. Ezenkívül az udvart is el kell hagynia, hogy szerelme beteljesülhessen, és vissza kell húzódnia vidéki birtokára, bár tudja, hogy ott az unalom várja.

A szerelem kibontakozásának árnyaltabb bemutatását Besseneyei a személytelen elbeszélés egyhangúságát megtörve, a levélforma alkalmazásával éri el. Prózai magyarázatot kapunk az elbeszélőtől a levelek születéséről: „Mivel az emberek, a mit egymásnak szembe kimondani szégyenlenek, írásban elő adják: Tariménes is szemérmertességét, félelmét pennájával kívánja segíteni” (TÚ 382). Tariménes a levélnek nemesebb értéket tulajdonít: „Ó bódog találmány! Te Írás! Hol a láthatatlan gondolatoknak tüze láthatóvá lessz, mely papirosson ég, 's nem emészt, mint a Mennyei Tsuda! [...] Olvasd Tomiris ezen Írást – úgy, mint Lelkemnek Lelke...” (TÚ 383.) A szerelem meghatározása egyszerre idézi a fiataalkori műveket: két lény eggyé válik, de benne van a lemondás is saját egyénisége teljességéről. Szenvedélyes levelének elküldése előtt Kukumedóniástól kér véleményt, aki úgy találja, hogy a szerelmes levél túl sok „[f]ilozofiai mélységes okoskodás[t]” tartalmaz és egy teljes levél előadásával ad ifjú tanítványának példát a szerinte megfelelő formát alkalmazva. Tariménes levelének fenséges stílusával szemben a heroikus re-

²⁶ Thomiris történeti alak, aki, hogy testvére vélt gyilkosát megbosszulja, nem elégszik meg azzal, hogy megöleti, hanem levágja ellenségének fejét és egy vérrel tele vázába meríti. A történet Hérodotosz *A görög-perzsa háború* című művéből ismert. Regényes feldolgozása Mlle de SCUDÉRY *Artamène ou le Grand Cyrus* (1649–1653). A jelenet részletes elemzése: René GODENNE, *Les romans de Mademoiselle de Scudéry*, Genève, 1983, 158. Nagy Imre Tomiris nevének nagy XVII–XVIII. századi irodalmát ismerteti, köztük kevésbé vérmes és kifejezetten vonzó hősnőket is: NAGY, i. m. (1998), 119–122.

gények keresett stílusában írt, komikusnak ható levelet olvashatunk itt. Ezt követi Tomiris válasza, amely valójában Tariménes levelének kommentálása. A válasz józan és beleegyező, ugyanakkor hízelgő, Kukumedóniás szerint nem is a lány, hanem apja írhatta. Az egyéni stílusúra formált levelek közlése az elbeszélőt rövid időre elhalványítja.

A férfi és a nő közötti kapcsolat ábrázolásában Bessenyei regényének sajátossága, hogy csak a férfi érez heves és minden mást feledtető, kizárólagos szenvedélyt, míg a nő nyugodt marad, és megpróbál harmóniát teremteni szelíd szerelme és korábbi mindennapi élete között.²⁷ Tariménes számára a mindent betöltő szerelem ellenőrizhetetlen szenvedély, egyfajta „bolondság”: „Legyen gyengeség, ha hatalmadnak hódolok; legyen bűn, hogy szeretlek, imádlak; de el tőkélem magamat reá, tsak tehesselek szerelmessé, hogy te is vétkedben hozzám hasonlóvá tétetvén, véled együtt szállhassak alá Plútónak komor Országába, hol Elizeumnak bódogságát el felejtem” (TÚ 383). Tomiris higgadtan, nemét meghazudtoló ésszerűséggel értelmezi a lobogó ifjú túlfűtött írását: „Nem szükség engem szeretve kárhozatnak adni magadat, mivel szeretetünket lehet úgy élni, hogy Plútónak komor Országát el kerülhessük. Elragadtatásod nagy, de nem azért, mintha jobban éreznél másoknál, hanem elméd gondol csak nagyobbakat azokénál” (TU 386). Az elbeszélő véleménye mindvégig határozottan a férfi főhősével azonosul. Ezt látjuk akkor is, amikor Tariménes elhatározza, hogy feleségül veszi Tomirist. Tariménes egyfajta önfeláldozásként, egyénisége teljességéről való lemondásként éli meg a házasságot: „Kirotosznak gyönyörűségeihez szokván, el távozásának óráját előre rettegte. Tutta, hogy az életnek vigságait a magánosság magánál számkivetésben tartya; hogy az Ember, ha idő töltését, elméjét nagy társaságra nem teritheti ki unalmától nem menekedhetik. A tanult férfi az okos Embereknek elveszett társaságát soha feleséggel helyre nem

²⁷ A másik két kortárs magyar regény írójának szerelemábrázolásától ezzel is nagyon eltér Bessenyei, hiszen Dugonics András és Kármán József regényében a nő szerelmi szenvedélyének ébredése található a középpontban. A témáról lásd tanulmányunkat: „»Az ember kétszer születik...«, 100–114.

hozhatja. [...] Ebben van únalom, bádgyadás, amabban soha sints, mivel ez éltetve emésztő tűz; mely éled is alszik is; ama pedig tsendes és mértékletes gyönyörűség” (TÚ 577). Bessenyei boldogságfilozófiája a francia felvilágosodás gondolkodóit idézi, Voltaire filozofikus meséit, Rousseau *Emiljét*. A szerelem az ember életének szükségszerű eleme, amellyel a létezés teljességének megvalósítására törekszik. A szerelmi szenvedély elementáris erejű (nem véletlen, hogy olyan természeti képekhez hasonlítja, amelyek egyszerre ébresztenek az emberben csodálatot és félelmet) és csak rövid ideig biztosíthat boldogságot. A boldogság egy szinte lehetetlen és végtelenül törekeny egyensúly folytonos keresése. Ennek az egyensúlynak az ember érzelmeiben és gondolkodásában, valamint egyéni sorsa és az őt körülvevő világ között kellene megvalósulni. A nyugalom és a folytonos ténykedés egyformán veszélyeztetik létrejöttét; szenvedélyek nélkül nem bontakozik ki teljesen az ember egyénisége, viszont a felfokozott cselekvési kedv és a túlon túl intenzív társasági élet a szerelem elmélyülését akadályozza, azaz a társasági ember és a természeti ember, az egyéni és a társadalmi boldogság szemben állnak egymással.²⁸ A férfi szempontjából ábrázolt szerelem-konceptió megnyilvánulását érzékeljük a regény megoldásának kommentálásában, miszerint a vidékre való visszavonulás amiatt is szükséges a boldog házassághoz, mert csak így lehet a házastársi hűséget (és elsősorban a nőét) biztosítani.²⁹ Ugyanakkor Bessenyei regényének befejezése azt is tükrözi, hogy a szerelem „beilleszkedése” a mindennapi életbe lehetetlen, és ez mindkét nemre egyaránt vonatkozik.

²⁸ Lásd a felvilágosodás boldogságfilozófiájáról Robert Mauzi monográfiáját: MAUZI, *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Albin Michel, Paris, 1969. Főleg: 645–646.

²⁹ Mester Kukumedóniás józan tanácsa egyrészt általában a szerelem mulandóságára utal („Minden ugyanazon dologgal való hosszas élés unalmat vontzol maga után...”), de talán mégis inkább a nő állhatatlanságával szemben keres megnyugtató megoldást: „Tomirisnek gyönyörűsége édes Atyád házában tselédid közt személyyeden kívül más tárgyat találni nem fog. [...] A népes Város, a házassági hívségnek kö szálakkal meg rakott Tengere és ordító zivatarára, melynek agyarkodó hajjai közt hajó törésit szokta szenvedni.” TÚ 578.

Érdekes megfigyelni, hogy Tariménes szellemi fejlődésének útmutatójától: Trézénitől való elválását, amely a szerelem beteljesítése (vagy inkább a házasság megvalósítása) miatt elkerülhetetlen, Tariménes hasonló fájdalommal éli át, mint a szerelmi szenvedélyt: „Érzéseknek nagysága mind kettőjüknek szívét annyira el fogta, hogy nyelvekkel szóhoz nyulni lehetetlen volt. Utóllýára a Bölts, szívében el fáradván, Tárimesesnek kezei között magát ki tépi, és odal szobájába zárkozik. Ez, öldöklő keservével marad egyedül... – kezeit öszve tsapkodva kiáltja: Trézéni! Trézéni! hová lettél!” (TÚ 583.) Az intellektuális tudás útjának követése és a szenvedélyek megismerése összeegyeztethetetlennek látszik. Talán nem véletlen, hogy Tariménes minden „tanára” nőtlen, már első „tudós” beszélgetőtársa is, akit a regény így említ először: „Nételen Urfi”³⁰ (TÚ 130). Trézéni egyébként a szerelmet „természetes ösztönnek” tekinti és szavaival megpróbálja Tariménes szerelmi bánatát enyhíteni (TÚ 398). Tomiris erre már nem képes, „retteg”, látva Tariménes szenvedését. A regény utolsó lapjain ő már egyáltalán nem kap szót (TÚ 583–584).

A szerelmi szenvedélyt hevesen átélő Tariménesnek a házasság – amelynek valójában a szerelem beteljesülésének kellene lennie – nem ígéri azt a kivételes boldogságot, amire vágyott, hiszen útját későbbi élete színhelyére „bánatos örömmel” teszi meg. Az érzelmeknek ez a kettőssége, szükségszerű együttes létezése zárja a regényt.

Bessenyei a regény lehetőségeit eredeti módon használja fel, ahogyan ezt az utazás és a szerelem témájának elemzése mutatta. Jól látható, hogy a heroikus történelmi témájú regény nem jelent példát számára. Fénelontól többet tanul, őt idézi is forrásként, de műfaja szempontjából sem érdektelen a *Telemakhosz*, ez az eposz és a regény határán álló, a különböző prózai műfajokat Bessenyei regényéhez hasonlóan vegyítő mű. Feltehetően hatottak rá a re-

³⁰ Kukumedóniás és Kirakaduhu mellett Kantakutzi is egyfajta párhuzamot mutat a főhőssel: hozzá hasonlóvá válhatna „józan okossága” a világban szerzett ismeretek, az „utazás” nélkül. A három név hangzásának hasonlósága bizonyára nem véletlen.

gény bevezetőjében említett eposzok, az utazás és a szerelem témájának kifejtésében is. Az említett példáktól eltérően azonban Bessenyei hétköznapi hőst választ, akinek útját korabeli, ismert környezetbe helyezi. Így az utazás lehetővé teszi, hogy az állam, a vallás közéletet érintő témáin kívül a mindennapi élet erkölcséről és a társas együttéléstről közérthető nyelven adjon leckét olvasójának. Az olvasó azonosulhat a hétköznapi hőssel, végigjárhatja vele formálódásának útját, elgondolkodhat kételyein, tanulhat a megszelídíthetetlen szenvedély veszélyeiből, ugyanakkor a mindentudó elbeszélő erőteljes jelenléte arra inti, hogy tartson távolságot attól, amit olvasott. A *Tariménes* az emberi létezés teljességéről írt regény, amelyhez hozzátartozik a világ megismerése és az önmegismerés, a tanulás és a sors végzetes ajándéka: a szerelem. Bessenyei a regényben láthatatlan láncsal fonja egymásba azokat a témákat, amelyeknek *A Természet Világában* különálló fejezeteket szentel és amelyek közül itt csak néhány címszót említünk: „Az Ember, mint tudomány és mesterség”, „mint Hit tűrő”, „mint polgári kötelesség”, „mint országló értelem”, „mint Asszony”, „mint házassági hiveség és nételenség”, „mint józan okosság, és lehető boldogság”.

12. rész

A TÖRTÉNETI TÉMA SZEREPE ÉS A TÖRTÉNETÍRÁS MŰFAJA

„Ugy kel irni az eseteket, hogy olvasások által az Embernek és Világának isméretiben böltselkedhess is: hogy okosságunk sorsunkat, a régiek hibáinál fogva meg javithassa.” (RVD I/81)

A történetírás műfaja Bessenyei egész munkásságában jelen van. Bécsi éveiben a nemzeti történelem sajátos korszakairól ír történeti elbeszéléseket. Ekkor születik egyetlen befejezett történetírása: a *Hunyadi János élete*, amelyben a magyar múlt általa legnagyobbnak tartott hőst idézi, akinek cselekedeteit úgy rajzolja meg, hogy közben megmutatja, milyen jelentős volt szerepe az európai történelemben. A XI. század magyar történelméről írt munkáját pedig Voltaire világtörténetének ugyanezt a korszakot áttekintő fejezeteiből készült átdolgozásával egészíti ki. A magyar történelemről mindig a világtörténettel szoros összefüggésben gondolkodik: „kezdgyük el a Magyar csillagból is e Világnak színét nézni” – írja 1779-ben *A Magyar Nézőben* (PVE 435). A bihari visszavonulását követő évekből egy töredék maradt ránk, a benne szereplő évszám szerint 1792-ből *Az Emberi Nemzetnek Szaporodásáról; és Fajáról* címmel. Ez a szöveg Bessenyei történeti-antropológiai gondolkodásának tanúja, amelyben statisztikai számítással próbál téves demográfiai adatokat megkérdőjelezni magyar és világtörténeti példákkal. A rövid szövegben a Bibliát forrásként használó szemléletet is bírálja.¹ Egyik legutolsó műve is történetírás: római történelmet ír, és azt tervezi, hogy ennek folytatásaként világtörténelmet készít, egészen a kortárs történelemig. Ez a terve meghíúsult ugyan, de több művében töredékekben felleljük a világtörténelem különböző mozaikjait.

¹ A szöveg közlése: PENKE Olga, „Bessenyei György kiadatlan szövegtöredéke”, *ItK*, 1998, n. 1–2, 255–258.

Történelemszemlélete határozottan érvényre jut ezekben az írásokban. Első alkotói korszakában különösen foglalkoztatja a kiemelkedő egyéniségek történelemformáló szerepe és felelőssége. Hunyadi Jánosról írt történeti életrajza adja erről a legnyilvánvalóbb tanúbizonyságot. Magyarország és Európa középkori történetében központi fontosságúnak tartja a király és a nemesség kapcsolatának egyensúlyát, a hatalom törvényességét és a tolerancia biztosítását. Vizsgálja a kereszténység és az egyház történelmi hivatását. Ezek a kérdések adják *A' magyar nemzetnek szokásairul* és az *Egész Európa' formája a' XI^{dik} százban* című történetírások fő vonalait. Időskori munkáiban koncepciójában a történelemmel összefüggő morális és politikai kérdések kapnak nagyobb hangsúlyt, ez lesz Róma-történetének fontos jellemzője.

A történeti téma azonban nem korlátozódik a történeti elbeszélésre. Megtaláljuk *A Magyar Nép* című programírásban éppúgy, mint az első alkotói korszak eposzában, színműveiben, dialógusaiban, vagy a fiatal- és időskori társadalombölcseleti írásokban. Még időskori epikus költeményeinek prózában írt jegyzeteiben is hangsúlyos szerepet kap. Fejezetünk első részében ezeket az írásokat tekintjük át röviden a történeti téma szempontjából. A társadalomról elmélkedő írások mutatnak a legtöbb hasonlóságot a történeti elbeszélésekkel: forrásaik gyakran azonosak, koncepciójuk, céljuk hasonló, elsősorban módszerük és írásmódjuk tér el sajátosan. A fejezet második részét szenteljük a történeti elbeszélésnek.

Az eposzt a felvilágosodás korának írói a modern nemzeti történeti témával és a politikai vagy ideológiai aktualitás középontba helyezésével újítják meg. A legnagyobb európai sikert Voltaire *Henriade*-ja aratja, amely két magyar fordításban is megjelent.² Az *Henriade* érdekessége a téma sajátosságán kívül

² A modern kiadásban Vörös Imre Péczeli József fordítását közli. Bevezetőjében bemutatja Péczeli munkáján kívül Szilágyi Sámuel fordítását is. A fordítások 1786 és 1792 között jelentek meg: PÉCZELI József, *Henriás* (1792), sajtó alá rendezte VÖRÖS Imre, Balassi Kiadó, Bp., 1996. Lásd a témáról: Jean-Marie ROULIN, *L'Épopée de Voltaire à Chateaubriand: poésie, histoire et politique*, Voltaire Foundation, Oxford, SVEC, 2005:3.

az, hogy az eposzt Voltaire számos prózában írt történeti jegyzet-
tel kíséri. Kritikusai egyenesen úgy tartják, hogy ekkor születik
meg benne a történetíró. Bessenyei – a francia íróhoz hasonlóan
– a *Hunyadi* minden „ének”-ét prózában írt összefoglalással ve-
zeti be és a verses szöveget hosszú történeti jegyzetekkel egészíti
ki. Jelentősen eltér azonban tőle történelemfelfogásában, mivel
az uralkodó egyértelmű felmagasztalása helyett – amelyre a mű-
faj módot és a francia mű példát ad – a jó uralkodásról úgy fejt
ki nézeteit, hogy Mátyás hibáit hangsúlyozza. Bessenyei a király
és a nemesség közötti egyensúly híve és a hódító politika ellen-
zője.

A versben írt történeti tragédia a felvilágosodás másik fontos
műfaja. A magyar történelmet színpadra álmódó két tragédián
kívül (*Hunyadi László* és *Buda tragédiája*) a görög történelem is
megihlette (*Ágis tragédiája*), valamennyi a hetvenes évek elején.
A nemzeti történelemre épülő tragédiákban a kutatások részben
azonos forrásokat tártak fel, mint a *Hunyadi János élete* című
történeti munkában.³ A nagyközönségnek szánt történeti tragé-
diákban azonban Bessenyei nem keresi a történeti hűséget, fon-
tosabb számára az egyértelmű politikai lecke. A tragédiák köz-
ponti témája: milyen legyen a királyi hatalom és az alattvalók,
valamint a kapcsolatukat meghatározó tanácsadók viszonya. Ezek
a kérdések a szerző politikai álláspontját és helyzetének ellent-
mondásait is tükrözik. A' *Hármas vitézek vagy Trium-virátus*
címmel Voltaire *Le Triumvirat* című történeti tragédiáját is ekkor
fordítja le. Bessenyei – forrásához hasonlóan – a jelennek akar
tanulást nyújtani, de jelentősen módosítja a római történelem-
re épülő eredeti mű mondanivalóját. Voltaire-hez hűen elítéli a
zsarnokot és a jogokat tiszteletben tartó uralkodást dicséri. De
Bessenyei a királyok hibáiért a tanácsosokat okolja és teljesen
idegen tőle a zsarnokölés gondolata, amelyet az isteni igazság-
szolgáltatással helyettesít.⁴

Nem hiányzik a történeti téma A' *Filosófus* című prózában írt
színműből sem, ahol Párménio és Pontyi jellemzésének egyik

³ Lásd BÍRÓ Ferenc *Bevezetése*: SZ 15–16, 33–40.

⁴ A témáról lásd tanulmányunkat: „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII.
században”, *Filológiai Közlöny*, 1985, 107–132.

árnyalataként van jelen. Párménio összefoglalja Bessenyei koncepcióját a „nagy emberek”-ről, közéjük sorolva a filozófusokat, a költőket, a királyi tanácsosokat és néhány hadviselésben kitűnt hőst. Gondolatát így zárja: „Nagy emberek. Hunyadi egyiknél sem volt kisebb” (SZ 542). A főhős könyvekből szerzett kultúrájával szemben az orális műveltséget képviselő Pontyi⁵ történeti ismeretei felidézik Bessenyei világtörténeti érdeklődését: török–perzsa háború, India, Ázsia (Mogul), Amerika (SZ 571).

A történelemről gondolkodó filozófus a dialógus műfajában is szerepet ad a témának. A *Tudós társaság* bevezetőjében Bessenyei utal a téma jelentőségére: „A’ föld színén el terjedett Nemzeteken sok izben gondolkodván, irtam ezt a kis munkát...” (TB 193.) A beszélgetőtársak közül csak egy „historikus”: Landos, ő keresi minden felvetett téma kapcsán a történelmi példát. Ezen a szereplőn keresztül kerülnek elő a Bessenyeit leginkább foglalkoztató történelmi témák: a történelem kezdetei (viták a Bibliával, Amerika felfedezésével és a kínai évkönyvekkel kapcsolatban), a magyar történelem fontos epizódjai (Kálmán király, Hunyadi János és Mátyás), Róma példája, a görög és az angol történelem bírálata (a kereskedelem és az erkölcs összefüggésében) és a haladás igenlése („régén az emberi természet vad volt, most pedig már a’ magával való hosszas társaság miatt szelidült”) (TB 211).

A *Tolerantia* egyik írásában hosszú oldalakon át elmélkedik a pápák világi hatalomra törekvéséről és az állam és az egyház viszonyáról Európa különböző országaiban. Felidézi a középkor több évszázadát. A világtörténelem kronológiáját követi és megemlíti az események évét, valamint a történelem szereplőinek nevét. Bíró Ferenc kimutatta, hogy Bessenyei forrása itt elsősorban Voltaire.⁶

⁵ Szilágyi Márton meggyőzően mutatja be a két szereplő történeti-földrajzi tájékozódásában megmutatkozó jelentős különbségeket („A vígjátékíró Bessenyei művészi távlatai”, *A szétszórt rendszer*, 142–151). A két műveltségtípus vonatkozásában lásd még NAGY Imre: *Ágistól Bánkig*, 32.

⁶ A szövegrész címe: „Biblia. Pap.” Bessenyei írását francia mű fordításának mondja. PVE 171–173, 300–310.

Bessenyei műveinek szoros gondolati összefüggését mutatja, hogy a különböző műfajú írásokban eddig említett történeti témák *A Magyar Néző*-ben egy mű keretén belül jelennek meg. Az emberiség eredetétől elindított vizsgálódás a régi nemzetek történetéről írt gondolatmenetben folytatódik. India, Perzsia, Kína, Amerika után az író felvillantja Afrika példáját és illusztrációnak használja a görög és a római történelmet. Az európai összefüggések foglalkoztatják (a francia történelem nagyobb súllyal, mint a többi nemzet története), miközben állandóan visszatér gondolata a magyar történelemhez. Voltaire *Philosophie de l'histoire*-jához hasonlóan történelemfilozófiai kérdések adják a mű alapját: azt szeretné bemutatni, hogy a vad erkölcsök a vallásnak és a tudománynak köszönhetően szelídültek és hogy a hadi dicsőség és a kultúra nem zárják ki egymást. Bíró Ferenc meggyőzően bizonyítja a történelmi téma fontos szerepét Bessenyei programjában, amelyben a változások szükségességét történelmi példákkal igazolja.⁷ Elmélkedik a társadalmi változások okairól, a művelődés jelentőségéről, a vallás és az egyház társadalmi és erkölcsi szerepéről, a vallási tolerancia szükségességéről. Megjelenik az emberi természet állandóságának gondolata, amely történeti munkáinak fontos eleme. Megfogalmazza ítéletét a történelemről, amely egybecseng Voltaire egyik közismert tézisével, miszerint a világtörténet „a Vér ontásnak szomorú krónikáj[a].”⁸ *A Magyar Néző* tanúsítja, hogy Bessenyei világtörténeti érdeklődése 1779-ben már alapos felkészültséggel párosult. Megnevezi azoknak a francia világtörténeteknek a szerzőit, melyek további munkásságában is szerepet játszanak: Voltaire, Millot és Vaissete (PVE 458). A kötetlen műfajban, amelyet ma esszének neveznénk, Bessenyei vegyíti a történeti, a vallási és az erkölcsfilozófiai gondo-

⁷ „A nemzet meggyőzésében egyetemes érvényű állítások játszhatnak szerepet, ehhez pedig elsősorban a történelem szolgálhat segítséggel.” BÍRÓ, *Bevezetés*, PVE 105.

⁸ PVE 448. A *Philosophie de l'histoire* eredetileg „pamflet”, egyfajta vitairat, 1769-től lesz a világtörténet: az *Essai sur les mœurs* bevezetője. Lásd a témáról Catherine VOLPILHAC-AUGER bevezetőjét: VOLTAIRE, *La Philosophie de l'histoire*. Texte intégral d'après l'édition de 1765, Slatkine, Paris–Genève, 1996. 'Fleuron', 8–9.

latokat, nem követi sem az időrendet, sem a tárgyalt országok földrajzi elhelyezkedését. A mű szerkezetét és gondolatmenetét a programnak megfelelően alakítja. Nem találunk benne fordítást az idézett történeti munkákból, mint például *A Holmiban*.⁹ Kifejezett célja az, ahogyan bevezetőjében kifejti, hogy a tudományokról, így a történelemlről magyarul írjon (PVE 435).

Az időskori munkák közül Bessenyei filozófiai költeményének, *A Természet Világának* történeti témájú jegyzeteit idézzük. Töredékekben jelenik meg bennük a római történelem egy-egy pillanata, amelynek történeti elbeszélést szentel, valamint Kína, Japán és a többi kelet-ázsiai birodalom példája, amelyek időskori társadalombölcseleti írásainak önálló fejezeteit adják. (IK 302, 365, 420, 585, 664.)

Bessenyei történeti elbeszélései a XVIII. század sajátos műfajához kapcsolhatók. Ez a műfaj, amelyet filozofikus történetírásnak nevezünk, a népek-nemzetek és a civilizációk történetét kívánja megmutatni nagy közönség számára, királyok és csaták vagy egyéb nevezetes események története helyett. A történetíró megpróbálja megragadni a társadalmak formálódásának folyamatát, valamint azt, hogyan függött össze a politika története a művészetek, az intézmények és a mesterségek alakulásával.¹⁰ A filozófus történetíró nem a történeti források feltárásában jeleskedik. Bessenyei kijelentését, mely szerint „a historizálás természete [...] ellen van” (PM 231) is értelmezhetjük ebben a jelentésben. Történeti munkák alapján fogalmazza meg elbeszélését, amelyeknek állításait úgy ítéli meg, hogy az ésszerűség és a valóságosság kritériumát alkalmazza, feltételezve, hogy az emberi természet állandó. Bessenyei a római történelem kapcsán

⁹ Ahol idézőjelben közli a Voltaire világtörténetéből lefordított részletet Nagy Lajosról, amelyben azon sajnálkozik, hogy a magyaroknak nem volt olyan történetírója, aki megörökítette volna a nagy király uralkodásának időszakát (AH 324. VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*, éd. par René POMEAU, Garnier Frères, Paris, 1963, II/153).

¹⁰ A témáról lásd Jean-Marie GOULEMOT–Jean Pierre GUICCARDI, „Histoire, historiographie, politique et Lumières”, *Histoire littéraire de la France*, Éditions Sociales, Paris, 1976, VI. 219, 249; Jean EHRARD–Guy PALMADE, *L'Histoire*, Colin, Paris, 1965, 35; valamint kismonográfiákat: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*, Balassi, Bp., 2000, főleg 37–51.

például így vonja kétségbe a tanúk és a dokumentumok szavahi-
hetőségét: „Róma ellenségévé lett és Róma írta meg Emlékezetit.
Jaj a betsülletednek, ha halálos ellenségeidtől kérdik, hogy
erköltseid milyenek voltak” (RVD I/124). Úgy igyekszik elkerül-
ni a pártatlanság hiányából eredő torzításokat, hogy bevallja ol-
vasójának elfogultságát. Személyes elbeszélésmódja meggyőzősi
stratégiájának része. A filozófus történetíró a múltat úgy olvassa
és értelmezi, hogy a jelen számára keres benne tanulságot. Feje-
zetünk mottójául azt a Bessenyei-idézetet választottuk, amelyben
a történetírásnak ezt a sajátosságát hangsúlyozza. A történelem
folyamatát kutató filozófus a nemzeti történelem elbeszélésében
a világtörténeti párhuzamok megmutatását szükségszerűnek
ítéli: „a ki csak egy Nemzetnek dolgait érti, láttya, talán a Nagy
Mindenre való nézve semmit nem tud, sem nem lát, mert egyebe-
ket nem tudván, arról sem ítélni, mit tud és lát [...] Terjesszék
ki hát [...] elméjinket, hogy e Földnek egész golyóbisa felett régi
és mai erköltsökön, hiteken, törvényeken, hadakozásokon okos-
kodván, meg láthassuk hazánkunk is e nagy tükörbe, mind erejét,
mind gyengeségét” (PVE 335).

A *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című történeti életrajz a
történetírás műfaja szempontjából kivételes helyet érdemel az író
munkásságában. Mezei Márta Bessenyei „legnagyobb törté-
neti munkáját” látja benne. Esztétikai értékeit hangsúlyozza, és
azt, hogy a történetírónak „sikerül megformálnia azt a nagy
történelmi egyéniséget, aki töretlenül áll hivatásának magas-
latán, aki nemzetének csak hírt és dicsőséget szerzett.” Fontos
az a megfigyelése, hogy ez a mű történelemfelfogásában eltér
többi történeti munkájától, mivel itt „a múlt nő a hitványabb
jövő fölé.”¹¹

Bessenyei minden történeti művében rendkívül tudatosan
választja meg azt a korszakot, amelyről művét írja. Választásában
itt az vezeti, hogy olyan korszak történelmét rajzolja meg, amely-
ben a magyarok az európai történelemben jelentős szerepet ját-
szottak. Azonban ennél is fontosabb – a történeti elbeszélés mű-

¹¹ MEZEI Márta, *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*,
Akadémiai Kiadó, Bp., 1958, 25.

faja szempontjából is –, hogy kivételes nemzeti hős portréját formálhatja meg: „*Hunyadi János*ban találtam oly Kintsre, melyhez Magyar egeink alatt csak *Első Nagy Lajos* közelit, és a’ ki fiját *Mátyást*-is jámborsággal, vitézséggel felül haladni láttatik.”¹²

A történelmi életrajz a történetírás egyik legnagyobb hagyománnyal rendelkező műfaja. A műfaj legtöbb hagyományos elemét megtaláljuk Bessenyeinél, aki bemutatja a hős származását, majd életének a köz szempontjából fontos eseményeit írja le haláláig. Úgy mutatja be cselekedeteit, hogy pályája sajátos ívet rajzoljon, amelynek csomópontjait, meghatározóit kiemeli. A hagyományos műfaj a felvilágosodás filozofikus történetírásai között is helyet kapott, legismertebb példája Voltaire *XII. Károly története*, amelyet Bessenyei ismer, sőt utal is rá Hunyadi-életrajzában (TB 311). A magyar történelmi mű központi gondolata a kor gondolkodásmódját követi: „a’ nagy dolgokat mindenkor egyes férjfiak csinálták” (TB 316). Bessenyei ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Hunyadi „nagyobb” volt, mint a királyok, vagy egyes államférfiak, „mert ő nem csak vitéz, hanem igaz ember, jó haza-fija s’ hiv jobágy-is volt, nagyra való vágyodás nélkül” (TB 328). Mit is jelent Bessenyei számára a történelemformáló „nagy ember”? A kivételes egyéniséget a természet és Isten ajándékának tartja és ennek a ritka értéknek a megjelenését a véletlenhez köti: „Az emberek csak eszközök; Isten és Természet adnak tanitanak s’ rendelnek el minden embert erre, vagy amarra az érdemre” (TB 310). Hunyadi jellemzői között első helyen a haza szeretete és oltalmazása, a köz érdekének szentelt élet szerepel. Bessenyei a hős életéről írva a harcokban töltött éveknek ad nagyobb helyet, portréjából azonban nem hiányzik a kitűnő hadvezér mellett a bölcs államférfi bemutatása sem. A „nagy embert” a mindenki által rettegett ellenség (Ázsia, török) félelme és tisztelete éppúgy minősítik, mint bajtársainak és alattvalóinak szeretete és csodálata. Kulcsár

¹² TB 299. Láttuk a *Hunyadi*-eposz esetében, hogy Bessenyei számára nem Mátyás (akit hódítónak és önkényes uralkodónak tart) az igazi „nagy ember”. A történelemformáló egyéniségről így ír A *Holmiban*: „Azt gondolod, hogy a Magyaroknak nem volnának *Horatius Coclesei Scevoláji*, *Temistoklesei Cincinnatusai*? Fogadom, hogy ezek közül, *Hunyadi János*nál, sem nagy *Lajos*nál egyik sem nagyobb.” AH 259.

Péter felhívja a figyelmet arra, mennyire különleges és egyedi Bessenyei munkásságában az életrajzban megmutatkozó harca-
szati érdeklődés.¹³ Ez azért fontos az elbeszélésben, mert az író
így be tudja mutatni, hogy Hunyadi milyen kivételesen tehetséges
stratégia: a cél érdekében jól választja meg a csata helyét, a csatá-
ban részt vevő katonai egységeket, használja a cselt, a meglepetést,
ki tudja számítani az ellenfél reakcióját. Tudja mikor és mivel kell
katonáit lelkesíteni. Erkölcsi ereje megkérdőjelezhetetlen, a leg-
nehezebb helyzetekben is meggyőző. Bessenyei többször idéz se-
regéhez intézett szónoklataiból (például: „*Rajta vitézek, így mond,
miénk a' győzelem, szalad a' pogányság!*”). Eposzi fenséget ad a
csatajelenetnek, amikor a hadvezér szavainak csodával határos
hatását felidézi: „Azt gondoltad vólna, hogy Hunyadi egy kiáltás-
sal a' le-tapodt füveket fegyveres vitézekké teremtette, vagy a'
föld gyomra nyílt-meg, s' az okád ki uj, bajnok tengereket” (TB
310). A „hadakozásnak Istene”-ként jellemzi és a kijelentés érté-
két úgy fokozza, hogy a gondolatot két híres hadvezér: Turenne
és Montecuccoli szájába adja.

A kiemelkedő hadvezér életének ívét nevezetes csaták bemu-
tatásával tagolja. Leírásukban a különbséget próbálja megragad-
ni (egyszeri összecsapás, több napig tartó, öldöklő küzdelem,
szárazföldi és vízi csata), hogy hőségnek sokoldalúságát aláhúzza.
Szinte minden csata esetében pontos számadatokkal igazolja,
milyen aránytalanul előnytelen létszám ellenére győzött a „ma-
roknyi magyar”. A béke képe a sodró lendületet megtöri, de rajza
költői szépségében nem marad el a háborús időktől és lehetővé
teszi, hogy Hunyadi értékes tulajdonságait tovább gazdagítsa:
„Nyúgodalmának idején oljan vólt Hunyadi hazájában, mint egy
sebes sólyom, ki a' ragadozó sasokat fészkekrül el-vervén, oda
visza tér, hol rettegő fiai felettek ki-terjesztett szárnyaival ta-
kargatja” (TB 320). Hunyadiról írva az író állandóan megszólítja
olvasóját. Arra biztatja, hogy használja képzeletét, csodálja tet-
teit, álmélkodjon: „Lásd, hogy lehet egy ember néha egy negyed
rész világnál nagyob'” (TB 104).

¹³ KULCSÁR Péter, *Bevezetése*: TB 45.

A csaták Hunyadi kivételes energiáját példázzák. Elementáris erővel jellemzi lefolyásukat: „A' föld nyögött, a' levegő-ég pedig eltölt zengéssel” (TB 308). A *Természet Világa* című bölcséleti költeményében is a hazája érdekében megvívott csaták lesznek Hunyadi magasztalásának csúcspontjai. Érdemes felfigyelni a téma felvetése kapcsán a képek hasonlóságára: „A föld meg rász-kodik: az ég el setétül: / Tsillag, hold meg szalad, 's a tengerbe merül” (IK 327).

A haza szolgálatában kiemelkedő „nagy ember” életrajza erőteljes jelenetekből és a hozzájuk fűzött elmélkedésekből formálódik. Jelentőségét párhuzamos példák idézésével, hitelességét számadatokkal, forrásaira való hivatkozással emeli.¹⁴ Kulcsár Péter megfigyelte, hogy ugyanakkor még abban a néhány esetben is jelentősek a tartalmi eltérések forrásaitól, ahol Bessenyei Voltaire világtörténetét követte. A francia szerző például rossz döntést tulajdonít Hunyadinak a szegedi béke megtörésében. Bessenyei eltér tőle és a csata elvesztése miatt egyértelműen a királyt hibáztatja: „győzött volna, ha a király jelen nem lett volna.”¹⁵

A történeti életrajz hiteles keretét a nemzetközi helyzetbe való beillesztése adja meg. A török elleni küzdelem miatt magától értetődőnek látszik ez a háttér. Bessenyei nagy gonddal keresi a török európai sikereinek okait: felidézi a török történelmet, a keresztes hadjáratokat, az európai országok és különösképpen a környező országok közötti feszültségeket és harcokat. Az utolsó rész Európát beteg, a pusztulás határán lévő fához hasonlítja, amelyet Hunyadi mentett meg: „Igy szabadította itt-meg Hunyadi maga [...] keresztyén világunkat s' hazánkat a' Töröktül.” Az utolsó mondatot, Hunyadi halotti dicsőítését legnagyobb ellenfele, II. Mahomet török császár szájába adja: „*Világ kezdetitül fogva oljan ember nem vólt*” (TB 333).

Bessenyei egyetlen megjelent történeti művét követően keletkezett *A magyar nemzetnek szokasairul, erköltseirül, modjairul, törvényeirül, és nevezeteseb viselt dolgairul* című történetírása,

¹⁴ „Bonfinius és Heltai könyv-író pajtásaim úgy jegyzik meg...” TB 313.

¹⁵ TB 316. Lásd KULCSÁR Péter *Bevezetése*: 38.

amelynek kiadását a cenzúra nem engedélyezte. A téma körvonalazásának szenteli a bevezető részeket. A címből törölt szavak elárulják, hogy tulajdonképpen a magyar nemesség történetét akarta megírni a XI. századtól: a rend törvényes, alkotmányos elismerésétől kezdve az ország autonóm államiségének elvesztéséig. Bessenyei egyszerre kívánja a nemesség kiváltságait igazolni, a „jogállásának alakulását befolyásoló »törvényes rendelkezéseket« veszi sorra, és az ezeket létrehozó tényezőket vizsgálja.”¹⁶ Ez a vezérfonal néhány visszatérő motívummal fonódik egybe.

Csak az első század történetével készült el az író. Ezt az időszakot a nagy változások koraként értékeli, amelyre a kereszténység és a pogányság folyamatos harca jellemző, a pápák és a császárok, az egyházi és a világi hatalom összeütközései. A korszak lehetőséget ad arra, hogy a történeti elbeszélés szerzője a jelen megértését keresse a múltban és hogy a felvilágosodás filozófiájának megfelelően a tudás elterjedéséhez kösse a nyugodtabb, boldogabb korok megjelenését.

Központi gondolata szempontjából a magyar történelem fontos évszázadát választja, amely az alkotmányosság és a kereszténység elterjedésében újat hozott, miközben jellemző maradt benne a hatalom gyakorlásával kapcsolatos bizonytalanság, a babonák és a kegyetlenségek.

Erre a műre nem jellemző az a műfaji határozottság, amelyet a történelmi életrajzban megfigyelhettünk. Műfajkeresésként értékeljük. Töredékben maradt, így Bessenyei koncepciójáról csak feltételezéseink lehetnek. A kiválasztott korszakról általános képet kíván adni, történelmi tablót, megragadni az eseményekben a változás jellegzetes elemeit. Az uralkodók, az intézmények, a társadalmi osztályok, a törvények változásának megfelelően váltakoznak a fejezetek, amelyeket – a kézirat tanúsága szerint – a lap szélén feltüntetett alcímekkel tagol. Csak a lényegesnek ítélt, a civilizációtörténet szempontjából is fontosnak értékelt eseményeket adja elő, gyakran megszakítva láncolatukat elmélkedéseivel. Kulcsár Péter „társadalomtörténeti esszéként”¹⁷ ha-

¹⁶ Uo. 74.

¹⁷ Uo.

tározza meg a műfajt, amely kétségtávol találó modern terminológia. Ha azonban a korabeli műfajok között keressük a helyét, filozofikus történetírásnak nevezhetjük, amely szűkebb témáját (a magyar nemesség-nemzet történetét) következetes szempontok szerint tárgyalja. Bessenyei többször is visszatér a műfaj kérdésére. Kijelentését, mely szerint nem célja hazájának „külső viselt dolgait, vagy Historiáját írni” (TB 97), módszere szempontjából tekinthetjük alapvetőnek: az egyetemes történelem legfeljebb háttérként szerepel, a kronológia megkönnyíti az események követését, de nem elmesélni akarja a tényeket, hanem gondolkodni róluk. Történeti forrásokat használ, időrendi sorrendben írja le az eseményeket, de a történeti események, a törvények és az intézmények változásainak okait keresi. Elbeszélésének vezérfonalát így jelöli meg: „tsak a nemességet, s’ nevezeteseb’ dolgokat vészem kezembe” (TB 99).

A befejezetlenül maradt kézirat¹⁸ az *Egész Európa’ formája a’ XI^{dik} Százban* címmel írt világtörténeti kitekintéssel folytatódik, amely lehetővé teszi, hogy a fenti kérdéseket Bessenyei európai összefüggésekben vizsgálja. Voltaire *Essai sur les mœurs* című művének több fejezete alapján készíti ezt az írását, az általa ismert módon adaptálva a francia szöveget, a fordításból egyéni koncepciót kialakítva. Voltaire világtörténelmének „De l’État de l’Europe aux Xe et XIe siècles” című fejezetéből veszi a legtöbb információt (amelynek még a címét is követi a magyar író). A világtörténet 43. fejezete azok közé tartozik, amelyekben a nemzetként tagolt műben általános áttekintésre vállalkozik a francia szerző. Ezekben a fejezetekben a kultúrtörténet bemutatása (vallás, intézmények, tudományok, mesterségek története) és a történetfilozófia megfogalmazása jelentősebb szerepet kap, mint a mű többi részében. Bessenyei történeti elbeszélésében – az említett témák mellett – a magyar nemzet európai helyzete érdeklí kiváltképpen. Az sem kizárt, hogy a mű alapgondolata a francia világtörténet olvasása közben született. Voltaire világtörténetének „De la noblesse”, azaz „A nemességről” címmel írt 98. fe-

¹⁸ „Vége az első könyvnek és az első Száznak.” – Ez a magyar történelemmel foglalkozó rész utolsó mondata. TB 154.

jezete az európai nemesség eredetét mutatja be, majd azt részletezi, hogy milyen nemzeti eltérések voltak Európában a törvények és a szokások szempontjából. Ezt a kérdést a XVII. századig tárgyalja. Így igazolja a gall nemesség jogait, megjegyezve, hogy a világon mindenütt hasonló volt a nemesség eredete: „Azok akik azt mondják, hogy minden ember egyenlő, nagyon helyesen beszélnek, ha ezalatt azt értik, hogy mindenkinek egyforma joga van a szabadsághoz, javaik birtoklásához és a törvények védelméhez. De nagyon tévednek, ha azt hiszik, hogy az embereknek egyenlőnek kell lenni társadalmi feladatukat illetően, hiszen nem azonos tehetséggel rendelkeznek. A társadalmi helyzetben fennálló szükségszerű egyenlőtlenségben semmi nem volt hasonló ahhoz [...], mint ahogy a nemesség létrejött a mi Európánkban. Törvényei, szokásai és egyéb meghatározói [országonként] különbözőek.”¹⁹ Bessenyei művének első része, amely *A' nemesség eredete* címet viseli, Voltaire gondolatmenetére emlékeztető elemekre épül, bár koncepciója teljesen egyéni (TB 91–95). A korszak kiválasztása sem esetleges: a XI. századtól kezdődően létezett „intézményként” a magyar nemesség.²⁰ Módszere is sajátos: az erkölcsök és szokások bemutatásához a korabeli törvényeket idézi és elemzi (már *A Magyar Nézőben* hasonló eljárást követ). Voltaire világtörténelmén kívül visszhangot kap művében a francia író *Annales de l'Empire de l'Allemagne* című történeti munkája is, ahogyan ezt már Kulcsár Péter megállapította. Nem konkrét adatokat vesz át ebből a művből sem, hanem az események értelmezése érdekli: a hosszú távon jellemző történelmi folyamatok. Voltaire-nél találhatta azt a gondolatot, miszerint a XI. századi magyar történelem egyik súlyos hibája volt, hogy diplo-

¹⁹ *Essai sur les mœurs*, II/26, 98. fejezet. „Ceux qui disent que tous les hommes sont égaux disent la plus grande vérité, s'ils entendent que tous les hommes ont un droit légal à la liberté, à la propriété de leurs biens, à la protection des lois. Ils se tromperaient beaucoup s'ils croyaient que les hommes doivent être égaux par les emplois, puisqu'ils ne le sont point par leurs talents. Dans cette inégalité nécessaire entre les conditions, il n'y a jamais eu [...] rien de semblable à l'établissement de la noblesse [dans] notre Europe. Ses lois, ses usages, ont varié comme tout le reste.” (Voltaire történeti műveiből származó idézetek saját fordításaim.)

²⁰ Lásd KULCSÁR Péter, *Bevezetés*, TB 72.

mácia és politizálás helyett a hadakozást választották uralkodói: „A’ Magyaroknak mindég verni kellett eléb’, ha frigyét akartak. Meg-tetszik, hogy nemzetünknel isméreteseb’ volt a’ fegyver, mint a’ *politika*...”²¹ Más esetben mintha csak Voltaire-rel polemizálna, amikor az ellentmondó olvasóval vitázik: „Azt mondod: nem igazán irok; mert a’ természet senkit másik társa felibe nem tett; mind egyenlők vagyunk; és így nemességünk a’ parasztságon erőszak, igazságtalanság. Kérlek, halgass-meg...”²²

Kulcsár Péter joggal állapítja meg, hogy az európai történelmi tabló, amely eredetileg háttérrel adott volna egy fejezetként a terjedelmesebb műben, a megvalósult szerkezetben „függelék”.²³ A töredékben maradt műben a XI. századi magyar és európai történelem egyfajta dialógust alkot, noha róluk írva Bessenyei más forrásokat használ és eltérő módszert alkalmaz. A magyar történelem kifejtése során magyar történeti forrásokat követ, míg az *Egész Európa’ formája a’ XI^{dik} Százban* című műben Voltaire *Essai sur les mœurs* című művét adaptálja. Kulcsár Péter a kritikai kiadás *Bevezetőjében* részleteiben is pontosítja Voltaire világtörténetének felhasznált részeit, és azokra a helyekre is rámutat, ahol a magyar író az *Annales de l’Empire de l’Allemagne* című művet követi. Gondos forráskutatásait szeretnénk még néhány olyan adattal kiegészíteni, amelyek – véleményünk szerint – a műfaj kérdését is érdekesen árnyalják.

²¹ TB 109. „Les Hongrois, si longtemps redoutables à l’Allemagne, sont obligés de demander enfin du secours aux Allemands [...] Il paraît qu’aucune politique, aucun grand dessein n’entrent dans ces guerres.” Chapitre: „Henri IV, 18e empereur”. 1054–1059-es évek. *Œuvres complètes de VOLTAIRE*, cédérom, 1998–2001.

²² TB 92. Voltaire világtörténetében a magyar nemességnek a néppel szemben érvényesített túlzott kiváltságait okolja a nemzeti széthúzás kialakulásáért. Ezt a véleményt a magyar történelem későbbi korszakáról írja, a Dózsa-féle parasztháborút polgárháborúként mutatva be és így a nemességet okolva a mohácsi katasztróféért is. (*Essai sur les mœurs*, II/ 155–156. 119. fejezet: „...les nobles étaient de petits tyrans [...], ils réduisaient le reste de la nation à un esclavage si misérable que tous les habitants de la campagne se soulevèrent contre des maîtres trop durs. Cette guerre civile, qui dura quatre années, affaiblit encore ce malheureux royaume.”)

²³ Uo., 74.

Az *Egész Európa formája* Bessenyei egyik gyakran visszatérő gondolatával indul: a nemessé válás két lehetősége a fegyver és a penna. Részletesen ír a kereszténység kezdetéről, hangsúlyozza a nők szerepét elterjesztésében (ez a gondolat Voltaire-től származik) és általában a vallás jelentőségét az erkölcsök formálásában, „szelidülésében”. Az állam és az egyház kapcsolatát középpontba állító részben IV. Henrik és VII. Gergely pápa vetélkedéseit mutatja be.

Az Európa-történelemben teljes mértékben saját gondolati rendszerének rendeli alá a fordítást. Nem követi a francia mű fejezeteinek sorrendjét,²⁴ jelentős összevonásokat alkalmaz²⁵ és a forrásszövegtől eltérő tagolást.²⁶ Bizonyos eseményeket és kommentárokat elhagy, míg a számára fontos tényeket középpontba állítja. Így Anglia idegen uralkodói esetében pontos fordítással adja vissza, hogy más nyelvet erőltettek az országra: „a meggyőzetteknek nyelveket-is el-akarta fojtani, és a’ maga született nyelvén parantsolt az mindent az ország dolgában”.²⁷

Gyakran toldja meg a fordítást elmélkedéseivel, így például „A’ napkeleti Tsászsárság” című fejezetben (amely az európai összefoglalás részeként szerepel Voltaire-nél).²⁸ A magyar író egyébként ebben a kis fejezetben a keresztes hadjáratokat bírálja, amelyeket a török veszedelem okaként mutat be: „Igy nyitott Európa útát magába a’ Töröknek” (TB 159). Nem fordítja le ebből a fejezetből Voltaire elítélő értékelését a magyarokról, miszerint

²⁴ Az *Essai* fejezeteiből az alábbi sorrendben válogat: 43., 46., 44., 42., 39. és 36. fejezet.

²⁵ Például Spanyolország esetében egy ötoldalas fejezetből öt mondatból álló kis fejezetet alkot.

²⁶ Az olasz városokat egy rövid fejezetbe teszi, míg Voltaire-nél Velence külön fejezetben található.

²⁷ TB 161. Voltaire egyébként sokkal részletesebb ebben a kérdésben, mint a fordító. Ilyen részleteket találunk nála: „Il ordonna qu’on plaîdât en normand [...] Il voulut que la langue des vainqueurs fût la seule du pays.” *Essai sur les mœurs*, I/470. 42. fejezet.

²⁸ Hasonlóan az orosz, a lengyel és a svéd történelemhez, amelyek a 43. fejezetben csak új bekezdésben találhatók, akárcsak a „L’empire de Constantinople”: uo. I/472–476.

rendkívül műveletlenek voltak és újra visszatértek a pogánysághoz.²⁹ Bessenyei egyébként a korszak megítélésében nem tér el alapvetően Voltaire-től, de míg ő csak a francia történetírásokban „északinak” nevezett (a Balkántól északra található) népeket tartja barbárnak, a magyar író egész Európában hasonlónak látja az állapotokat és az említett országokon kívül Angliát és Franciaországot sem tekinti kivételnek. Valójában Voltaire általános véleménye is hasonló, amit Bessenyei így fogalmaz meg egyik utolsó művében: „Voltaire a tizedik száz előt, és utána rajzolván a Nemzeteknek erköltseit, azt teszi ki, úgy osztán rólla, hogy Európa megbolondult” (PM 558).

Európa XI. századi történelmének tablója hármas lezárással ér véget. Az első gondolat forrását megtaláljuk a francia szerzőnél, bár jóval a lefordított részek előtt: a művelődésnek döntő szerepe van a babona legyőzésében.³⁰ A második konklúzió Bessenyei tézisének összefoglalása: a „belső háborúk” nemcsak Magyarország, hanem egész Európát jellemezték ebben a korszakban. Végül a magyar író visszatér alapgondolatához, mely szerint a nemesség nem fordulhat szembe a királlyal, mert ez a nemzetre nézve végzetes: „a nagyok egymással háborogván, prédájokká tették nemzeteket” (TB 165). Ezt a mondanivalót próbálja meg a nemességre vonatkozóan enyhíteni az utolsó bekezdésben: „A’ Magyar, ha nagy szívű, nemes természetű vitéz Királja volt magábúl, azt mindenkor hiven szolgálta.” (Uo.)

Bessenyei utolsó alkotói korszakában újra visszatér a történetírás műfajához, egy hosszabb műben. Ahogyan a *Hunyadiban* a történeti életrajz hagyományos műfajában alkotja meg saját munkáját és a magyar történelemnek egy jól ismert alakjáról ad eredeti képet, ekkor újra hagyományos témát keres: Róma történetét. Pontosan megfogalmazza, miért ezt a témát választja: „Azért kívántam Romának viselt dolgait írni, hogy it, Uralkodásnak, Pólgárnak, Embernek, minden féle esete, törvénye, kötelessége,

²⁹ „Les Hongrois retournèrent au paganisme (1047). Mais toutes ces nations étaient beaucoup plus loin encore d’être polies que d’être chrétiennes.” *Essai sur les mœurs*, I/473. 43. fejezet.

³⁰ TB 164. *Essai sur les mœurs*, I/442, 37. fejezet.

tartozása érdeme, büne, ditsősége, gyalázattya, szerentséje, bóldogtalansága azoknak okaikkal egyetemben elő fordulnak. Romának esete Világ tüköre melyben az Emberi Nemzet nézheti magát.”³¹ Bessenyei ebben a műben történetírásának fő témáit gyűjti csokorba: az uralkodás módja, a kormányzási formák hatása a társadalomra, a törvények és az erkölcsök összefüggése, a jó uralkodó tulajdonságai. Róma ugyanakkor azt a birodalmat jelenti számára, amelyben az emberi nagyság és becstelenség a legszélsőségesebb formában jelen volt. A francia felvilágosodás filozófusainak gyakran használt referenciaképe az antikvitás. Róma történelme nagy alakjai és a hozzájuk kapcsolódó erkölcsi értékek miatt (önzetlenség, bátorság, hazaszeretet, tolerancia) főleg pozitív példaként jelenik meg.³²

A *Rómának viselt dolga*iban Bessenyei egyetlen forrást követ: Millot *Éléments d’histoire générale* című művét, amelyet a francia író eredetileg tankönyvnek készített a párizsi egyetem hallgatói számára. A műben Millot Voltaire-t követi, de Montesquieu Róma-történetének tanulságait is felhasználja.³³ A műnek az a sajátossága, hogy egy kevésbé művelt közönséget szeretne oktatni és nevelni, jól megfelelt Bessenyei koncepciójának, aki az egyszerű, vidéki nemeseknek szánta írását. Ez a ma már egyáltalán nem ismert író a korabeli Európában nagy népszerűségnek örvendett, jó tollú kompilátor volt, aki Voltaire világtörténetét követte, de politikai és vallási jellegű kritikáit enyhítette és kibővítette a Róma-történetet korabeli antik források alapján. A magyar mű mintegy egyötöde fordítás. Ez adja Bessenyei vezérfonalát, amelyet értelmezésével és elmélkedéseivel alkot eredeti művé. A magyar írónak a kronológiát követő szilárd lánc lehetőséget ad arra,

³¹ RVD I/213. Az idézet a *Beszéd az Országának Tárgyárul* című műből származik, amely feltehetőleg bevezetésnek készült a műhöz.

³² Ennek a témának szentelte egyik különszámát a *Dix-huitième siècle* című folyóirat, 27 (1995). (Lásd főleg: Édith FLAMMARION–Catherine VOLPILHAC-AUGER, „L’Antiquité au 18e siècle. État des recherches et tendances actuelles. La source est un miroir”, 5–16.)

³³ MILLOT, *Éléments d’histoire générale, Histoire ancienne*, Paris, 1772–73. A témáról lásd a kritikai kiadáshoz írt bevezetésünket és tanulmányunkat: „Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása”, *ItK*, 1984, I, 90–108.

hogy teljesen szabadon, bármilyen rendszer nélkül tárgyalja a számára fontos erkölcsi, társadalomfilozófiai, politikai kérdéseket. Ezek a témák rendszerbe foglalva a *Magyar Országának Törvényes Állása* és főleg *A' társaságnak eredete és országglása* fejezeteit adják, amelyekben ugyanakkor a történeti példák törik meg az értekezés gondolatmenetét.

A feltételezhetően párhuzamosan keletkezett művek összetartozását mutatja az is, hogy bennük Bessenyei hasonlóan nyilatkozik a forrásokhoz való viszonyulásáról: történetírások helyett a természetről való gondolkozástól vár általános tanulságot nyújtó eredményt. A két társadalomfilozófiai műben többé-kevésbé szembeállítja a kétféle gondolkodásmódot: „lakozik az Iro egy pusztában, a holot könyveinek gondolataival és a néma természettel tölti idejét”, „A' könyvek olvasásába elfáradva [...] Minden könyvet bétészek és Természetben rejtezem” (PM 44, 89). A Róma-történelemben még kizárólagosabban fogalmaz: „Nekem Könyvházam a Természet” (RVD I/73). Kijelentése azonban – ahogy a szöveggörnyezetből kiderül – nem jelenti a források elvetését, hanem a módszer következetes alkalmazását: gondolkodását és érzelmeit akarja használni a történelemről elmélkedve.

A forrás követése a narrativitáshoz kapcsolt értékek szempontjából lényeges, hiszen ennek köszönhetően kap az olvasó a történelemről teljesen lezárt képet, amely csupán képzeletbeli lehet.³⁴ Nem vezethetjük vissza pusztán a XVIII. századi történeti vitákra Bessenyeinek azt a gondolatát, amelyet Róma régi történetével kapcsolatban kifejt, miszerint ezek „álmodot”, azaz kitalált dolgok. Róma kezdeteit homály fedi, mert „eseteit akkor írták, mikor már ott tudomány, böltsesség, törvény, erkölts és vitézség volt” (RVD I/77). Az elmélkedésre az író szerint annál alkalmasabbak: „Akár voltak úgy akár nem, vegyük hasznokat; őket fontolva” (RVD I/73). A jól megírt történetek lehetővé teszik, hogy kibontsa bennük a moralitást: fokozatosan mutathatja be a zsarnokság természetét, a jó uralkodás módját, valamint más társadalmi és politikai kérdéseket. Az eseménytörténet váz, amely a lényegnek szerkezetet ad. A történet elmesélése és az értelmezés

³⁴ A kérdésről lásd: Hayden WHITE, *A történelem terhe*, Bp., 1997, 141.

kettőssége folyamatos: „Nem álhatom meg olvasó, hogy ez alkalmatosság magát előmbe vetvén a historia írásbul ki ne térjek – és értelmemet az eset íránt fel ne fedezzem! engegy meg. Lásd, mely kevésbé mulatok távolja a történetek sorárul. Itt vagyok megént” – írja (RVD I/314). A kitérőket kifejezetten az olvasó szempontjából tartja hasznosnak. Eljárását az ekéjét a barázdában hagyó szántóvetőéhez hasonlítja, aki eredeti terveit csak azért hagyja félbe, „hogy el tévedésedbül igaz ösvényedre vezessen, mellyen tzelódat el érhesd” (RVD I/127). Feladatának érzi, hogy a kevés tapasztalattal rendelkező olvasónak megmutassa a történelemben a helyes erkölcsöket. A történetírásnak ezt a hagyományos célját értekezéseiben is érvényesíti.³⁵

Tudatában van, hogy a műfajok határait érinti írásmódja: „Nem lehet rólla egészen el felejtkezmem, hogy historiát írok” – jegyzi meg (RVD I/88). Céljának az események háttérében munkáló erkölcsök és ösztönök feltárását tekinti. A múlt megértésétől reméli, hogy a jövő ennek segítségével boldogabbá tehető: „sorsunkat, a régiek hibáinál fogva meg javíthassa” (RVD I/81). Bessenyei a történelmet „vak esetek” sorának tartja, amelyet a történetírók elfogultan alakítanak („minden győzedelmes nagyíttja magát”). Elmékedéseit emiatt is szükségesnek tartja. Történetírásában olyan szempontnak veti alá a forrásában olvasottakat, amelyet általánosan érvényesíthet: a valószerűség elvének. Ennek az elvnek a követése azért lehetséges, mert az emberi természetet változatlanak tartja a történelem során.³⁶ A valószerűség alapján ítélt forrásainak felhasználásakor, az események bemutatásakor, a történelmi alakok portréjának megrajzolásakor. Ezt az elvet érvényesíti akkor is, amikor úgy teszi elképzelhetővé az előadottakat, hogy saját korából vett analógiákat keres. Különösen sok részletbe bocsátkozik azoknak az analógiáknak az esetében, amelyekben a számára kivételesen fontos témák jelen-

³⁵ Millot Cicerót idézi a történelem didaktikus céljának megfogalmazásakor: „A történetírás az igazság fáklyája, megtanítja a helyes életmód művészetét.” *Éléments*, Introduction. (A leydeni 1776-os kiadást használtuk: I, xv.)

³⁶ A Magyar Országnak Törvényes állásában fogalmazza meg a legnyilvánvalóbban ezt az elvet: „Az emberi természet mindenütt emberi természet; és a tulajdonságok benne mind ugyan azok.” (PM 237–238.)

nek meg, a törvényekről és az uralkodó osztály helyzetének és viselkedésének jogosságáról írva.

A Róma-történet rendkívül gazdag történelmi alakok portréjában. A római történelem kezdeteit követően találjuk Numa Pompilius portréját, akinek alakján keresztül a jó uralkodó erkölcsi rajzát adja. Numa sok belső értékkel rendelkezik: bölcs, csendes életű, kegyes, filozófus. Azt, hogy ideális államférfi, döntéseiben és cselekedeteiben mutatja meg: ismeri a törvények hatását az erkölcsökre, felismeri a vallás szerepét a nép irányításában, el tudja simítani a belső ellentéteket, politikájával a gazdaságot erősíti, rendelkezései a háború és a béke idején egyaránt bölcsességet mutatnak.

Bessenyei azonban még nagyobb művészi erővel rajzolja meg a negatív portrékat.³⁷ A számos példa közül kettőt emelünk ki. Caesar alakja a belső ellentmondások miatt érdeklí kivételesen: „örökre nevezetes férfi, kiben a gonoszság és bűn, magokat ditsősséggel érdemmel öszve szíve fonva mütattyák” (RVD II/89). Caesar egyéniségének pszichológiai rugóit keresi. Itt teljesen elszakad forrásától, míg politikáját és világhatalmi vágyait Millot-t követve bírálja. A nevezetes férfiúról készült portréban Róma hanyatlásának okait próbálja megérteni (RVD I/98). Claudius portréja és uralkodásának bemutatása arra ad példát, hová vezet, ha becstelen, erkölcstelen és gyáva embert emelnek uralkodói székbe. Millot-t követi egyéniségének rajzában, ahol intellektuális, érzelmi és erkölcsi hibáit sorolja. Az önálló egyéniség nélküli „váz” azért veszélyes az országra nézve, mert kerülük az „érdemes emberek” és a „gaz emberek, tsalárdok harátsolásának vettetik prédául” (RVD II/177). A negatív portrék is cáfolják az idealizált Róma-képet és lehetőséget adnak arra, hogy saját korát Róma fölé helyezze. Felhívja a figyelmet a történelemben ismétlődő tendenciákra is. Claudius császárságához köti (Millot nyomán) azt az elvet, hogy az elfoglalt országok lakóinak római polgárjogot juttat. Bessenyei filozófiai elmélkedése itt a nemzeti identitás jelentőségére tér ki, amelyet a világpolgárság fölé helyez: „Ha kü-

³⁷ Szenvedéllyel és személyes állásfoglalással megírt portréi Montesquieu *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című művének stílusát idézi.

lönös magadra kívánsz valami lenni, 's maradni, különös személyedet, nevedet, erköltsödet, fajodat, nyelvedet, öltözetedet, erődet meg tartsad, mert mihent ezek nélkül az emberi Nemzet nagy tengerébe sijetz, külön néked, sem tekintet, szerentse, név, sem ditsősség nem jut” (RVD II/181). Ez a gondolat a nemzet-fogalom meghatározása szempontjából is érdekes.³⁸

A Róma-történet írásmódja, történelemfelfogása, a valószerűség elvének érvényesítése és visszatérő motívumai miatt is filozofikus történetírásnak tekinthető. Ebben a történeti műben erőteljesen érvényesül a magyar filozófus hite a haladásban. Történelemfilozófiájának a változás szükségességének bizonyítása egyik alapvető eleme. Úgy véli, Rómát a változás képessége tette nagygyá: „A Romaiak örökké változtattak valahol a rosznál jobbat sejtettek, 's fel is emelkettek. Akár mit hol láttak, követték, használták” (RVD I/110). A haladást Európa történetében is szükségesnek látja: „Ha az Európai Nemzetek, szokásaikban, erköltseikben, vallásaikban semmit sem változtattak, vagy ujitottak volna, emberi tekintet, forma alatt, most is ugyan azon fene vadakat viselnénk életünkkel, mellyeknek ők hajdan láttzattak lenni, és ember mássaink száraz koponyájokból innánk egymás egészségéért vendégségeinkben.”³⁹ Bírálja a „régiségnek imádóit”, köztük konkrétan Rousseau-t. Róma erkölceit kegyetlennek ítéli, a haladást az emberi értékek tiszteletben tartásához köti, a tudományok és a vallás szerepét alapvetőnek tartja biztosításához: „vad feneség terem a tudatlanságban [...] a tudomány erköltseinket szelédíti, és ennél fogva emberségbe öltözteti fel” (RVD II/291). Úgy vélekedik, hogy az emberi természet vadságát a keresztény

³⁸ Róma bukását *A' társaságnak eredete és országglása* című művében is a nemzeti tulajdonságok háttérbe szorulásával kapcsolja össze: „Róma, mig a' maga kezére játtszott, külön nyelvel, szokással élt hazafiakat szűlt, és hatalommal élt, de mihelyt a világ Rómává lett, Róma az idegenek közt elsűjedd. [...] a' Birodalomnak véghetetlen kiterjedése erköltsi tulajdonságaiból, nemzeti erejéből, és megkülömböztetett valóságából az Uralkodó Nemzetet ellene állhatatlanul kivetkezteti.” PM 139.

³⁹ RVD I/109. Talán a Voltaire világtörténetében idézett skandináv legendára utal, mely szerint ezek a népek úgy képzeltek, hogy a legnagyobb emberi boldogság, a halál után, sört inni az ellenség koponyájából. *Essai sur les mœurs*, I/36. 21. fejezet.

vallás enyhítette.⁴⁰ A modern történelemben esélyt lát valamiféle európai egyensúly megvalósítására, a háborúk elkerülésére és az emberi boldogság előbbre vitelére. Több alkalommal említi a könyvnyomtatás jelentőségét ebben a folyamatban és úgy véli, hogy a modern kornak ez a találmánya jelent igazán más minőséget a haladásban: „Míg könyvek nem nyomtattattak híjában éltek Socratesek, Cicerók s a t. mert a Nép és Világ közönségesen, csak tudatlan, vad és kegyetlen vólt” (RVD II/264).

A történetfilozófia mellett politikai lecke megfogalmazására is lehetőséget ad Róma, ahogy legtöbb kortársának. Azok a témák kapnak hangsúlyt, amelyek a párhuzamosan írt műveiben is jelen vannak. Ki a jó uralkodó? Milyen uralkodási forma teszi lehetővé a társadalmi egyensúlyt és az emberek boldogságát? Az uralkodói képességet Bessenyei született adottságnak tartja. Az erkölcsi erények mellé sorolja a „vitézi bátorságot” is, de a hadi sikereket kereső hódítókat elítéli. Nem felejt el a magyar analógiát – Hunyadi példáját – megemlíteni (RVD II/344). Törvény, tolerancia, egyensúly római történelmének kulcsfogalmai. A monarchián kívül a demokráciáról és a „nemesi uralkodás” módjáról is kifejti nézeteit. Róma történetét a néphatalom bírálataként olvassa. A népet műveletlensége miatt nem tartja alkalmasnak a vezetésre (RVD I/273). A nemesi uralkodásról hasonlóan elítélő véleményyt formál: „A Király nélkül lévő tsupa Nemesi Uralkodás, vagy *Aristocratia*, leg emberteleneb, és erőszakosab uralkodás módja a Világon” (RVD I/156). A nemesség ugyanakkor a politikai hatalomban jelentős szerepet játszik, mint az egyensúly biztosítója. A nép a hatalom gyakorlásában nem kap részt, de fontos, mint a hatalom letéteményese, illetve a nemzet egésze, amelyből a nemesség érdemeinek köszönhetően kiemelkedhet: „Minden ember paraszt érdemből nemesedik” (RVD I/195).

Róma története a gyarmatosítás elítélésére is lehetőséget ad, amelyet Bessenyei a természet törvényével ellenkezőnek ítél. Kora gondolkodóihoz hasonlóan izgatta a Római Birodalom szétesésé-

⁴⁰ „A keresztyén vallásnak tudománya hozta az emberek baromi részét szelédülésre; ki ragadván lelkét a kegyetlenségnek poklábul melynek a vad természet prédául vetette.” RVD II/282.

nek leckéje is, akárcsak Montesquieu-t vagy Gibbont. Különleges aktualitással bírt számára ez a kérdés, hiszen nemzete egy sok-nemzetiségű, nagy birodalom része volt. Róma nagyságának okát abban látja, hogy nem kényszeríti rá a leigázott népekre törvényeit, szokásait, hanyatlását pedig épp a tolerancia megszűnésére és a megosztott érdekek által előidézett erkölcsi-politikai anarchiára vezeti vissza.

A Róma-történelem lehetővé teszi, hogy visszatérjen fiatalkori írásainak egyik fő motívumához. Keresi, hogy a világ népeinek példát adó történelemben milyen volt a filozófusok és a hatalom viszonya. Ezek az elmélekedések kivétel nélkül Bessenyei betoldásai, valamennyi egy-egy konkrét eset kapcsán: szerepel Diogenész, Seneca és Maecenas példája, Augustus és Vespasianus uralkodása. Az antik, és főleg az athéni modellt azért utasítja el, mert úgy véli, hogy ezek a társadalmak nem becsülték meg kiemelkedő, tehetséges tagjaikat (RVD I/128–129). A filozófusokat – akik sem életmódjukban, sem magatartásukban nem tűrik el a függést – tartja az emberiség „tanító Mesterei[nek]” (RVD II/222). A hatalom gyakran elűzi őket, pedig belőlük lenne az uralkodó legjobb tanácsadója (RVD II/144, 240). Az *előítélet nélküli ember* című művének központi gondolata csendül meg a történeti elbeszélésben a görög-római filozófusok kapcsán. A fiatalkori műben Diogenész-szel mondatja ki, hogy a filozófus számára a legszerencsétlenebb helyzet az, amikor „egy király kegyeire van szüksége” (INyM 337). Az időskori műben a történeti elbeszélés viszonylag személytelen kerete lehetővé teszi, hogy határozottan megfogalmazza azt a meggyőződését, hogy a társadalomnak szüksége van a filozófusokra: „Igaz, hogy a kegyetlen, és minden törvényes határokon kívül uralkodó hatalmat, soha a Filozofusok helyben nem hatták, hogy a fejedelmek hibáit rostálták, de ennek a böltesség, a természet igassága, az emberi Nemzetnek törvényes szabadsága szolgálnak okúl, mely dolgokat a Filozofusoknál jobban, senkinek ismérni nem lehet” (RVD II/212–213).

Újra és újra visszatér a nemesség és a parasztság társadalmi szerepéhez. A magyar analógiák jól mutatják, hogy a római történelmet előadva saját korának magyar történelme foglalkoztatja. Ugyanakkor azt is reméli, hogy olvasói az analógiáknak kö-

szönhetően mélyebben megértik a távoli kor történelmét. Múlt és jelen egymásra válaszolnak, a jelen a múlt megértésében segít, a múlt a jelen alakításához ad támpontot. Érdekes itt megemlíteni Bessenyei sajátos fordítói megoldásait a római történelem magyar megfogalmazásában, ahol politikai szakszókincs létrehozására vállalkozik. A múlt és a jelen közötti dialógus megteremtése terminológiáira is jellemző.⁴¹

Múlt és jelen közelítése magával hozza az író személyes bekapcsolódását az elbeszélés folyamatába. Ennek egyik fontos eleme az író és olvasó párbeszédje, ahogyan ezt korábbi fejezetünkben kifejtettük. Az író nemcsak érdeklődést, hanem heves érzelmeket is akar kelteni olvasójában, és nemcsak az események és portrék szenvedélyes előadásmódjával próbálja meg ezeket kiváltani, hanem saját lelkiállapotának leírásával is. A Caliguláról írt fejezetben megdöbbenését fogalmazza meg: „Irtódzik az értelem: tsömört kap a természet magátul és a józan okosság ájulásba esik, midőn az ember fene vadnak baromnak tselekedetit nézi” (RVD II/173). Még ennél is erőteljesebben elítéli Heliogabalus uralkodását, aki a gyermekalkozattól sem riadt vissza: „A tsömör, és utálat, fertelmes bujaságát, alatsony lelkének tetteit, szentség törő bolond büneit, köpedelemre való undok erköltseit elő beszélteni nem engedik” (RVD II/281).

A történeti elbeszélésben az eredeti elmélkedések leggyakrabban az uralkodási mód kapcsán jelennek meg. Meghatározza ezekben a részekben a királyság, a császárság, a „nemesi” és a „paraszi” uralkodás sajátosságait és bemutatja számos megjelenési formáját. Gondolkodásmódjának sajátosságát az adja itt párhuzamosan keletkezett társadalomfilozófiai műveihez képest, hogy a római történelem példaként szolgáló események tömegét biztosítja, amelyet egy-egy újabb eset újra módosít vagy kiegészít. A történeti elbeszélés természetes keretet ad a társadalmi tapaszt-

⁴¹ Lásd a kritikai kiadás függelékében közölt „Jegyzetszótárt” (RVD II/351–360) és tanulmányunkat: „Politikai szókincsünk francia forrásai a magyar történeti jellegű munkákban a felvilágosodás korában”, *Francia eszmék. Tanulmányok a francia forradalomról. Recherches sur la Révolution française*, Szeged, 1995, 20–26.

talatok összegyűjtésére és elemzésére. A műnek ezt a sajátosságát nyilvánvalóan fogalmazza meg: „Nem azért kell írni a historiát, hogy mesélgessünk általa, hanem hogy az emberi ítélet tételt erőssítsük, a jótul a rosszat különböztessük, és mind azok által az elmét fel emeljük, és az erköltsöt formályuk. Minek beszélsz az érés, tapasztalás nélkül lévő ifiu Embernek, ha nem mondod néki, hogy beszédedről mit itéllyen” (RVD I/232).

13. rész

TÁRSADALOMBÖLCSELETI ÍRÁSOK

„...egy olyan ember, ki e' Világnak történeteit leg jobban meg vizsgálta, 's az emberi erköltsöket, tulajdonságokat leg inkább meg esmérni tanulta, és valóságos igaz szíve van, Hazájának leg jobb Törvényeket tsinálhat.” (TB 208)

„Kik mik voltak Eleink? Honnan, mitsoda vérből jövők? Millyen törvényeknek védelme alatt éltek szabadságban, bátorságban, tsendességben? [...] világi életem boldogsága mibül, 's honnan származik?” (PM 190)

A felvilágosodás társadalomfilozófiájának egyik alapelve a törvényesség. Bessenyei pályája során újra és újra visszatér az egyén és a társadalom sorsát meghatározó törvények kérdéséhez. Filozófusként gondolkodik róluk, az emberi természetet, az erkölcsöket és szokásokat, a társadalom szerveződését és a történelem tanulságait kutatva, ahogyan azt a *Tudós társaság* dialógusának Dondija javasolja (első mottónkban őt idéztük). Sok minta kínálkozott a Bécsben élő Bessenyei számára a társadalom és a törvények tanulmányozásához. Ismerte az európai állambölcseleti munkákat: Hobbes, Pufendorf, Grotius, Spinoza gondolatait. Karl Anton Martinival, a bécsi egyetem neves jogászprofesszorával, a természettörvény szakértőjével személyesen is találkozhatott, talán előadásait is hallgatta.¹ Feltehetően jól ismerte Werbőczy István *Hármaskönyvét*.² Mégis talán a francia filozófia hatása a legerősebb Bessenyei társadalomfilozófiai gondolataiban: Montesquieu és Rousseau módszereinek hatása érezhető, vagy egyes

¹ A kérdésről lásd: BENDA Kálmán, „Rousseau és Magyarország”, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történelméről*, Gondolat, Bp., 1978, 351 és CONCHA Győző, *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*, Franklin Társulat, Bp., 1885, 18.

² Kulcsár Péter meggyőzően bizonyítja a kritikai kiadáshoz készült bevezetőjében a *Hármaskönyv* részleteinek és fő vonalainak hatását *A' törvénynek útja* című írásra. TB 64–69.

gondolatainak visszhangja erősödik fel eredeti koncepciójú alkotásaiban. Elméleti gondolkodóként és nem politikusként kíván a társadalomról filozofálni, már bécsi éveiben készült írásai ezt tükrözik. Az idézett Dondi módszerét részesíti előnyben másik szereplőjével, Rollaival szemben, akit politikusként jellemez: „Nem szükség nekünk ma a’ régi világ szerént dolgozni, a’ mi most az emberi Nemzetnek kezébe van, abból kell dolgoznunk, és nem abból, a mi volt vagy leszen.” Szereplőjének egy másik, alapvetően rousseau-i gondolatával azonban egyetért és módszerének egyik elemét ez az elv jelenti: „Nékem e részbe úgy tetszik már, mint-ha az emberi természetnek belső meg-visgálására különös nagy szükségünk volna.”³ A filozófiai dialógusból származó gondolatok kiindulópontot jelenthetnek, amikor megkíséreljük a társadalombölcseleti írások műfaji, tematikai, stílusbeli sajátosságainak összefoglalását.

Ebben a fejezetben három mű elemzésére vállalkozunk. A’ *törvénynek útja* a bécsi években született, az idézett dialógussal nagyjából azonos időszakban. Ez a mű részét képezi annak a gyűjteménynek, amelyet a szerző szándéka szerint „pálos gyűjteménynek” nevezhetnénk.⁴ Bessenyeinek ez az alkotása a kritikai kiadás *Társadalombölcseleti írások. 1771–1778* című kötetében jelent meg. A kötetben hét művet találunk, amelyekből öt nem jelent meg Bessenyei életében (*A magyar nemzetnek szokásairul, Egész Európa formája a XI^{dik} Százban, A’ törvénynek útja, Túdós társaság, Hunyadi*), két művét 1776-ban, illetve 1778-ban a szerző gondozásában kinyomtatták (*Lukánus első könyve, Hunyadi János élete*). A sajtó alá rendező Kulcsár Péter találó címet adott a kötetnek, amelynek valamennyi szövege Bessenyeinek a társadalomról való gondolkodását tükrözi. Mi azonban műfaji vizsgálódásunkban eltérően használjuk a társadalombölcseleti írások

³ „...pusztán az ember és a környezetében élő lények természetének alapján megkíséreljük eltalálni, hogy mivé válhatott volna az emberi nem, ha Isten magára hagyja.” Jean-Jacques ROUSSEAU, „Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjáról”, *Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatás, utószó és jegyzetek LUDASSY Mária, fordította KIS János, Magyar Helikon, Bp., 1978, 85.

⁴ KULCSÁR Péter *Bevezetése*. TB 9.

elnevezést, amelyekhez Bessenyei utolsó korszakának két alkotását is soroljuk: *A' társaságnak eredete és országlása* és a *Magyar Országnek Törvényes Állása* című műveket. Azokat a sajátosságokat kíséreljük meg feltárni, amelyek a három művet összekötik. Kétségtől mentesen azonos bennük az írói szándék: választ adni arra a kérdésre, milyen társadalom tudja az emberi boldogságot leginkább biztosítani. A korabeli társadalomfilozófia legfontosabb kérdéseit veti fel bennük Bessenyei (második mottónkban ezekből a kérdésekből idéztünk néhányat). Válaszaiban visszanyúl az emberiség eredetéhez, gondolkodik a társadalmi szerződésről, a törvényekről, az uralkodó és a különböző társadalmi rendek kapcsolatáról és a „közjót” biztosítani képes társadalmi formáról. Bessenyei a legtöbb kortárs filozófushoz hasonlóan az alkotmányos monarchia híve, elutasítja a köztársaságot, kivételes érdeklődéssel fontolja a nemesség társadalmi szerepét és modellértékűnek tekinti a történelmet társadalomfilozófiájához. Ezeket a gondolatokat egyéni rendszerbe foglalja és sajátos írásmóddal közvetíti.

Bessenyei társadalombölcseleti prózája stílusának sajátosságára rávilágít egy vázlatos összehasonlítás a természetfilozófiai írásokkal. Utóbbiakban az Istenről, a világról, az emberről és a velük összefüggő vallási és erkölcsi kérdésekről gondolkodva kételyeit fejezi ki. A bizonyosság hiányát és a tépelődő lelkiállapotot – ahogy ezt korábbi fejezetünkben láttuk – zaklatott, töredezkes, rendkívül személyes stílus közvetíti, amely az esszével rokonítható. A természetfilozófia legtöbbször önletrajzi elemekkel gazdagon átszőtt rövid részekre tagolt formákban jelenik meg. A társadalomfilozófia XVIII. századi sajátossága, hogy – a természetről való gondolkodáshoz hasonlóan – a korábbi korszakokat megkérdőjelezi, ugyanakkor nem keres gyökeresen új filozófiát. Fontos jellemzője a modell keresése: a múltat azért tanulmányozza és próbálja megérteni, hogy a korábban elkövetett hibákat elkerülhesse. A jogi normák egyetemes alapjait próbálják meg az írások szerzői összeegyeztetni az empirizmussal. Bessenyei munkáiban a megingathatatlan központi gondolatok, a meggyőzés szándéka és a határozott tematika erős belső összefogó erőt jelentenek. Társadalmat elemző filozófiai művei nyugodtabb stílust

követnek, mint a természetről értekező írások, és bennük az író a logikai összefüggéseket nyilvánvalóbban megmutatja. Az egymásra épülő, világosan tagolt fejezetekből álló írások inkább az értekező próza műfajába sorolhatók. A módszer és a belső gondolati lánc megkülönbözteti őket azoktól a társadalmat elemző munkáktól, ahol a tematikai egységet és az elbeszélés gondolatmenetét nem a társadalomfilozófiai gondolatok biztosítják: a történeti elbeszéléstől vagy a vitairatoktól, annak ellenére, hogy bennük gyakran ugyanazokat a forrásokat használja az író.

A három társadalombölcseleti írás közös jellemzője, hogy egyik sem jelent meg az író életében. *A' törvénynek útja* és *A' társaságnak eredete* című művek a szerző által gondozott másolatban ismertek. A *Magyar Országának Törvényes Állása* és annak *Toldaléka* kéziratban maradt ránk. A javítások és a jegyzetek a gondolatmenet egyértelművé, határozottá tevését látszanak szolgálni. Néhány fontos alapelv erős láncot hoz létre közöttük. Bessenyei nem tudja elfogadni a kegyetlenséget, a feleslegesen ontott vért, a kínzásokat: Mátyás háborúit, a pápák és császárok harcait, a francia forradalmat egyaránt elítéli. Olyan biztosítékokat keres a törvényekben, az uralkodási módban, a társadalom formájában, amelyek ezeket elkerülhetővé teszik. Olvasmányai és személyes élményei egyformán hozzájárulnak társadalomfilozófiai gondolatainak megszületéséhez.

Bessenyei a hetvenes évek végén fogalmazta meg először egy művön belül társadalomelméleti gondolatait. *A' törvénynek útja* módszerének kialakításában feltehetően szerepet játszott Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve, amelyet ekkor olvashatott a szerző, ahogyan erről a bécsi *Holmi* egyik írása tanúskodik (AH 340–341). Bessenyei 1779-ben megjelent könyvében olvasmányélményeinek közvetlen hatását jegyzi fel. Az eredeti francia műről fogalmaz meg néhány gondolatot (idéz is belőle) és a kommentárjaként készült Voltaire-bírálatot is véleményezi. Nem állíthatjuk, hogy Montesquieu bonyolult rendszerét közvetíti. Elméleti jelentőségű tipológiáját sem értékeli, amelyben megkülönbözteti a köztársaságot, a monarchiát és a despotizmust és meghatározza a politikai rendszerek fő elveit. Bessenyei megkérdőjelezi a despotizmus létezését és azzal a montesquieu-i gondo-

lattel sem ért egyet, miszerint a demokrácia alapelve a „jó erkölcs vagy Virtus”, a monarchiáé a „betsület” lenne. Voltaire véleményét látszik elfogadni (bár bírálja) Montesquieu stílusára vonatkozóan. Írásait túlságosan tömörnek ítéli, amit azért tekint hibának, mert nem segíti kellőképpen az olvasót a megértésben.⁵ Montesquieu hatását inkább a téma felvetésében, a gondolatmenetben és egyes részletekben véljük felfedezni. *A’ törvénynek útjában* mindenestre Bessenyei kerüli a rövid (maximákra emlékeztető) fogalmazást és nem titkolja magyarázó-tanító célját. Írásmódját tekintve alapvetően eltér a törvényekről értekező francia filozófustól.

A’ törvénynek útjában felcsendülnek Bessenyei társadalombölcseleti írásainak fő témái: az ember eredeti szabadsága, a természettörvény mibenléte, a társadalom eredete, a törvények szükségessége és kapcsolatuk a társadalmi rendekkel és a királlyal, a társadalom működése, törvény és vallás összefüggései.⁶ Különösen érdekli az a kérdés, miért áldozták fel az emberek a természeti állapotban élvezett szabadságukat a társadalmi béke érdekében: „...a köz nagy szabadságnak törvényei alá estél, meljek ellen ha vétesz, meg-büntettetel; de még-is szabadnak hiszed magadat büntetni, mivel te tetted szabaddá a’ törvényt, meljnek engedelmeskedel” (TB 174). Nagy gonddal fejti ki „A’ Törvénynek hatalmárul” című fejezetben a hatalom megosztásának elvét és a „közvetítő” testületek kérdését, miszerint a törvényhozás („tör-

⁵ Voltaire a *XIV. Lajos századában* (1753) a monarchia védelmezőjeként, az egyház szerepének bírálójaként és a kegyetlenkedések elítélőjeként értékeli Montesquieu-t, de bírálja *A Törvények szelleméről* írt műve filozófiai rendszerét. 1768-tól több írásban rendkívül élesen cáfolja. Közülük legismertebb az 1777-ben megjelent „Commentaire sur l’*Esprit des lois*”. Bessenyei feltehetően ezt a művet olvasta és főleg a köztársaság és a monarchia összehasonlításában, illetve ezek alapelvének bírálatával kapcsolatban támaszkodik Voltaire-re. AH 340–342. A mű és a bírálat a korban közismert volt. Modern kiadása: *Montesquieu. Mémoires de la critique*, éd. par Catherine VOLPILHAC-AUGER, P.U. de Paris-Sorbonne, Paris, 2003, 499–534.

⁶ *A Besenyei György Társasága* prózai írásainak különböző darabjaiban is előfordulnak az itt kifejtett témák. Részletesebben kitér a természettörvény-nyel kapcsolatos elképzelésekre (Grotius, Pufendorf, Montesquieu, Spinoza, Hobbes véleményére – „Egy professzorhoz”) és a nemzetek eredetének kérdésére (az előző filozófusokon kívül Locke, Voltaire stb. – „Futó darabok”, „Az elmének hánykódásairul”). PVE 409–419.

vényt szerző tehettség”) egy polgár kezébe is kerülhet, végrehajtója („törvény ki-szabó” hatalom) azonban már más: a nemzet vagy a király, míg az igazságszolgáltatást („a bíró [...] mikor ítél”) megint mások képviselik. Fontosnak tartja annak hangsúlyozását is, hogy a „leg-felsőb’ és királji” hatalom nem korlátlan: „Törvény és szabadság mindenkor annak a’ népnek öröksége, melynek öszsze tett ereje azt formálja” (TB 176). Külön meg kell említeni, hogy címek és alcímek sora segíti az olvasót a gondolatok követésében. Mindvégig középpontban marad a törvényesség gondolata. A törvény, az igazság és a nemzet java nem térhet el: „a közönséges törvényben ki ki javát látván, azt ki ki igazságnak tartja, s’ védelmezi-is, mivel annak védelmével önnön javát oltalmazza” (TB 182). Történelmi példák teszik érthetőbbé az elméleti kérdéseket és teszik világosabbá például a törvények és a vallás szükségszerű kapcsolatát.⁷

Az utolsó alkotói korszak két társadalombölcseleti írása újra megerősíti a törvények fontosságának gondolatát, de Bessenyei más irányba nyit, más módszert követ a témák felvetése és kifejtése során. Egyik feltűnő eltérés, hogy olvasói érdeklődésének felkeltésére és fenntartására kérdések sorát halmozza, majd – még mielőtt a válaszokat befejezné – újabb kérdéseket fogalmaz meg (ezekből idéztünk második mottónkban).

A’ társaságnak eredete és országlása című műben először módszerét határozza meg. A racionális gondolkodást nem tartja elegendőnek az emberi természet megértéséhez. Úgy véli, hogy a filozófusnak érzelmeire is támaszkodnia kell, amikor az emberről és a társadalomról gondolkodik⁸ (PM 89). A mű szerkezeti felépítése szigorú logikát követ, miközben a fejezetek terjedelme rendkívül változó. Így az első rész („szakasz”) mindössze négy oldal, a két következő ennek mintegy kétszerese, míg a negyedik és az ötödik rész majd negyven oldal. A három első fejezet a korábban elemzett fiatalkori mű témáit foglalja össze: vizsgálja a „termé-

⁷ Ez a gondolat központi kérdést jelent a kor filozófusai számára. Montesquieu külön fejezetben tárgyalja *A törvények szelleméről* című művében (24. könyv).

⁸ A *bihari remetében* is ezt a módszertani kettősséget találjuk, talán Rousseau hatása alatt.

szeti” emberek társadalomba tömörülésének okát és célját, a törvények keletkezését és működését. Néhány korábbi témát újrafogalmaz és teljesen új gondolatok is megjelennek. Megkísérel meghatározni az embert mint társas lényt. A társadalomba tömörülés igényét a beszéd, a tudományok és a mesterségek megjelenéséhez köti. Kiemeli, hogy „akinek hatalma van, az hoz törvényt” (PM 95). Keresi annak okát, hogy az emberek saját ügyeiket másokkal képviseltetik országos dolgokban. Az emberi természetből vezeti le azt a véleményét, miszerint a monarchia a legelfogadhatóbb társadalmi forma, miközben erőteljesen bírálja a köztársaságot. A három rövid, de elméletileg kivételesen fontos részt a társadalom kezdetére vonatkozó hipotézisek bemutatásával zárja, ahol megemlíti a „káosz-elméletet”, a Földünkön kívüli világok létezésének lehetőségét, és kijelenti, hogy annak a kérdésnek a megoldásához, hogyan és mennyi idő alatt jött létre a világ rendje, akkor sem jutunk közelebb, ha elfogadjuk a teremtés gondolatát. Ezt a gondolati egységet a természetfilozófiájában többször olvasható gondolattal zárja: az ember túl kicsiny a világegyetem megértéséhez.⁹

A negyedik részben először céljáról beszél: pontosítja, hogy az emberek között létrejött társadalmi szerződés kérdését fogja tárgyalni. A szerződés a társadalom irányításáról rendelkezik, az „alku” megkötése során a kölcsönösségnek és a szabad választásnak kell érvényesülnie. A probléma részletezését megelőzően kátészerűen összefoglalja az előző részben leírtakat: kérdések és válaszok formájában. Stílusának jellegzetessége, hogy gondolatait a megfogalmazott kérdésekre válaszolva fejti ki. Ez a módszer a figyelem felhívását és fenntartását, valamint a meggyőzést egyaránt szolgálja. Az összefoglalást követően találjuk az új gondolatot: a társadalmi szerződés történelmi pillanatának bemutatását. Az alku szükségességét úgy igazolja, hogy a szerződő feleket megszólaltatja. A választott (elképzelt) király így beszél Bessenyeinél a szerződés megkötése után: „Által vészem hatalmatok’; felvállalom ügyeteket, szolgájává tészem magamat az

⁹ „...bajos dolog egy egérnek a Tokaji hegy’ tövébe furt lyukából megmondani, hogy hány szem szőlő terem felette!” PM 109.

Ország igazságának, javának...” Történelmi példaként Huszháng perzsa király fogadalmát említi, amelyet Millot világtörténetéből kölcsönöz (PM 110–111). Ezt követően hosszan vizsgálja a „tellyes hatalom”, azaz a despotizmus kérdését. A „despota” fogalmát kételyeinek hangot adva definiálja: „ki ha parantsol, nem kérd, 's Végezéseiben szavát vissza nem verheted?” (PM 119.) A definíciós kísérletben történelmi példákat említi (római, „muszka”, török), miközben eljut a despotizmus létezésének megkérdőjelezéséig: „az erőszakos Uralkodás az Emberi Nemzetnek minden igazságával ellenkezik” (PM 123).

Annak racionális bizonyítását, miszerint az erőszak „természet ellen való” egy sor példával egészíti ki, amelyeket olvasmányából merít. Olvasóit arra akarja ráébreszteni, hogy a távoli ázsiai országok történetét a róluk író szerzők tévesen mutatják be és helytelenül értelmezik. Hosszan idézi francia forrását: Joseph Vaissete történeti földrajzát, amelyet gyakran használ, amikor a társadalomról gondolkodik. Kína, Japán, Perzsia, a „Mogol” társadalmából, uralkodási módjából, gazdaságának leírásából azokat az elemeket emeli ki, amelyek a tudományok, a kereskedelem és a mesterségek virágzására, valamint a népesség bőségére utalnak. Megannyi bizonyíték Bessenyei szerint arra, hogy valójában a monarchiát nevezi despotizmusnak az idézett történetíró.¹⁰

A választásra épülő uralkodási mód szükségessége mellett Bessenyei nagy hangsúlyt ad a nemzet meghatározásának, amelyet a több nemzetből álló birodalom bírálatával párhuzamosan olvashatunk. A nemzetet összetartó tényezők: a nyelv, az öltözködés, az erkölcs, a „természet”, a rokonság, a király, a hadsereg és az országos tanács. A nemzettől eltérően, a birodalomban az alattvalókat nemzetenként különböző tulajdonságok jellemzik, ezért széthullása állandó veszélyforrás. Nagyon nyugtalanítja az író, hogy a nagy birodalomban asszimilált nemzetek elveszítik identitásukat és törvényes szabadságukat. Róma példáját idézi az ezzel járó hanyatlásra, amelynek következménye a megsemmisülés lett. Országának helyzetére is gondol, amikor alapelvei közé

¹⁰ A kérdésről lásd tanulmányunkat: „Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása (Dom Joseph Vaissete történeti földrajza),” *ItK*, 1991, 1, 25–41.

– a nemzeti összetartozás mellett („A’ Hazafiúi hiveség egy Nemzetre és hazára tartozik”, PM 140) – a királyhoz való hűség és a törvényesség gondolatát sorolja. Érdekesen egészíti ki Bessenyei meghatározásait néhány, a XVIII. századi társadalomfilozófiára általánosan jellemző gondolat: az uralkodási mód és a földrajzi tényezők összefüggései, a vallási tolerancia dicsérete és a gyarmatosítás bírálata.¹¹

Az utolsó rész „Az egyenlőtlenségben lévő különbségről” címmel az uralkodási formák elemzését mélyíti el. Elutasít minden megoldást, amely a központosított hatalom szétforgácsolásához vezet. A legismertebb történelmi példákon mutatja be, hogyan hanyatlanak és pusztulnak el azok az államok, amelyek nem ezt a modellt követik. Karthágóban a tanácsok uralkodását marasztalja el: „Száz fejű Tanács, száz Despottá válik ha teheti” (PM 168). De igazán a demokráciáról elítélő a véleménye, amelyet „paraszturnakodásként” említ, Athén elemzésén keresztül. Súlyos bírálattal illeti benne a vérontást, a tudatlanság hatalomra kerülését, a bölcsek halálra ítéelését.¹²

Hosszan fontolja azt a kérdést, amely a XVIII. század egyik nagy vitájának középpontjában állt és amelyet Rousseau (Bessenyei művében is idézett) „Első értekezésében” tagadóan válaszolt meg: „ha a’ tudományok, mesterségek, romlására vannak-e az erkölcsöknek vagy nem?” (PM 184.) Egyetért azzal, hogy az erkölcsök szembekerülhetnek a tudomány haladásával, különösen, ha rossz célt szolgál, amilyen a „bujálgodás, pompa”. A „luxus” társadalmi szerepének megítélése a kor egyik vitatémája. A felvetett kérdésre adott válasza alapvetően eltér Rousseau-étól. Bessenyei Rousseau művének megítélése vonatkozásában hűséges maradt 1780-ban, idegen nyelvű munkáiban írt gondolataihoz. Határozottan előnyösnek ítéli a tudományok szerepét a közboldogság és a társadalmi egyensúly biztosítása szempontjából: „A’

¹¹ Lásd a kérdésről: KÓKAY György, „Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről”, *A szétszórt rendszer*, 117–124.

¹² Római történelmében is megtaláljuk ezt az elítélő véleményt Athénról, ahol a kétféle „köz uralkodást” állítja szembe Bessenyei és a rómaiak „fő tanács” által gyakorolt uralkodását fölébe helyezi az athéninak, ahol „zagyva nép [...] uralkodik a Nagy Embereknek sorsán.” RVD I/128–129.

Tudomány, minden Törvény alá vett, és kézi munkával élő emberi Társaságnak egyetlenegy eltető Lelke, mely által meg elevenítettik, és fenntartatik; ugyan azért valahol tudomány nints, törvényes országlás sints. Ellenben, valahol tudomány van, rend nélkül való életet nem tanálsz...” (PM 160.)

A mű végén visszatér az ideális társadalmi modell kérdéséhez, amely a törvények helyes működését és a közboldogságot biztosítja: „a’ Törvényes azaz *Constitutionalis* Király legjobb Uralkodás módja e’ Világonn” (PM 185). Az egyértelmű kijelentést követően beszél a társadalmi szerződésről: a törvényeknek a nép és a király egyaránt köteles engedelmeskedni. Azt reméli, hogy a törvényes uralkodás ellen a nép nem lázad fel, éppen a törvényesség miatt. A lázadást ugyanis beláthatatlan következményű katasztrófaként értékeli: „az Országnek sorsát irtóztató rázkodások közt változtatja meg”, melyeknek pusztítását a Vezűv kitöréséhez hasonlítja. (Uo.) Saját szerepének tisztázása is a zárógondolat részét képezi: minden erejével azon van, hogy részrehajlás nélkül: „filozófusként” fogalmazza meg az egész társadalom élete szempontjából alapvető összefüggéseket. Olyan módon gondolkodik a törvények társadalmi szerepéről, hogy ne vádolhassák sem az uralkodónak való hízelgéssel, sem azzal, hogy valakit is felment a társadalmi korlátok tiszteletétől.

A’ törvénynek útja és *A’ társaságnak eredete* egyetemes szempontot választ a társadalom elméletéről való gondolkodáshoz, bár a megfogalmazás módja és egyes példák sejteni engedik – az utóbbi mű zárógondolataiban konkrétan is megmutatják –, hogy Bessenyei a kérdéseket kifejtve nemzete jelenén és jövőjén aggódik. *A Magyar Országnek Törvényes Állása* a nemzeti szempontot választja a bölcselkedéshez, bár a világtörténelem példái és aktualitásai itt sem hiányoznak. Újra módszeresen sorra veszi a társadalomelmélet legfontosabb kérdéseit: a társadalom kialakulása, a társadalmi szerződés létrejötte, a nyelv, a törvények szerepe, az ideális államforma, a különböző politikai testületek feladatai. Egyértelműen megfogalmazza szándékát, hogy a magyar közéletben tapasztalt visszasságokat bírálja: „...a Nemzet napról napra gyengül: [...] ősi erköltséiből, magát ki vetkeztetni el indult. Hivalkodás, pompában való szörnyü bujálkodás; öltözetten tett

változások: rang, hivatal, méltóságos, tekintetes nevezetek után tenni szokot izzasztó nyargalódzások: egymással lévő tsekély vetelkedések, titkos, nyilván való irigység-delatio lepi az országot naponként mind inkább inkább” (PM 312).

A korábbi gondolatok újrafogalmazása során a kérdések – és ennek megfelelően a válaszok is – természetesen megváltoznak: itt már nem a „természeti ember” vagy a távoli népek, hanem „Eleink” történetében keresi a szükségszerű változások okait. Lépésről lépésre halad. A társadalom alapjainak feltárását látja elsődleges feladatának. Különösen gondosan próbálja tisztázni „Mit teszen az Ország Gyűlése?” Figyelmezteti olvasóját a meghatározás nehézségeire: „A dolgok, mint már látod, magokhoz kötik az elmét; és nem lehet töllök addig el válni, mig okaikat fel nem fedezzük” – írja jegyzetében (PM 258). Új és új eseteket vizsgál, régi idők történeti tényeit próbálja egyeztetni. Mint korábban elemzett művében, itt is sorra veszi az emberiség eredetének stádiumait. Először a „fundamentumot” kutatja: a természeti törvényt, majd a társas élet kezdeteit, a társadalmi szerződést. Ezt követően a nemzeti eltéréseket vizsgálja.

Gondolkodása ettől kezdve szerteágazik. A társadalmat elemezve kutatja a törvények, az erkölcs és a vallás összefüggéseit. Hangsúlyozza a király szerepét és a hozzá való hűség fontosságát, bemutatja a közép és a szegény nemesség társadalmi helyzetét, a tisztviselők választását, a vallás összefüggését a törvényekkel. Írásának meggyőző erejét megpróbálja azzal is növelni, hogy fiktív személyeket beszéltet. A „nemzetet” szólaltatja meg a társadalom eredetének nehezen rekonstruálható kérdésében: „Mi vagyunk az eredet, a ku fő [...] A törvény alá vet emberi természetnek méltósága, boldogsága, igazsága törvényben áll; ot terem, ot gyökerezik...” (PM 320.) Elemzi a törvények működését. Leírja a képviseleti rendszer szükségességét és a jelentkező hibákat. Bizonyítja, hogy a törvények helytelen alkalmazása egyre jobban elmélyíti a visszásságokat és ez társadalmi igazságtalanságokat eredményez: például kirekesztik a választót vallása miatt, más esetben a vagyoni helyzet vagy bectelen előnyök juttatják hivatalhoz a képviselőket. Célja nem egyes személyek pellengérre állítása, hanem a törvényekben fellelhető hibák kijavítása.

A műnek két olyan, különösen hangsúlyos részét emeljük ki, amelyek szoros, bár többé-kevésbé rejtett láncsal az előző íráshoz fűzik a korabeli magyar társadalom hibáira gyógyírt kereső művet. Az egyik az ideális uralkodás módja és az ehhez kapcsolódó specifikus kérdések, mint amilyen a nemesség szerepe a társadalomban. A másik a magyarok eredete és „karakterológiája”, amely a közös forrás felhasználásán keresztül fonja össze a két művet.

Bessenyei teljes mértékben elkötelezi magát a törvényesen választott királyi uralkodás mellett, amelyben a királyi hatalmat is törvények korlátozzák: „a’ Királyi hatalom, és király, a’ Pólgári Társaság’ természetéhez van forrva: azaz: ’a szüli, azonn tartózkodik, s’ abban él” (PM 103). A törvényes uralkodástól azt is reméli, hogy az alattvalók nem keresik benne a változást: „Nintsen a világon oly dolog, mely a királyi Familiának nagyobb állandóságára szolgáljon mint a törvény, és törvényes uralkodás módja. Nintsen olyan bolond Nemzet, ki a maga törvényre ellen pártot üssön...” (PM 268.)

A nemesség Bessenyei társadalmi modelljében az a művelt középréteg, amely a nép és a király közötti kapcsolatot biztosítja. A két műben a megfogalmazás hasonlósága szembeötlő: „Mivel túl megyen a’ lehetetlenségen is, hogy az Országgló Böltesség magát, egyenesen a’ paraszti tudatlansággal kaptsolja össze: közép taggá változik a’ Nemesség, vagy tanult és arra nevelt Uraság.” „Nemes és tanult Rendeknek kel bé tölteni azon rettenetes messzeségü üreget, amely a királyi felsőség és paraszti állapot közöt tanáltatik” (PM 173 és 270). A társadalom irányítása, működtetése bölcsességet, tanultságot kíván. Az író a tanulatlan parasztságot alkalmatlannak tartja az ország vezetésére: „országgló értelemben a parasztság senki és semmi” (PM 270). A társadalmi különbségeket szükségszerűnek véli, de a népnek is egyre több tudást juttatna. A vallás társadalmi szerepét is abban látja, hogy a tudással nem rendelkező tömeget a hit segítségével a törvény betartatására készíti.

A felvilágosodás társadalomfilozófiájának egyik sajátossága az eredetkeresés. A század közepén vita zajlik a nyelv eredetéről, amelyben szinte minden filozófus hallatja szavát. A nyelv eredetének kérdése általános filozófiai problémaként vetődik fel,

például Rousseau vagy Diderot műveiben, de gyakran kapcsolódik össze a nemzeti sajátosságok kialakulásának kérdésével. Bessenyei a *Magyar Országának Törvényes Állásában* „A magyarnak eredete” című fejezetben összehasonlító módszerrel tanulmányozza a „nemzeti tulajdonságok”, a szokások és az erkölcsök kialakulását. Ez a kérdés mindig nagyon foglalkoztatta. Már fiatalkori történeti munkájában kifejtette erről nézeteit, ott a magyar kérdéseknek világtörténeti háttérrel rajzolt. Ebben a műben hasonló módszert követ: az emberi természetet először általában vizsgálja, majd az egyes nemzetek sajátosságait.¹³ A magyarok eredete, lapp vagy ázsiai származása, erkölcsének változása a történelem viharában, nemzeti „karaktere” adja az írás fő láncát. Ellenpontként vagy párhuzamként olvashatjuk az angol, a francia, a „muszka”, a spanyol, az olasz, a svájci emberek „nemzeti karakterének” leírását. Az egész fejezet forrása – a magyarok különös jellemzőire vonatkozóan is – az előző műben is használt francia történeti földrajz, Joseph Vaissete műve. „A’ Tiszta Magyar” című fejezet egyébként az egyetlen szövegrész a társadalomfilozófiai művekben, ahol lábjegyzetben pontos referenciáját is megadja a francia műnek, miután hosszan idézi. Az idézet így indul: „A tulajdon értelemben vétetet tiszta magyarok elég szép termetűek.” Szó esik harcos és lázadó szellemükről, szabadságszeretetükről, a nemesi rendről, királyhűségükről. Azt, hogy hiú, bosszúálló és rebellis népnek tartják őket, franciául idézi a magyar filozófus.¹⁴ A magyar nép

¹³ „Az emberi természet, egész ki terjedésében vétetve, egy, de erköltsi tulajdonságai, helyről helyre, Nemzetről Nemzetre, egymástul különböznek.” PM 230.

¹⁴ Az említett jegyzet tájékoztatja az olvasót arról, hogy a felhasznált könyvben a világ különböző népeinek erkölcsé érdekelte kiváltképp Bessenyeit: „Az idegen nyelven író tudosok a töb egész világ Nemzettségének erköltséik közt mi róllunk következőképpen ítélnék. »A tulajdon értelemben vétetet tiszta magyarok elég szép termetűek, derék férfiak, és erős hadakozó Nép: törvényes szabadságokat felettéb féltik – – A fő Rendek fényesek és méltóságosok, halálban szeretik a vadászatot, szép lovakat, és gazdag asztalt. De azt vetik szemekre hogy a zenebonára támadásra hajlandok, hivalkodok, és bosszu állók. Még is hozzá teszik hogy királyok iránt buzgó hivségeknak a hadakban nagy próbáit atták. On leurs reproche d'être remuans, vains et vindicatifs.« Description de toutes les parties du Glob Terrestre par Vaissette. Avec Approbation et Privilege du Roi. A Paris – M.DCCLV.” PM 246. (A francia helyesírásban a Bessenyei-kiadást követtük.)

karakterének leírását megelőzően azonban már többször Vaissete a forrása ebben a fejezetben, amikor a fent említett európai népeket jellemzi. Bessenyei Vaissete történeti világföldrajzához *A' társaságnak* eredetében is akkor fordult, amikor a különböző népek és nemzetek eredetéről, erkölcséről és az országukban érvényben lévő uralkodás módjáról értekezett. Ettől a szerzőtől származnak gondolatai, amikor a „karabaitákról”, „Amerikának vad Nemzettségeiről” vagy a „kalbongászokról”, az Afrika legforróbb vidékén élő guineai lakosokról írja: „Hol embert esznek, hol gyökeret.”¹⁵

Az emberiség eredete általános filozófiai problémaként jelenik meg a XVIII. században, felveti a teremtéshez és a Bibliához való viszonyulás problémáját, a jó és a rossz dilemmáját az emberi természettel kapcsolatban, és ezzel valamennyi kérdést, ami az emberi boldogsággal összefügghet. Így természetesen azt is, hogy az ember jónak született-e, és hogy a tudomány és a művészetek: a civilizáció hozzájárul-e boldogságához. Az antropológiai és etnográfiai kérdések, amelyekkel Bessenyei társadalombölcseleti írásaiban találkozhatunk, valójában nála is arra szolgálnak, amire Voltaire, Diderot vagy Helvétius műveiben, azaz az európai ember önmagát, saját eredetét akarja megérteni a világ újonnan felfedezett lakóiról olvasva, ahol a társadalom szervezése más szinten áll, és akiket nem érintett meg a keresztény vallás.¹⁶

Bessenyei már *A Magyar Néző*-ben azzal a céllal fordul a francia szerzőhöz, hogy ázsiai, afrikai, amerikai példákat kölcsönözön tőle: „Hagyuk el Európát, hol Vallás, Tudomány az embereket vadságokból ki vették, és mennyünk meszszebb részekre azt az ember fajt vizsgálni, melyből vagyunk” (PVC 454). Fontos megemlíteni, hogy filozófiai problémaként érdeklik Bessenyeit a különböző földrészekén élő népek sajátosságai. Amikor a francia

¹⁵ PM 94, 243. Joseph VAISSETE, *Géographie historique, ecclésiastique et civile, ou description de toutes les parties du Globe terrestre*, Paris, 1755, IV/334, 223–245.

¹⁶ A témáról lásd: Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Flammarion, Paris, 1971. Eckhardt Sándor joggal írja, hogy Rousseau etnográfiáját Bessenyei Vaissete alapján írja felül. Lásd: „Bessenyei és a francia gondolat”, *EPhK*, 1919, 202.

forrásban a népek felfedezésére vagy történetére utaló évszám fordul elő, azt következetesen elhagyja. A nagyszámú példa a társadalomról elmélkedő munkában azt a benyomást kelti, hogy a benne kifejtett elvek a valóságból származnak és jelen van bennük a realitás.

Joseph Vaissete négykötetes munkája különböző köteteiből származó hosszabb-rövidebb, néhol szabad, néhol pontosabb, alkalmanként szó szerinti, egy esetben francia nyelvű idézése felveti azt a kérdést, vajon hogyan használja ezt a könyvet az idős Bessenyei? A *Rómának viselt dolgaiban*, ahogyan azt az előző fejezetben említettük, az író az előtte lévő Millot-kötetből fordít le részeket a mű elejétől a végéig, miközben folyamatosan megszakítja ezt a munkát kommentárjaival. Ez a módszer nem számít egyedinek a XVIII. században. Így készült Diderot egyik első műve, a Shaftesbury-fordítás (*Essai sur le mérite et la vertu*, 1745). Itt azonban más módszert vélünk felfedezni.

A XVIII. században rengeteg példát találunk arra, hogy a filozófusok olvasmányaik során jegyzeteket készítenek: kivonatokat. Ezeket használják fel később, műveik írása során, anélkül hogy az eredeti műveket újból kézbe vennék. Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve az egyik legjobb példa erre, akinek feljegyzéseit megtalálták és kiadták, így az alkotás folyamatára pontosabban lehet következtetni.¹⁷ Európában és a korabeli Magyarország is elterjedt gyakorlat volt a kivonatok készítése.¹⁸

¹⁷ *Cahiers Montesquieu 7. Atelier de Montesquieu, Manuscrits inédits de la Brède.* Éd. par Catherine VOLPILHAC-AUGER, avec la collaboration de Claude BUSTARET, Napoli–Oxford, 2001. Érdekes, hogy a kivonatok mintegy húsz évvel azelőtt készültek, hogy a művet megírta Montesquieu. A sajtó alá rendezők megfigyelése szerint a jegyzetek kifejezetten a filozófiai gondolkodás alátámasztását célozzák.

¹⁸ Az OSZK Kézirattára több ilyen (máig feldolgozatlan) kivonatot őriz. Említünk meg közülük Óz Pál francia nyelven készített kivonatait: Óz Pál, *Vegyes töredékei*. Ms Oct. Hung. 507. A témáról lásd tanulmányainkat: „L’Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières”, *Lectures de Raynal. L’Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, The Voltaire Foundation, Oxford, 1991, 269–285; „A könyveknek veleje – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830), *Folytonosság vagy fordulat?*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996, 88–101.

Sajnos, Bessenyeitől nem maradtak ránk ilyen jellegű feljegyzések, töredékek. A társadalombölcseleti írásokban Vaissete műve köte-
teinek rendkívül eltérő oldalait idézi Bessenyei.¹⁹ Ismerjük az idős
író vallomását, amely szerint ezekben az években naponta csak
néhány órát szentelt az írásnak, általában délelőtt, és azt sem
ideális nyugalomban, mivel gyakran félbeszakították a gazdál-
kodás gondjai, azt is megemlíti, hogy szolgálói többször léptek
szobájába valamilyen kéréssel vagy kérdéssel, miközben ő műve-
it írta. Nehéz elképzelni, hogy ezekben az órákban Vaissete négy-
kötetes, több száz oldalas könyvében keresgéljen példák után.
Valószínűleg nem volt lehetősége sok könyvet magával vinni
pusztakovácsi magányába. A Millot-mű egyébként sok példányban
jelen volt Európában, míg Vaissete könyve ritkaságnak számít.
Az előbbiből feltehetően volt saját példánya, míg az utóbbit a ki-
rálynő könyvtárában lapozhatta-jegyzetelhette. Talán akkor
készítette jegyzeteit, amikor a *Magyar Néző*-ben ezt a szerzőt is
említette azok között, akiknek művét a magyar olvasókkal sze-
rette volna megismertetni. Jegyzetei lehetnek szó szerintiek vagy
kivonatok, valószínűleg fordításukat írta le és talán csak a meg-
hökkentő szövegeket jegyezte fel franciául, így a magyarokról írt
karakterológiájának egyetlen (lábjegyzetünkben idézett) monda-
tát. A legtöbb idézetet a két időskori társadalomelméleti műben
találjuk. Az is előfordul, hogy ezen a történeti földrajzon keresz-
tül hivatkozik más forrásra: ilyen esetekben forráskritikája, sőt
esetleges vitája a források íróival is általában ebből a műből szár-
mazik.²⁰

Befejezésül a *Magyar Országának Törvényes Állása* című mű
Toldalékát vizsgáljuk meg röviden, amely a társadalombölcseleti
írások műfajának elemzéséhez érdekes kiegészítést jelenthet. Mit
tartalmazhat a „toldalék”, amelyet Bessenyei szerényen „gyenge
és közönséges beszéd”-ként jellemez? Három témát hagy erre a
részre: a budai helytartótanács, az insurgens hadsereg és a hazai
pereskedés jellemzését. Eredetileg Bécs befolyásának korlátozása

¹⁹ Példaként említünk néhány jól azonosítható forráshelyet: I/6–9, 96, 157–160, 318, II/217, III/216, IV/64–73.

²⁰ Amikor például Sziámról Hübnert és Lenglet Dufresnoy-t idézi. PM 131 és VAISSETE, i. m., IV, 51.

lett volna fő feladatuk. Az emberi gyengeség és ostobaság azonban az ellenkezőjére fordította ezeket az intézményeket. Bessenyei az első téma kapcsán a budai cenzúrát, a másodikban a zsoldos katonaságot bírálja. A harmadikban a felesleges és erkölcsileg a nemességet megalázó „véghetetlen” pereket ostorozza, amelyeknek háttérében a „gazdagodni való vágyódást” tárja fel. Ezekről a témákról már a korábbi műben is beszélt, némelyiknek, így a pereskedésnek, már több fejezetet is szentelt (PM 218–229). A *Toldalék* a belső arányok fenntartását segíti, lehetőséget biztosít arra, hogy az író a törvények gyakorlati megvalósulását gazdagabb illusztrációval mutassa be. A nagy társadalmi és filozófiai kérdésekhez kapcsolódó, a hétköznapiakat megkeserítő ügyekről írt gondolatok végén az író megjegyzi, hogy sok mindent kihagyott (PM 370). A *Toldalék* a törvényhozásban és kiváltképpen a végrehajtás folyamatában megmutatkozó torzulásokra és következményeikre mutat rá. A *Magyar Országának Törvényes Állása* című mű egységét Bessenyei ezekkel a hétköznapiinak ítélt gyakorlati kérdésekkel nem akarja megbontani. Ez a megkülönböztetés alátámasztja a társadalombölcseleti írásokon belül eddig feltárt műfaji egységet: ezekben a műveiben Bessenyei általános társadalomfilozófiai kérdésekkel kíván foglalkozni és nincs aktuálpolitikai célja. Ehhez a tartalomhoz alkalmazkodik higgadt stílusa és a művek gondosan felépített szerkezete, amelyek az értekezés világosságát, meggyőző szándékát szolgálják.

14. rész

SZEMÉLYES IRODALOM ÉS ERKÖLCSFILOZÓFIA

„Kinek legyen előttem annyi hitele, hogy szavára *én*,
Énségemet megtagadjam, és általa természetemből ki
vetkezzem?” (PM 381)

Az időskori prózai művekben különleges helyet kapnak Bessenyei György morálfilozófiai gondolatai, amelyek *A bihari remete* középpontjában találhatók.¹ Az idős író tudatában van műve újdonságának: „Soha magyarul nyomtatot irással, még ily formában okoskodni nem kívántak” – írja „Jegyzés” című utószavában (PM 474). Kijelentése a „forma” eredetiségét hangsúlyozza: ebben a műben Bessenyei a személyes irodalom, az önkifejezés sajátos műfaját hozza létre. Hogyan határozza meg és mennyire korlátozza az egyént a többi emberrel való kapcsolata? Ezt a súlyos etikai problémát, azaz az „énség” és a „másság” kérdését veti fel (ezt a gondolatát emeltük ki mottónkban). A felvilágosodás filozófiájának két ellentétes, ugyanakkor egymást kiegészítő gondolata feszül a kérdésfelvetés mélyén. Az egyik pólus: az individuum egyedisége. Az embernek nem szabad elfogadnia, hogy gondolkodását mások irányítsák, önállóan kell döntenie, keresnie kell saját útját. Legismertebb megfogalmazója ennek a gondolatnak Immanuel Kant, aki az egyéniség szabadságának gondolatát – amelyet Horatius nyomán mottószerűen idéz: „Sapere aude!” / „Merj gondolkodni!” – nagy szenvedéllyel és filozófiai mélységgel fejti ki.² A másik pólus a többi ember megértése és a velük vállalt szolidaritás gondolata, amelyre a felvilágosodás írói egy Terentius-sorral utalnak: „Homo sum: humani nihil alienum puto” / „Em-

* A fejezet korábbi változata: „Filozófia és személyes irodalom”, *It*, 2007, 2, 243–256.

¹ Bessenyei *Az értelemnek keresésében* folytatja gondolatmenetét, amely alcíme szerint „*A Bihari Remetének* második darabja.”

² 1784-ben „Was ist Aufklärung?” [Mi a felvilágosodás?] című művében.

ber vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi.”³ Bessenyei művében ezeknek az etikai és filozófiai kérdéseknek rendkívül egyéni és személyes megfogalmazását fedezhetjük fel.

Az író a befejezés pillanatában arról számol be, milyen kivételes szellemi erőfeszítés árán született meg műve: „valamit még irtam, soha annyira mint ez, meg nem szorongatot”. Fontosnak tartja azt is, hogy olvasója tisztában legyen a megoldott morálfilozófiai kérdés jelentőségével: „Az egész emberi természetet, [...] rövid summába venni” (PM 474). De vajon mit ért ez alatt Bessenyei? A mű kettős címe (*A bihari remete vagy a világ így megyen*) arra látszik utalni, hogy a filozófusnak sikerül összeegyeztetni azokat az ellentmondásos etikai kérdéseket, amelyek az ember kettős meghatározottságából származnak. A mű első része – *A bihari remete* – a természetben élő ember gondolkodásával és cselekedeteivel kapcsolatos dilemmákra keres választ: a magányos bölcs arról elmélkedik, hogyan függ össze az emberi természet Istennel és az őt körülvevő világgal. Az elmélkedés végén úgy határoz, hogy visszatér az emberek közé: „barlangját el hagyván falusi papságra megyen hol buzgóságát, szolgálattyaival egybe köthesse” (PM 429). A mű második része az előző gondolatokra építve az embert történelmi és társadalmi lényként kívánja megérteni – ahogyan az alcím megfogalmazza: „*a világ így megyen*”. Létezik-e a világban a rossz, képes-e az ember az együttélésre, fel tudja-e fogni és tudja-e követni a természet igazságát? Csalódva abban, hogy a tudományok és olvasmányai segítenek a válaszadásban, saját tapasztalataira és meggyőződésére alapozza gondolatmenetét. Ez a döntés együtt jár a filozófiai próza legszemélyesebb formájának választásával, amelyben az általános filozófiai kérdések és az önmagáról való gondolkodás összefonódnak.

Az emberi természet megértésének filozófiai kérdését már 1777-ben úgy fogalmazta meg Bessenyei, mint az elképzelhető legnagyobb kihívást: „Mitsoda nagy vigasztalásomnak esmérném, ha e’ Scilla s’ Charibdis között a’ természet igazságának golyó-

³ A témáról lásd: Michel DELON, „Homo sum: humani nihil a me alienum puto: un vers de Térence comme devise des Lumières,” *Dix-huitième siècle*, 16 (1984), 279–296.

bissát minden ember számára összve tapaszthatnám. Ezen örömmnek vágyódásátul vonattatván kívántam belső hányattatásomat T. Professor Uram eleibe terjeszteni, ki e' dologban vagy halgatásra, vagy tovább való fáradságra fog inteni" (PVE 412). A morálfilozófiai kérdés megválaszolásának dilemmáját, amelyet a felvilágosodás szinte minden filozófusa felvetett, Besenyei így foglalja össze: „Ha pedig kényteleníttetni fogunk a' természetnek igazságát felére érzésből felére okoskodásból felállítani, kívánsággal akarnám fel-keresni azt a Tudóst, ki e' két dolognak közép erére vezetne, honnan mindeniknek hatalmát s' térségét két felől meg-láthatnám. Erre pedig igen nagy szükségünk van, mert a' természetnek törvényeit tsupán józan okoskodás szerint meg-határozni vagy tsak a' szívnek érzésihez szabni, felette nagyon meg-különböztetett dolgok egymástól" (PVE 411–412).

Első alkotói korszakának több írásában találkozunk olyan gondolatmenettel, amelytől azt remélhette, hogy közelebb viszik a válaszhoz. Németül írt prózai művében, *A magány foglalatosságai* című munkájában megpróbálja feltárni az összefüggéseket Isten, a világ rendje, az emberi értelem, a természet törvénye és a társadalom etikai problémái között. Művében sok, közvetlenül is idézett forrást használ, amelyek nincsenek mindig összehangolva, így filozófiai koncepciója heterogén, noha hangneme magabiztos.⁴

Verses műveiben is jelen van ez a kérdés, mint az ember létezésének filozófiai problémája. 1773 és 1776 között született *Besenyei György magához* című költeményében így fogalmaz: „Ki vagyok? Mi vagyok? Merül s miből jöttem? / Hol voltam? S hogy esett hogy világra lettem?" (KÖ 199.) A filozófiai töprengést indító kérdéssor Voltaire-nek a lisszaboni földrengésről írt bölcséleti költeményében megfogalmazott kérdéseire emlékeztet.⁵

A válaszban Isten mibenléte, a világ rendje és az ember természete kérdéskörét köti össze a filozófus. Időskori verses művei közül a legárnyaltabb és legteljesebb megfogalmazásokat *A Ter-*

⁴ A kérdésre vonatkozóan lásd KÓKAY György *Bevezetését*: INyM, 34.

⁵ *Poème sur le désastre de Lisbonne*: „Que suis-je, où suis-je, où vais-je et d'où suis-je tiré?" VOLTAIRE, *Mélanges*, Gallimard, Paris, 1961, 308.

mészet Világában olvashatjuk. Ez a hosszú időn át érlelt bölcséleti költemény – *A bihari remeté*hez hasonlóan – filozófiai összegzés a természetről, az emberről, a társadalomról és az erkölcsi értékekről. Gondolatait filozófiai költeményében úgy fogalmazza meg, hogy az emberre általában vonatkozzanak, a személyesség nem kap benne olyan nagy szerepet, mint a fiatalkori versben vagy az ugyanabban az időszakban keletkezett prózai műben.⁶

A filozófusok életük alkonyán készült személyes műveikben gyakran keresnek választ arra a kérdésre, hogyan alakult sorsuk, hogyan használták ki lehetőségeiket, megvalósították-e terveiket, milyen örökséget hagynak az utókorra. *A bihari remeté*t is olvashatjuk ilyen módon, hiszen önéletrajzi utalások szövik át az egész művet. Bessenyei mégsem elsősorban életének alakulására akar fényt vetni, sokkal inkább gondolkodásában próbál meg rendet rakni, legnagyobb filozófiai dilemmáit próbálja megválaszolni, úgy hogy olvasói számára is nyilvánvalóvá tegye gondolkodásának főbb elemeit. A mű felépítése világosan tükrözi, melyek azok a filozófiai kérdések, amelyekben mindig (többé-kevésbé) azonos volt önmagával és ugyanakkor különbözött másoktól.

*A bihari remeté*ben Bessenyei munkásságában egyedülálló személyes formát választ az elbeszélő megkettőződését lehetővé tevő fiktív szereplő közbeiktatásával. A személyes irodalom egyik legismertebb formája az önéletrajz, de számos más műfaji változata is előfordul. Bessenyei ebben a műben nem az önéletrajzi formát választja. Bár sok a műben az önéletrajzi jellegű elem, a műfaj legfontosabb jellemzői hiányoznak belőle. Nem találunk benne eseménytörténetet és az író életének és személyiségének történetére is csak helyenként tekint vissza. Nincs benne önvédelmi szándék. Nem jellemzi a szerző, az elbeszélő és a főszereplő azonossága.⁷

⁶ Itt is kérdésekkel indítja gondolatmenetét, de módosítja a megfogalmazást: „Merül jösz,? min állasz? mit tsinálsz? hova mégy?/ 'S Hogy erőre mehes, magadból még mit tégy?” IK 272. A témáról részletesebben írtam a kiadás *Bevezetésében* (60–63).

⁷ Vö. Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló*, l'Harmattan, Bp., 2003, 18–33.

A mű Bessenyei gondolatainak előadása egyes szám első személyben, énje azonban – a személyes elbeszélői forma használata ellenére – nem jelenik meg közvetlenül.⁸ Az elbeszélő az első mondatától kezdve színre visz egy elképzelt személyt, a „Bihari Remetét”, ő lesz a főszereplő, az elbeszélő megkettőződése, aki egyes szám első személyben beszél. A kezdettől jelen levő szereplőnek köszönhetően a szerző életéből felidézett utalások áttélessé válnak. Az író önmagától eltávolodva vall fiatalságáról: „Ifjúságában úgy látta, hogy az emberi értelem mindenre ki terjedvén, mindent ki tanulhat, és meg is foghat, valamit csak érzésében vagy látásának határában fel tanálhat. Ere magánosság, örökké tartó olvasás, és éjjeli nappali gondolkodás kellett” (PM 375). Ebben a részben mutatja meg egyéniségének sajátosságait, és másoktól való különbségét, amelyet nemcsak ő maga vett észre. Idézi azoknak az ítéletét is, akiknek a társaságában élt és akik egyéniségének, viselkedésének sajátosságait nem mindig fogadták el: „Miért ögyelegjek, mond magában, az emberek lármája közt, hogy ez jobbrul taszittson, amaz balrul huzzon? az bolondnak állitson, ez magasztallyon” (PM 376). A Remete alakján keresztül ad általános képet egyéniségéről és utal életének a megszólalást megelőző magányos időszakára.

A személyes irodalomnak vannak stilisztikai, retorikai és nyelvi jellemzői: az egyes szám első személyű elbeszélés, az olvasó megszólítása, és gyakori benne az elbeszélő megkettőződésének játéka is. Alapvető jellegzetessége, hogy szerzője meg van győződve létezése egyedi, sajátos jellegéről és arról, hogy különleges egyénisége másokat is érdekel. Az egyén bemutatása jelenti a mű központi gondolatát, noha nem ad teljes és közvetlen képet róla.⁹

⁸ Emiatt az önéletírás legtágabb definíciója sem alkalmazható rá, amely például Montaigne *Essai*-jét is a műfajba sorolja. Georges GUSDORF, „De l'autobiographie initiatique à l'autobiographie genre littéraire”, *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 1975, 959–1002; Damien ZANONE, *L'autobiographie*, Ellipses, Paris, 1996, 37.

⁹ Sébastien HUBIER, *Littératures intimes*, A. Colin, Paris, 2003, 33–37. Roland MORTIER Rousseau személyes írásaiban tár fel hasonló szándékot: „Rousseau et la dissemblance”, *Le Cœur et la Raison*, Oxford, Voltaire Foundation, 1990, 323–335.

Bessenyei már a dedikáláshoz olyan személyt választ (Gróf Bánffy Györgyöt), akit egyéniségének egységével és eredetiségével jellemez: „életébül erkölcsébül olyan érdemű egyetlen egy valóságot formál[nak bölcsessége és cselekedetei] melyhez a körülötte, véle élő halandók között senki ne hasonlítottson” (PM 373).

A *bihari remete* bevezetője magányos bölcslet visz színre, akinek fiatalsága Bessenyeiére emlékeztet. Rajta keresztül emlékezik a tanulmányokkal eltöltött fáradtságos évekre, amikor egymásnak ellentmondó olvasmányai „tsatázó tenger”-re váltak és nem csillapodó reményére, hogy „a természet titkait mingyárt” felfedezi. A bemutatást lezáró gondolatban idézi fel a kényszerű magányos bölcselkedés nehéz időszakát: „elméjében magát tiz esztendeig főzné és gondolatnak tengerében uszni kezdene.” Érdekes odafigyelní a meghódíthatatlan tudásnak a tengerrel való asszociálására, amely a bevezető részben kétszer is előfordul (PM 375–377). A Remete meditálásának első mondata (amelyben az egész megismerésére képtelen részként jelenik meg a gondolkodó ember) is ezzel a hasonlattal indul: „Mit tegyek hát e feneketlen méjségű és véghetetlen ki terjedésű dolgoknak tengerében, melynek színén, annak nagyságához képpest, nem vagyok testemben egy mustár mag?” (PM 378.) A hasonlat még a mű végén, a „Jegyzés”-ben is megjelenik „Gondolat tenger áradt fejemre” (PM 474). A tengerre utalás a szövegben újra és újra előkerül, amikor egy megoldhatatlan kérdés miatt félbeszakad a gondolatmenet („fejünkön felül tsap”). Ez a stilisztikai elem *A bihari remete* folytatásában, a formailag sok eltérést mutató *Az értelemnek keresése* című műben is megmarad, ahol már nem jelenik meg a Remete elképzelt alakja (PM 469, 479, 533, 551).

Az elbeszélő bevezetőjének végén lép színre a Bihari Remete, akinek alakját Bessenyei gyönyörű természeti képben jeleníti meg. A narrátor háttérbe kerül, teljesen átadja helyét ennek a szereplőnek. Eckhardt Sándor figyelt fel arra, hogy ennek a jelenetnek a szerkesztése emlékeztet Jean-Jacques Rousseau *Emiljének* IV. kötetére, ahol a szavojai káplán megjelenik. A két mű gondolatmenetében is feltárt hasonlóságokat és több konkrét szöveg-

egyezeit.¹⁰ Kifejezte reményét, hogy Bessenyei időskori filozófiai prózája értékének megfelelő méltatást kap. Kókay György kiváló kritikai kiadása jelenti a legfontosabb lépést ezen az úton.¹¹ Kutatásaikhoz kapcsolódva szeretnénk elemezni Bessenyei elbeszélési módjának sajátosságát, és feltárni, hogyan függ össze ezek változása a mű gondolati láncával. Arra is választ keresünk, hogy az elbeszélő megkettőződése hogyan járul hozzá egy viszonylag egységes filozófiai rendszer megvalósításához, amelynek megteremtése az író más prózai műveiben kevésbé sikerült. Elemzésünkben azt is megvizsgáljuk, milyen kapcsolatban van az elbeszélési mód és a filozófiai gondolatok rendszere Rousseau művével.

Még egy rövid kitérőt szükséges tennünk Rousseau hatása kapcsán. Bessenyei gyakran hivatkozott rá, főleg fiatalkori munkáiban. Az elemzett műben nem utal a francia filozófusra, ami nem meglepő, hiszen az időskori munkákban ritkán idézi forrásait. Ismerte értekezéseit, társadalomelméleti írásait és *Emiljét*, noha ennek csak a „Szavojai káplán hitvallása” című része hatott rá nyilvánvalóan. Az *Emil*, amely 1762-ben jelent meg, kivételes európai népszerűségnek örvendett. Semmilyen jel nem utal arra, hogy Bessenyei ismerte volna a *Vallomásokat*, amely jóval Rousseau halálát követően jelent meg, első része 1782-ben, második része csak 1789-ben. Ez azért érdekes, mert a pedagógiai regény idézett fejezete is a felvilágosodás legmarkánsabb személyes irodalmához tartozik, amelynek azonban ezt a jellegét Rousseau kifejezetten önéletrajzi művei elhalványítják.¹²

Rousseau káplánját a szakirodalom „maszk”-nak tekinti.¹³ A „Szavojai káplán hitvallása” című részhez választott elbeszélői

¹⁰ ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat”, *EPHK*, 1919, 205–217 és 1920, 43–53.

¹¹ Lásd Kókay György ezekre a kérdésekre is kiterjedő bevezetőjét és jegyzetét. PM 50–70.

¹² Ide tartoznak elsősorban a *Vallomások* [Confessions], az *Egy magányos sétáló álmodozásai* [Rêveries du promeneur solitaire] és a *Párbeszéddek*. Rousseau, Jean-Jacques bírálja [Dialogues. Rousseau juge de Jean-Jacques] című művek.

¹³ A téma értő bemutatása Pierre Burgelin bevezetőjének „Rousseau et les masques” és „Le Vicaire savoyard” című fejezeteiben, amely a mű kritikai kiadásához készült: Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes, IV. Émile. Éducation. Morale. Botanique*, Gallimard, Paris, 1969, cxxvii–cxlvi.

forma igyekszik eltakarni a gondolatmenetért felelős szerzőt. Ez a szövegrész Emil vallásos neveléséhez kapcsolódik, Rousseau a nevelési regénybe illeszti bele. Emil nevelője, aki ifjú tanítványa formálásaért és a nevelés folyamatának elbeszéléseért egyaránt felelős, itt a korábbiakban alkalmazott és a közvetlen tapasztalatokra épülő módszert és a személyes elbeszélést félbeszakítja. A regénynek ebbe a különálló részébe új alakokat kapcsol, az elbeszélő a „szavojai káplán lesz”, aki nem is Emilnek, hanem egy fiatalembernek mondja el gondolatait Istenről és a világról. Hallgatója harmincéves korában, külföldön, szerencsétlen körülményei miatt kálvinista vallásáról kénytelen volt áttérni a katolikusra. Érzelmi mélyhulláma idején találkozik a káplánnal, aki bizonytalanságait igyekszik eloszlatni hozzá intézett beszédében. A káplán hitvallása Rousseau-nál egyfajta monológ, elmélkedését sem beszélgetőtársa, sem a nevelő nem szakítja meg. A „hitvallás” megismerése segít Emilnek megérteni az Istennel, a világgal és az emberi természettel kapcsolatos kérdéseket. A káplán beszédjének lejegyzéséhez Rousseau még egy alakot kitalál, aki a teljes szöveget lejegyezte (ő „auteur du papier”-nak nevezi).¹⁴ A nevelő még arról is tájékoztatja az olvasót, hogy a lejegyzést követően átalakította a szöveget, mert Emil számára könnyebbé kellett tennie a bonyolult filozófiai rendszert. Az előadott meditáció tehát több szereplő alakján szűrődik át. A protestáns hitről a katolikusra való áttérést fájdalmasan megelő Rousseau számára az elbeszélő megsokszorozódása a rejtőzködést jól biztosítja, sehol nem kell közvetlenül megszólalnia. Ugyanakkor a káplán megfigalmazásaiban nyilvánvaló a szándék, hogy a választott vallás kérdésében semlegesnek mutakozzék. Három vallásról beszél Európában: a keresztény, a török (mohamedán) és a zsidó vallásról, és arról is nyilatkozik, hogy katolikus papként a protestán-

¹⁴ „Kezeskedem, hogy az itt közlendő tények igazak, s hogy valójában megtörténtek annak az írásnak a szerzőjével, melyet most idézök.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, fordította GYÓRY János, Tankönyvkiadó, Bp., 1978 (a továbbiakban: *Emil*), 230; „Je garantis la vérité des faits qui vont être rapportés. Ils sont réellement arrivés à l’auteur du papier que je vais transcrire.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Œuvres complètes, IV, Émile*, Gallimard, Paris, 1969 (a továbbiakban: *Émile*), 558.

sokat is gyámolítaná. Istent a világ rendjét biztosító magasabb rendű értelemnek tekinti, aki azonban nem azonos a világgal.¹⁵ A kinyilatkoztatás, a tételes vallások ebben a felfogásban értelmetlenné válnak. Rousseau vallásfilozófiájában különleges helyet foglal el a „hitvallás”, amelynek személyessége nyilvánvaló, annak ellenére, hogy egy pedagógiai regényben kapott helyet és hogy írója többszörös áttétellel fogalmazta meg benne gondolatait. A „maszk” az író és az olvasó számára érdekes, a korabeli cenzúra természetesen azonnal elítélte (és el is égette) az *Emilt*, és kiváltképpen hevesen bírálta a „Szavojai Káplán hitvallása” című részt.

Bessenyei érzékenysége a téma iránt nem kizárólag filozófiai érdeklődés. Az *Emil*ben szereplő alak, aki a káplán hallgatója, bizonyára benne is felidézte saját áttérését. A magyar író azonban Rousseau-tól egészen eltérően formálja meg Remetéjét. Az egyes szám első személyben fogalmazó elbeszélő – ahogyan már említettük – a bevezetőben neki tulajdonítja Bessenyei életének néhány eseményét. Mindent tud róla: gondolatait és érzelmeit ismeri („magában el tökélli”, „nem úgy érti osztán a remete okait” PM 429, 434). A Remete magányos, nem lép kapcsolatba senkivel. Az elbeszélő nem helyezkedik a hallgató szerepébe, noha ő jegyzi le a Remete gondolatait, és amikor számot ad mozgásáról, akkor is inkább csak tagolja a szöveget és nem törekszik a láttatásra: „barlangjából ki kél”, „hives barlangjába le botsátkozik”, „fóhász-kodásait végezvén, egy kevéssé halgatásnak adgya magát, és más tárgyak felé fordul” (PM 377, 400, 419). Bessenyeinél nem maszkokról, hanem az elbeszélő megsokszorozásáról van szó. Ezért is érdekes, hogy a magyar filozófus nemcsak hasonló gondolatokat és gondolatmenetet tulajdonít a Remetének, mint amilyeneket Rousseau káplánja vall, de még vágyaik is egybeesnek – ő is falusi pap akar lenni. A Remete, akinek elmélkedése a legnehezebb vallási kérdéseket megválaszolja és logikus rendbe kapcsolja, el-

¹⁵ „Isten most már nem testi és nem érzékelhető. A legfőbb Értelem, amely a világot mozgatja, nem azonos többé a világgal.” *Emil*, 254. „Dieu n'est plus corporel et sensible ; la suprême intelligence qui régit le monde n'est plus le monde même.” *Émile*, 592.

halványodik és eltűnik, amikor a kételyek sokasodnak és amikor a Rousseau-i gondolatmenettől jelentősen eltér a magyar filozófus. „Énségét” a két alakon keresztül árnyaltabban tudja megfogalmazni. Mássága, azaz a többiektől való különbsége is felerősödik a megkettőződésnek köszönhetően: ezt hangsúlyozza a bevezető és több jegyzet is, a meditáció szövegén kívül.

A „hitvallás”-t bevezető tájleírás Rousseau-nál egy beszélgetés színhelyét mutatja be, elemei Bessenyei leírásához hasonlóak: az évszak (nyár), a napszak (napfelkelte), a táj (hegyek, folyó), a látószög (magaslat), a közeli (fák) és a távoli táj (házak). A kép lezárásában Rousseau a kitarulkozó természet nagyszerűségét a beszélgetés témájaként jelöli meg.¹⁶

Bessenyei a meditáció színhelyül választott tájat mozgásban mutatja be. A „négy éltető elem”: a tűz, a föld, a víz, a levegő,¹⁷ amely a természeti környezetet adja, éppúgy jelen van benne, mint a távolabb látható városok és falvak a bennük zajló élettel.¹⁸ A képet a fények élessége (ragyogás, tündöklés), a színek pompája (piros, arany, gyöngyszín) és a hangok tesz ik elevenné. Bessenyei elbeszélője a leírt táj funkcióját Rousseau-tól eltérően jelöli meg: az „Ég és Föld közöt” fekvő helyszín lehetőséget ad a Remetének, hogy „lelkét felemelje” és hogy elmélkedését „Isten és emberek előtt” adja elő. Ez a meditációs táj érdekes hasonlóságokat mutat a *Tariménes útazása* című regény ritka tájleírásaival, így a királynő megjelenését előkészítő képpel, amely a naplementét mutatja meg hasonlóan gazdag színekkel, de ahol a város mozgalmassága betör a természeti képbe, de még inkább Trézéni lakóhelyének bemutatásával, ahol a magányos bölcslet hasonló elemekből építkező természeti képpel jellemzi (TÚ 196–197).

¹⁶ „Mintha a természet minden pompáját kitartha volna szemünk elé, hogy témát nyújtson beszélgetésünkhöz.” *Emil*, 234. „On eut dit que la nature étaloit à nos yeux toute sa magnificence pour en offrir le texte à nos entretiens.” *Émile* 565.

¹⁷ A tűz = „a Nap, e Világnak elevenítő, és éltető tűz[e]”, a föld = „Bértz”, „tér-ségek, halmok, hegyek”, a víz = a „Kőrös, tekervényes folyásával”, a levegő = „Párája, felette széllyel el terült, mely fellyeb fellyeb emelkedvén magát a magas Egekhez tsatolta.” PM 377.

¹⁸ Uo.: „pásztorok sikkangatása”, „barmok bőgése”, „szolgálóknak kiabálása”.

A Remete elmékedése módszertani kérdéssel kezdődik: honnan induljon el gondolkodásában és mi legyen az alapja? A létezés alapkérdését olvasmányai alapján így teszi fel: „vagyok é valósággal?” Válaszának kiindulópontja saját maga lesz és saját tapasztalatai: „magamat tapasztom. Valamit másoktól hallottam, fére teszem, úgy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismérte nélkül” (PM 380). A karteziánus módszert követő logika Rousseau első igazságként feltüntetett gondolatát idézi,¹⁹ a létezést a tapasztalással azonosító gondolatot, amely az érzékeknek kiemelt szerepet tulajdonít, miközben a másoktól származó tudást háttérbe helyezi. Ehhez a logikához kapcsolódik a létezést az érzéssel azonosító gondolat is: „Az érzés legnagyobb tanubizonyosság mindenre. Vagyok, mert érzem magamat”²⁰ (PM 389).

A Remete első filozófiai gondolatsora a szabad akaratra vonatkozik. Úgy véli, hogy ennek létezése elengedhetetlen „Énsége” egységének biztosításához. Az egyes emberek szabad akaratát igyekszik összeegyeztetni Isten mindenhatóságával. Bessenyei számára ez a tétel kivételesen fontos, ezért is teszi gondolatmenete élére. Első fejezetének logikája feszes, a kiválasztott gondolatra koncentrál, nem tesz semmilyen kitérőt. Rousseau-nál ez a gondolat később következik és más kérdésekkel összefonódik. Bessenyei elhagyja a gondolatmenetben a káplán első két „hittételt”: Isten létének bizonyítását, aki a világ mozgatója és a világ rendjének biztosítója és azt a gondolatot sem itt találjuk, miszerint az ember a föld szerencsétlen királya, természetének ellentmondásai miatt. A szabad akarat kérdése a francia műben a harmadik „hittétel”.²¹ Bessenyei nem tér ki sem arra, hogy a rossz az em-

¹⁹ Rousseau a „De ki vagyok én?” „Mais qui suis-je?” kérdésre adott választ nevezi első igazságának: „Létezem, és megvannak az érzékeim, melyek révén benyomások érnek.” *Emil*, 238. „J'existe et j'ai des sens par lesquels je suis affecté.” *Émile*, 570–571.

²⁰ Ez a gondolat is Rousseau-tól származtatható: „Érzékeléseim én bennem mennek végbe, hiszen érzetetik velem létezőmet.” *Emil*, 238. „Mes sensations passent en moi, puisqu'elles me font sentir mon existence...” *Émile*, 571.

²¹ „Az ember tehát szabad a cselekedeteiben, s mint ilyen egy anyagtalan szubsztancia indítása alatt áll. Ez az én harmadik hitcikkelyem.” *Emil*, 250. „L'homme est donc libre dans ses actions et comme tel animé d'une substance immatérielle; c'est mon troisième article de foi.” *Émile*, 586–587.

bertől függ és nem az Istentől, sem arra, hogy az egyén azonosságát az emlékezés biztosítja.²²

A „Lelki ismeret” című következő rész az emberi akarathoz kapcsolódik. A különbözőség kérdését veti fel, amely mint láttuk, írásának egyik visszatérő motívuma: hogyan lehetnek az emberek bűnözővé, ha a lelkiismeret isteni adomány. Nemcsak saját tapasztalatai, az emberiség történelmének eseményei is kétségessé teszik a választ. Ezek a nyugtalanító kérdések gondolatmenetét két irányba terelik. Az ember mint társadalmi lény ellentmondásos, ezért önmaga és Isten felé fordul, a Remete is úgy határoz, hogy önmagát kutatja: „magam leszek világ magamnak.” Másrészt az ember természeti lényként önmagán keresztül megérthető: „Él bennem a természet. Világ ő magának” (PM 386–387). A külső világtól való elzárkózás Rousseau módszerét idézi.²³

Ezek a morális kérdések azonban a világ rendjének és Isten mibenlétének megértését is feltételezik, ezért imával fordul istenhez. Imája a természetvallás megfogalmazása. A Remete a korábbiakban Istent nevezte „úr”-nak, „istenség”-nek, a „világ oká”-nak, „örökké való böltsesség”-nek. Az imában és az ezt követő fohászzkodásban az Isten egyedüliségét még inkább egyértelművé tevő terminológiákat keres: „Örök Rend”, a „Nagy Természet” teremtetője, a „világnak Istene”, a „természetnek URA”, „Mindenhatóság”, „Látható Láthatatlanság”, „Végzetetlen ki terjedésben álló hatalom”, „egy gondolat, egy Látás, egy akarat [...] az örök időkben” (PM 388–389). Az ima nyomai nem lelhetők fel a francia műben, amelyet ugyanakkor kétségkívül jellemez a filozófiai terminológiák gazdagsága Isten megnevezésében.²⁴

²² „Azt jól tudom, hogy az *én* azonossága csak az emlékezet útján hosszabbítható meg, s ahhoz, hogy valóban ugyanaz legyek, emlékeznem kell, hogy voltam.” *Emil*, 252. „Ce que je sais bien c'est que l'identité du *moi* se prolonge par la mémoire, et que pour être le même en effet, il faut que je me souvienne d'avoir été.” *Emile*, 590.

²³ „Szálljunk magunkba...”, „...hitemet eredeti és kezdetleges fogalmaira korlátoztam.” *Emil*, 256, 276. „Rentrons en nous-même...”, „...j'ai resserré ma foi dans les notions primitives...” *Emile*, 596, 624.

²⁴ Vö.: André ROBINET, „Lexicographie philosophique de «nature» dans la *Profession de foi du vicaire savoyard*”, in *Études sur le XVIIIe siècle*, Bruxelles, V. (1978), 23–42.

Ebben a szövegrészben, ahol *A bihari remeté*ben erősen érezhető a Rousseau-mű gondolati hatása, jól látható, hogy Bessenyei a francia író logikáját és írásmódját követi, amelyet aztán saját gondolatainak bemutatására használhat fel. A káplán hitvallásának retorikai és gondolati szempontból legismertebb része, amely a lelkiismeretet isteni ösztönnek nevezi, a magyar műben elemeiben és az egész írásban szétszórva figyelhető meg.²⁵ Bessenyei a lelkiismeret kérdését Rousseau-hoz hasonlóan összekapcsolja az emberi természet sajátosságairól való elmélkedéssel. A Rousseau-i filozófia terminológiái az emberi természet jellemzésére – érzés, érzékenység, szánakozás, félelem a fájdalomtól – a magyar szövegben is gyakran előfordulnak.

A magyar filozófus akkor távolodik el Rousseau-tól és száll szembe gondolataival, amikor az a tudománnyal alátámasztott lelkiismeret veszedelmes voltáról elmélkedik. Ettől kezdve már csak egy-egy kisebb szövegegyezés mutatható ki. Nem veszi át a Rousseau művében található dialógust, sem a kinyilatkoztatásról mondottakat.

Az elbeszélő hosszabban megszakítja a Remete elmélkedését egy lábjegyzettel, ahol a szereplő gondolkodásának menetét és okait magyarázza, odafigyelve arra is, hogy „a gyengéb olvasóknak elméjekre homályt ne borítson.” Nyilvánvalóan megfogalmazza azt a Rousseau-étől alapvetően eltérő véleményét, miszerint „a lelki ismeret valósággal két féle: Természetből és tudománybul való” (PM 399).

A forrástól való eltávolodással párhuzamosan az elbeszélés módja is megváltozik: átalakulnak a külső körülmények (a nap-szak), a narrátor az elbeszélést fokozatosan újra magára vállalja és ezt követően már csak időről időre utal a Remete jelenlétére és

²⁵ „Lelkiismeret! Lelkiismeret! Isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, egy tudatlan és korlátolt, de értelmes és szabad lény biztos vezetője, csalhatatlan bírója jónak és rossznak, te teszed az embert Istenhez hasonlóvá! Neked köszönhetők, hogy természete kiválóvá lesz, cselekedete erkölcsössé.” *Emil*, 260. „Conscience, conscience! Instinct divin, immortelle et céleste voix, guide assuré d'un être ignorant et borné, mais intelligent et libre; juge infaillible du bien et du mal, qui rends l'homme semblable à Dieu; c'est toi qui fais l'excellence de sa nature et la moralité de ses actions...” *Emile*, 600.

gondolataira. Felidézése lehetővé teszi a vezérmotívumokhoz való visszatérését. Ebbe a szerkezeti részbe kerül például a lelkiismerethez intézett fohász, amely kétségkívül Rousseau korábban már említett és idézett szövegére utal: „Ó! Lelki isméret! Menybül alá szállot szabad akarat, és ragyogó böltsesség, tsak te vagy egyedül ditsősége az embernek, és jó neved magadnak?” (PM 419.)

A filozófiai módszer a következő részben módosul. Megmarad az alapja: a gondolkodó egyén saját érzelmeire épít. De új témák felvetése helyett még egy ideig az eddigieket gondolja tovább, a már tárgyalt kérdések új megvilágításával (lelkiismeret, szabad akarat, a hit sokfélesége), a témák új irányba mozdításával, valamint új terminológiák említésével (test és lélek, élet és halál). Lassan megkezdődik az erkölcsfilozófia eddig nem tárgyalt területeihez tartozó kérdéskörök tárgyalása (a társadalmi ember természete, a társadalom működése, a törvények), amely a mű utolsó harmadának lesz a főtémája.

A személyes forma megmarad, de az egyes szám első személyű kifejezőmód változik az egyes szám második és a többes szám első személlyel. Egyre erőteljesebben elválik az írás aktuusa a Remete elmélkedésétől. Kétségkívül az elbeszélőnek kell tulajdonítani a szerző életére utaló kijelentéseit: „Hogy írnam e munkát most reggel hatodik Martziusban ha tegnap semmit sem ettem, és az éjjel nem aluttam volna?” (PM 404.) A Remete nem tűnik teljesen el a társadalmi kérdéseket tárgyaló részben sem, sőt a gondolati váltást is neki tulajdonítja a narrátor: „Elmélkedésében a Remete eléb menvén, a társaságbeli embernek kezdi erköltsi állását vizsgálni” (PM 429.) Sorsának alakulása, amelyről a szöveg számot ad, összefügg a gondolati váltással: „magában el tökéli, hogy barlangját el hagyván falusi papságra megyen.” (Uo.) Ugyanakkor a narrátor egyre gyakrabban érzi szükségét, hogy jegyzetben kommentálja a szöveget, így tartva fenn még egy ideig a Remete elbeszélői funkcióját, de már inkább csak halvány utalások formájában. Az utolsó harmadban azonban a narrátor már sehol nem említi a Remetét és az elbeszélést, valamint a filozófiai gondolatokat saját nevében, egyes szám első személyben adja elő.

A „Természet veszedelme” című résztől kezdve a Rousseau filozófiájával ellentétes gondolatok sokasodnak. Bessenyei nem

tudja elfogadni azt az állítást, hogy a tudás ártalmas lenne, ellenben a tudatlanságban látja a társadalmi bűnök okát. Megpróbálja párhuzamosan bemutatni a vétkeket a korabeli társalomban és az európai történelemben, ugyanakkor megvédeni a haladás gondolatát és főleg a tudomány áldásos szerepét: „Nem az értelem világa teszi a kárt, hanem setétsége szül el tévedést” (PM 413). Határozottan cáfolja az aranykor álmát: „A régi idő tsupa ember-telenség, kegyetlenség vőlt”²⁶ (PM 448). Ugyanakkor *A bihari remete*-ben bírálja a sztoikusokat is, akik érzelmektől mentesnek akarják mutatni magukat. A szavojai káplánhoz hasonlóan Istent a természetben csodálja: „Hiszem hogy van, mert a nagy Rendet, és böltsességének munkáját szememmel látom” (PM 423). Hozzá hasonlóan fontosnak tartja a vallás gyakorlásának szabadságát és azt, hogy tiszteletben tartsák a különböző országokban élő népek vallását. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy a papi hivatás társadalmi jelentősége mindkét szövegben megfogalmazódik.²⁷

A mű utolsó része a filozófiai általánosítás helyett a gyakorlati élet szintjére viszi át a gondolatmenetet. Itt egy újabb „Én” jelenik meg, aki – az elbeszélőtől eltérően – a mindennapi problémákkal szembesül: „Én, azokat vizsgálom akik közt élek” (PM 438). Bemutatja az emberek gyarlóságát, akik „két világban” folytatják életüket: a „beszéd” világában és a „tselekedet” világában, akik a hírnévért emberségüket áldozzák. „Az ember nyomorult állat” mondata akár Rousseau-t is idézheti,²⁸ de a szöveggörnyezet, a gondolatmenet, a példák teljesen eltérnek. Bessenyei hangja pesszimista: „Én az emberekhez nem bizom”, „az embernél fenéb állat a természetben egy sints” (PM 463, 465).

²⁶ Ez a gondolat már sokkal inkább Voltaire-re emlékeztet, idézni is fogja világ-történetéből az általa is lefordított korszak kapcsán, visszautalva fiatalkori mesterére és munkájára *A bihari remete* folytatásában, *Az értelemnek keresésében* (PM 558).

²⁷ „Régóta vágytam a kitüntetésre, hogy plébános lehessenek. Még mindig vágyom erre, de nem remélem többé.” *Emil*, 280. „J’ai longtemps ambitionné l’honneur d’être Curé; je l’ambitionne encore mais je ne l’espère plus.” *Émile*, 629. PM 429.

²⁸ „Igaz tehát, hogy az ember a föld királya, amelyen lakik.” „Az állatok boldogok, csak a királyuk nyomorult!” *Emil*, 246–247. „...l’homme est le Roi de la terre qu’il habite...”, „Les animaux sont heureux, leur Roi seul est misérable.” *Émile*, 582–583.

Itt már nem a régi történelem példáit idézi. Három jegyzetben reagál a francia forradalom tragikus eseményeire, kitekintve a kortárs történelemre. Műve egységét kicsit megbontva a monarchiában keresi azt az államformát, amely az ember számára a legelviselhetőbb (PM 462–464). Azonban mintha nem tudna beletnyugodni műve pesszimista végkicsengésébe. Visszatér a káplán egyik hittételére, a lelkiismereti szabadság kérdésére. A gondolatmenet teljesen egyéni és eltér Rousseau-étól, hiszen a lelkiismeret igazságát az isteni teremtés mellett az emberi értelemből eredezteti: „Nem hitetés, nem is véték; tsak az értelem fedezi [az ember] indulatinak eszetlenségét, gyengeségét és sundaságát” (PM 473).

Vizsgálódásainak tárgya itt már az ember mint „polgári személy” és az emberek társas együttélése. Jelentőséget kap a mű kettős címe, amelynek második része fejezetcím: „A világ így megyen” és a szövegben is többször ismétlődik.

A mű első részében a természeti ember vizsgálatához a magányos elmélkedés és a filozófiai hipotézis alkalmazásának módszerét egyesítő személyes írás módját tartja fenn: „ugy keresvén magamat, mintha magamban lettem volna világra, minden más okoskodó léleknek hallása és ismérete nélkül” (PM 380). A *bihari remete* utolsó része a vizsgálódást közvetlenebbé, konkrétabbá teszi.

Az értelemnek keresése szorosan kapcsolódik *A bihari remeté*-hez: láttuk, hogy Bessenyei már a címben is hangsúlyozza ezt az összetartozást. *A bihari remete* végén található „Jegyzés” alapján úgy tűnik, mintha a filozófus végre megtalálta volna a keresett válaszokat, a folytatás tehát kiegészítésnek lenne tekinthető. Ez azonban nincs teljesen így. A folytatásban, rögtön a mű elején, újra nyugtalanítóan felcsendül az a kérdés, amelyet *A bihari remetéből* (és verses műveiből is) idéztünk: „Avagy, nem szabad é kérdenem hogy mi vagyok? és hogy lelki valóságomnak, mi a természeti?” (PM 481.) Ebben a műben azonban, amelyben a személyes prózának azt a változatát alkalmazza, ahol az elbeszélő az olvasóval folytat dialógust, sokkal nagyobb hangsúlyt kap az emberek együttélése. A vallási viták, a vallásháborúk és a társadalmi rendszerek hibáit vizsgálja mélyebben. Sorjáznak a kérdések, a kételyek: „...mihent az egész világot veszed fel értelmedre, minden eszed füstöt vét” (PM 530). Úgy tűnik, visszatérnek a

bizonytalanságok, amelyekkel fiatalkori műveiben küszködött, amikor nemcsak az emberi természetet, hanem a „nagy természet”, az örökkévalóságot, a lélek halhatatlanságát, a teremtés titkát, Isten mibenlétét próbálta megérteni: „Nékem ugyan a természetnek miveit és azoknak határát el látnom nem lehet, ’s néked sem. Tsak ahoz képeest beszéllek a mit meg érthetek, vagy meg érteni láttatom magamnak. De hogy nints é benne tévedés, nem tudhatom” (PM 542). Írásmódja ziláltabbá válik. Ezt a kéziratban több, lap aljára ragasztott jegyzet is tanúsítja. A művet megtoldja egy fejezettel a téma feszítő hatása alatt, pedig már a „vége” szóval lezárta írását, megjegyezve, hogy sok gondolat kimaradt belőle. Az utolsó részben megpróbálja helyreállítani a mű gondolati egységét: visszatér a lélek, a lelkiismeret, a tudomány, az isteni hatalom, a különböző vallások kérdésére. Ebben a műben gyakrabban idézi olvasmányait is. Az utolsó fejezet a pesszimista „Az értelemnek meg lábolhatatlan értetlensége” címet kapja. A művet Voltaire világtörténetének felidézése zárja le, amelyből azt a korszakot idézi fel, amely már ifjúkorában is nyugtalanította: a középkort, amelyet az emberi természet megcsúfolásaként lát, beszél a véres háborúkról, a jogtalanságokról, amelyek a gyilkosságot változtatták törvénné.²⁹ Jövőképe reménytelen: „Tsak az Isten tudgya mikor lesz a világnak esze.” Úgy tűnik, csak a magányos bölcselkedés vezet elfogadható válaszokhoz: „Minden józan okosság magános böltsekre marad” (PM 558). A befejezés pesszimizmusa is összeköti a két művet, hiszen *A bihari remetét* lezáró jegyzésben arról vall, hogy a nagyváradi törvényszéken tett látogatása indította műve megírására, ahol tanúja volt annak, hogy „ember kép alat élő fene vadak, rémitő büneiket vasban vontzol[ják]” (PM 474).

Tegyük újra fel a gondolatmenetünk elején felvetett kérdést: miért érzi olyan különlegesnek Bessenyei ezt az írását? A művet záró jegyzésben ezt mondja: „Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása, és érzése állították öszve e kis munkát” (PM 474). Kijelentésének első része meglepőnek látszik, hiszen

²⁹ „Voltair a tizedik száz előtt, és utána rajzolván a Nemzeteknek erköltseit, azt teszi ki, ugy is osztán rólla, hogy *Európa megbolondult.*” TB 155–165.

talán egyetlen művében sem utasítja el annyiszor a könyveket, mint ebben az írásában. Ez is Rousseau-ra visszautaló gesztus volna? Rousseau idézett műve hasonló módszert követ, amikor elutasítja az általa olvasott filozófusokat, arra hivatkozva, hogy nem szabadították meg bizonytalanságaitól, és helyettük a természet könyvére és önmaga tanulmányozására támaszkodik gondolatmenetében.³⁰

Bessenyei gondolatának eredetisége abban áll, hogy az élmények, a gondolkodás, az olvasás személyességét tartja fontosnak. Nem vitázik olvasmányaival, hiszen nem ismeretanyaga, hanem elmélkedése, „okoskodása” eredeti. Nem kísérel meg a tudósok igaznak látszó, mégis oly eltérő „vetélkedését” összeegyeztetni, úgy tűnik, ez a módszer nem tartogat megoldást a felvetett kérdésekre: „szüntelen háborgó tenger, melynek révpartja, látásodnak határából kitűnik.” Csak a tapasztalattól („Látom a’ Világot”) és a személyes meggyőződéstől („tanátskozván lelkemben örök igazságával”) vár megnyugvást (PM 89).

A személyes irodalomnak *A bihari remeté*ben alkalmazott formája a legáltalánosabb morálfilozófiai kérdések megválaszolását tette lehetővé számára, amelyben ugyanakkor az önmagával való azonosságot és a másoktól való eltérést egy egész művön keresztül, nyilvánvalóan fogalmazhatta meg, míg máshol ez a mondanivaló csak megjegyzések formájában, előszavakban és jegyzetekben van jelen: „Mindent fére teszek és magam leszek világ magamnak. A bennem élő természetnek ítélletihez ragaszkodom. Mert, ha ítélet tételelem, az az, próbám, okosságom nints, mivel hidjek? Minél fogva ismerhessem meg valakinek igasságát melyet lelkemmel közleni kíván. Én vagyok hát első próba magamnak” (PM 387).

³⁰ „Becsuktam tehát valamennyi könyvet. Hiszen van egy könyv, amely nyitva áll mindenki előtt: a természet könyve.” *Emil*, 276–277. „J’ai donc refermé tous les livres. Il en est un seul ouvert à tous les yeux, c’est celui de la nature.” *Emile*, 624.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

*A könyvben alkalmazott rövidítések
Bessenyei György idézett műveinek bibliográfiai adataival*

AH	<i>Összes Művei. A Holmi</i> , sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
PM	<i>Összes Művei. Prózai Munkák. 1802–1804</i> , sajtó alá rendezte KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
SZ	<i>Összes Művei. Színművek</i> , sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
INyM	<i>Összes Művei. Idegen Nyelvű Munkák és Fordítások. 1773–1781</i> , sajtó alá rendezte KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
KÖ	<i>Összes Művei. Költemények</i> , sajtó alá rendezte GERGYE László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
TB	<i>Összes Művei. Társadalombölcseleti Írások. 1771–1778</i> , sajtó alá rendezte KULCSÁR Péter, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
RVD	<i>Összes Művei. Rómának viselt dolgai</i> , sajtó alá rendezte PENKE Olga, t. I–II. Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
TÚ	<i>Összes Művei. Tariménes útazása</i> , sajtó alá rendezte NAGY Imre, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
IK	<i>Összes Művei. Időskori Költemények</i> , sajtó alá rendezte PENKE Olga, Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
PVE	<i>Összes művei. Programírások, vitairatok, elmélkedések</i> , sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc, Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

Egyéb rövidítések

EPhK

Egyetemes Philológiai Közlöny

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

It

Irodalomtörténet

Bp.

Budapest

A szétszórt rendszer

*A szétszórt rendszer. Tanulmányok Besse-
nyei György életművéről, szerkesztette
CSORBA Sándor és MARGÓCSY Klára,
Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregy-
háza, 1998.*

Historia litteraria

*Historia litteraria a XVIII. században,
szerkesztette CSÖRSZ-RUMEN István,
HEGEDŰS Béla és TÜSKÉS Gábor, Uni-
versitas Kiadó, Budapest, 2006.*

BIBLIOGRÁFIA

Bessenyei György művei

1. BESSENYEI György *Összes Művei* köteteinek bibliográfiai leírását lásd a Rövidítésjegyzékben.
2. *A Besenyei György Társasága*, Bétsben, 1777.
3. PENKE Olga, „Bessenyei György kiadatlan szövegtöröredéke”, *ItK*, 1998, n. 1–2, 255–258.
4. SZÉLL Farkas, *A Nagybesenyei Bessenyei-család története*, Bp., 1890.
5. SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja,” *ItK*, 1990, 261.

Bessenyei György munkásságával kapcsolatban idézett, nagy részt XVIII. századi szövegek

- D’ALEMBERT, Jean le Rond, *L’essai sur les gens de lettres* (1753)
- ARISZTAINÉTOSZ, *Epistolai erotikai* (ARISTHÉNÈTE, *Lettres d’amour*, 1695, 1752)
- DESTOUCHES, Ph. Néricault, *Philosophe marié* (1727)
– *Philosophe amoureux* (1729)
– *L’homme singulier* (1759)
- DIDEROT, Denis, *Entretiens sur Le fils naturel* (1758) (*Beszélgések A törvénytelen fiúról*)
– *Lettre sur les aveugles* (1749) (*Levél a vakokról*)
– *Supplément au voyage de Bougainville* (1771) (*Pótlék Bougainville utazásához*)

- *Sur l'interprétation de la nature* (1754) (*Gondolatok a természet értelmezéséről*)
- La Correspondance littéraire* (1753–1775, szerk. F. M. Grimm és H. Meister)
- DUCLOS, Charles, *Les considérations sur les moeurs de ce siècle* (1751)
- DUGONICS András, *A szerecsenek*. Pozsony és Pest, 1798, I–II.
- FÉNELON, François de Salignac de la Mothe, *Les aventures de Télémaque* (1699) (*Telemakhosz utazása*)
- FONTENELLE, Bernard Le Bovier de, *Nouveaux Dialogues des Morts* (1700)
- MARMONTEL, Jean-François, *Les Incas, ou la destruction de l'empire de Pérou*, Bern–Lausanne, 1777.
- MILLOT, Claude François Xavier, *Éléments d'histoire générale, Histoire ancienne*, Paris, 1772–73.
- [FEKETE János], *Mes Rapsodies*, Genève, 1781.
- [FEKETE János], *Az Orleani szűz*. Poema. Voltér Frantzia verseiből fordította magyarra Alethophilos, Isten haragjából régi káplár (1796). MTA Kézirattára RUI 4° 353.
- GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozott Chariclia* (1700)
- HEGEL, „Előszó és bevezetés”, *A szellem fenomenológiája*, Bp., 1961, 9–56.
- KAZINCZY Ferenc *Levelezése*
- PÉCZELI József, *Henriás* (1792, Voltaire *La Henriade* c. művének fordítása)
- POPE, Alexander, *Essai sur l'homme* (1733)
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Discours sur les sciences et les arts* (1750) (*Értekezés a tudományokról és a művészetekről*)
- *Discours sur l'origine de l'inégalité* (1755) (*Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről*)
- *Émile* (1762) *Emil*
Szemlélő. *A Spectator* fordítása (1783)
- TISSOT, Samuel-Auguste, *De la santé des gens de lettres* (1775)
- VAISSETE, Joseph, *Géographie historique, ecclésiastique et civile, ou description de toutes les parties du Globe terrestre* (Paris, 1755)

- VOLTAIRE, *Collection complete des oeuvres*, t. XXVII. *Mélanges de Philosophie, de Morale et de Politique*, Londres, 1772.
- *Dictionnaire philosophique* (1764)
 - *Essai sur les mœurs* (1756)
 - *Philosophie de l'histoire* (1765)

*Tanulmányok Bessenyei György munkásságáról
(a felsorolt tanulmányokon kívül lásd még
a Rövidítésjegyzékben leírt kritikai kiadások bevezetőit)*

- BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1976, 234–258.
- „Nemzet, nyelv, irodalom. Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához”, *ItK*, 1984, 558–577.
 - „Nyelv, nemzet, irodalom. A magyar felvilágosodás ideológia-történetéhez”, *Valóság*, 1992/5, 7–21.
 - „Nyelv, »tudományok«, nemzet. Vázlat a felvilágosodás egyik sajátosságáról”, *Holmi*, 2005, 580–594.
- CSORBA Sándor, *Bessenyei György világa*, Argumentum, Bp., 2000.
- ECKHARDT Sándor, „Bessenyei és a francia gondolat”, *EPhK*, 1919, 205–217 és 1920, 24–53.
- GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*, Bp., 1951.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A szerző és a szerkesztő Bessenyei (Az első magyar irodalmi antológia narratívái)”, In „*Et in Arcadia ego*”, szerkeszti DEBRECZENI Attila és GÖNCZI Monika, Debrecen, 2005, 300–318.
- KÓKAY György, „Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről”, *A szétszórt rendszer*, 117–124.
- MARGÓCSY István, „»A tiszta magyar«. Nemzet-karakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában”, *A szétszórt rendszer*, 131–132.
- NAGY Imre, *Ágától Bánkig. A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pannónia, Pécs, 2001.
- „Arckép és hasonmás. Textus, paratextus, intertextus A *Filósófusban*”, *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, Kijarat Kiadó, Bp., 2000.

- „Filozófia, állambölcselet, utópia, szatíra. Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényének műfajtörténeti háttere”, *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Magvető, Bp., 1999, 68–82.
- „Lélek a fal mögött (A *Buda tragédiája* szellemalakja és a Shakespeare-hatás kérdése)”, In *Hamlet mi vagyunk*, Bp., 2004, 130–139.
- *Utazás egy regény körül. Bessenyei György „Tariménes utazása” című regényének filológiai elemzése*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1998.
- PENKE Olga, „L’amour, deuxième naissance de l’homme. Les représentations de l’amour dans les premiers romans hongrois”, *Acta Romanica* XXII, Szeged, 2002, 52–74.
- „»Ariadné fonala« Bessenyei György *Tariménes utazása* című regényében”, *Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, Pompeji Alapítvány, Szeged, 2004, 221–229.
- „Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása: Vaissete: *Géographie historique, ecclésiastique et civile...*”, *ItK*, 1991, n. 1. 25–42.
- „A dialógus, a levél és az esszé műfaja Bessenyei György *A Holmi* című művében”, *Labor omnia vincit. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, Balassi Kiadó, Bp., 2005. 87–90.
- „»Az ember csak akkor gondolkodik, ha erre felbuzdítják...« Az olvasó közvetlen megszólítása Bessenyei György írásaiban”, *Historia litteraria*, 429–458.
- „»Az ember kétszer születik...« (A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben)”, *ItK*, 2000, 1–2, 100–114.
- „Les figures du narrateur et du destinataire dans l’œuvre philosophique de György Bessenyei”, *Cahiers d’études hongroises*, 7/1995 (Paris), 29–38.
- „A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei György bölcseleti prózájában”, *A szétszórt rendszer*, 44–57.
- „Író és olvasó ábrázolása Bessenyei bölcseleti prózájában”, *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Magvető, Bp., 1999, 43–59.

- „A la recherche d'un genre philosophique: le mélange de genres dans *A Holmi* de György Bessenyei”, *Cultivateur de son jardin. Mélanges offerts à Monsieur le Professeur Imre Vörös*, Bp., 2006, 173–188.
- „Voltaire Bessenyei *Holmijában*. Egy jegyzet nyomában”, *Ferenczi László 65. születésnapja alkalmából*, Miskolc, 2003, 155–162.
- SZATHMÁRI István, „Bessenyei magyar nyelvű programja – mai szemmel”, *A szétszórt rendszer*, 18–22.
- A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről.* Szerkesztette CSORBA Csaba és MARGÓCSY Klára, Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1998.
- SZILÁGYI Ferenc, „Bessenyei megtalált »Ösholmi«-ja”, *ItK*, 1990, 261.
- SZILÁGYI Márton, „A vígjátékiró Bessenyei művészi távlatai (Bessenyei filozófusa és Pontyija)”, *A szétszórt rendszer*, 141–154.
- THÍMÁR Attila, „Adalékok a Jámbor Szándék szerzőségének kérdéséhez”, *A szétszórt rendszer*, 58–72.

Válogatás a felhasznált szakirodalomból

- ACKE, Daniel, „Textes à caractère privé”, *L'aube de la modernité. 1680–1760*, Peter-Eckhard KNABE–Roland MORTIER–François MOUREAU (éds.), Amsterdam–Philadelphia, 2002, 385–405.
- BAHTYIN, „Az eposz és a regény. (A regény kutatásának metodológiájáról)”, *Az irodalom elméletei III.*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997.
- BECQ, Annie, „Le catéchisme chinois”, *Aspect du discours matérialiste en France autour de 1770*, Caen, 1981, 267–275.
- „La réflexion sur la poétique en France au XVIIIe siècle”, *Histoire des poétiques*, éd. par Jean BESSIÈRE, Eva, KUSHNER, Roland, MORTIER, Jean WEISGERBER, PUF, Paris, 1997, 219–239.

- BENDA Kálmán, „Rousseau és Magyarország”, *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történelméről*, Gondolat, Bp., 1978.
- BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Bp., 1994.
- BÓDI Katalin, „Egy műfaj apológiája. A XVIII. századi magyar levélregény és kontextusai” (Doktori disszertáció. Debrecen, 2005).
- CHAMAYOU, Anne, *L'esprit de la lettre (XVIIIe siècle)*, PUF, Paris, 1999, 164.
- CONCHA Győző, *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*, Franklin Társulat, Bp., 1885.
- CSETRI Lajos, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól”, *Irodalom és felvilágosodás*, szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor, Akadémiai, Bp., 1974, 229–279.
- DÉMORIS, René, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières*, Droz, Genève, 2002, 449.
- DERRIDA, Jacques, „Könyvkívület”, *A disszemináció*, Jelenkor, Pécs, 1998.
- Dictionnaire européen des Lumières*, éd. par Michel DELON, PUF, Paris, 1997.
- Dix-huitième siècle*, „L'Antiquité au 18e siècle” című különszám, n° 27 (1995)
- *Dix-huitième siècle*, „Dictionnaires en Europe” című különszám, n° 38 (2006).
- DROSZT Olga, *Les premiers imprimés de Vienne (1521–1538) avec un Supplément à la bibliographie française de Vienne*, Szeged, 1934.
- DUCHET, Michèle, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Flammarion, Paris, 1971.
- Eighteenth-Century Fiction* című folyóirat különszáma „The edge of fiction”/„Aux confins du roman” (2004, Canada, McMaster University, vol. 16. n. 4.)

FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., 1978.

GÁLDI László, „A felvilágosodás magyar nyelvelméletének előzményei”, *Sorsotok előre nézzétek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAI László, Akadémiai, Bp., 1975.

GAULIN, Michel, *Le concept d’homme de lettres en France à l’époque de l’Encyclopédie*, New York–London, 1991.

GENETTE, Gérard, *Seuils*, Seuil, Paris, 1987.

GUELLOUZ, Suzanne, *Le dialogue*, PUF, Paris, 1992.

GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, MTA, Bp., 1941.

HANKISS János, *Ph. Néricault-Destouches, l’homme et l’oeuvre*, Debrecen, 1920.

HARTMANN, Pierre, *Diderot et la figuration du philosophe*, José Corti, Paris, 2003.

HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A magyar nyelvűség programjai a XVIII–XIX. század fordulóján”, *Historia litteraria*, 279–294. *Historia litteraria a XVIII. században*, szerkesztette CSÖRSZ-RUMEN István, HEGEDŰS Béla és TÜSKÉS Gábor, Universitas, Bp., 2006.

HOPP Lajos, „A magyar levélműfaj történetéből”, *Irodalom és felvilágosodás*, 501–566.

– „Les Problèmes du genre épistolaire à l’époque du baroque et du classicisme français”, *Acta litteraria*, V, 1962, 390–398.

HUBIER, Sébastien, *Littératures intimes. Les expressions du moi, de l’autobiographie à l’autofiction*, A. Colin, Paris, 2003.

KAPRONCZAY Katalin, „Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében”, *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–1998, 233–247.

KIBÉDI VARGA Áron, „La plume et l’épée. Réflexions sur la littérature hongroise de la renaissance et du baroque” *Revue de littérature comparée*, 1999, 3. sz. 293–305.

KIS János, *Emékezései életéből*, Bp., 1890.

- KÓKAY György, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata”, *ItK*, 1967, 25–34.
- KÖPECZI Béla, „A magyar Télémaque”, *Magyarok és Franciák*, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1985, 287–318.
- KULCSÁR Adorján, *Olasóközönségünk 1800 táján*, Bp., 1943.
- KUSHNER, Eva, „Vers une poétique du dialogue de la Renaissance”, *Comparative Literary Studies. Essays presented to György Mihály Vajda*, JATE Kiadó, Szeged, 1983, 131–136.
- LABÁDI Gergely, „»Meg-írott könyv« és »nyomtatott ének«. Kézírtos és nyomtatott kultúra a XVIII. század utolsó harmadában”, *Historia litteraria*, 446–458.
- „A felvilágosodás kori magyar episztola műfaja poétikai és médiatörténeti megközelítésben” (Doktori disszertáció, Szeged, 2005)
- LECOQ, Jean-François, *L'individu empêché. Recherches sur les fondements et les limites de la représentation de l'intellectuel dans le premier dix-huitième siècle*, Champion, Paris, 2004.
- LEJEUNE, Philippe, *Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., l'Harmattan, 2003, 18–33.
- LUDÁNYI Mária, „A szerelem-kép alakulása a XVI. század végi és a XVII. század eleji magyar irodalomban”, *ItK*, 1979, 4. sz. 359–370.
- A magyar sajtó története I. 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.
- A magyar színháztörténet. 1790–1873*. Szerkeszti KERÉNYI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- Didier MASSEAU, *L'invention de l'intellectuel dans l'Europe du XVIIIe siècle*, PUF, Paris, 1994.
- MAUZI, Robert, *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Albin Michel, Paris, 1969.
- MAY, George, „La littérature épistolaire date-t-elle du dix-huitième siècle ?” *Studies on Voltaire*, t. LVI (1977), 823–844.
- MENANT, Sylvain, *L'esthétique de Voltaire*, SEDES, Paris, 1995.

– „Pour une esthétique de la brièveté au XVIIIe siècle”, *Dix-huitième siècle européen. En hommage à Jacques Lacan*, Aux amateurs du livre, Paris, 1990.

MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj*, Argumentum, Bp., 1994.

– *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1958.

MORTIER, Roland, „Rousseau et la dissemblance”, in *Le Coeur et la Raison*, Voltaire Foundation, Oxford, 1990, 323–335.

MYLNE, Vivienne G., *Le Dialogue dans le roman français de Sorel à Sarraute*, Universitas, Paris, 1994.

Les Notes de Voltaire. Une écriture polyphonique. Nicholas CRONK–Christian MERVAUD (eds.), Voltaire Foundation, Oxford, 2003.

ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003.

ORAVETZ Vera, *Les impressions françaises de Vienne. 1567–1850*, Szeged, 1930.

PENKE Olga, „Le désir de former l’opinion publique en Hongrie au XVIIIe siècle”, *Philosophes*, 67–82.

– „Dugonics előszavai”, *Tiszatáj*, 2001. febr., 63–79.

– *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*, Balassi, Bp., 2000.

– „A regény jegyzetei”, DUGONICS András, *Etelka*, sajtó alá rendezte PENKE Olga, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002, 437–448.

Pennaháborúk. Összeállította: SZALAI Anna, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1980, 311, 622.

Philosophes, écrivains et lecteurs en Europe au XVIIIe siècle (sous la direction de Didier MASSEAU, „Les Valenciennes n. 18.”, 1995.)

Le philosophe sur les planches. L’image de philosophe dans le théâtre des Lumières: 1680–1815. Textes réunis par Pierre HARTMANN, Strasbourg, 2003.

- PINTÉR Zsuzsanna, „Magyar nyelvűség a 18. század színműirodalmában”, *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BIRÓ Ferenc, Argumentum, Bp., 2005, 153–206.
- PUJOL, Stéphane, *Le Dialogue d'idées au XVIIIe siècle*, SVEC, Oxford, 2005.
- Revue Voltaire*, „Le Dialogue philosophique” című különszám, n° 5 (2005).
- Revue Voltaire*, „La notion voltairienne de «mélanges»” című különszám, n° 6. (2006).
- RIVARA, Annie, „Trois traductions de The Essay on Man de Pope: Du Resnel, Silhouette, Fontanes”, *La traduction des genres non-romanesques au XVIIIe siècle*, réd. par COINTRE, Annie et RIVARA, Annie, Metz, 2003, 47–66.
- ROCHE, Geneviève, *Les traductions-relais en Allemagne au XVIIIe siècle. Des lettres aux sciences*, CNRS, Paris, 2001.
- ROELENS, Maurice, „Le dialogue d'idées au XVIIIe siècle”, *Histoire littéraire de la France*, sous la dir. de P. ABRAHAM et R. DESNÉ, Éditions Sociales, Paris, 1976, t. 6. 259–289.
- „La description inaugurale dans le dialogue philosophique aux XVIIe et XVIIIe siècles”, *Littérature*, n. 18. 1975, 51–62.
- ROULIN, Jean-Marie, *L'Épopée de Voltaire à Chateaubriand: poésie, histoire et politique*, Voltaire Foundation, Oxford, SVEC, 2005.
- ROUSSET, Jean, *Leurs yeux se rencontrèrent. La scène de première vue dans le roman*, Corti, Paris, 1984.
- SANDRIER, Alain, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Champion, Paris, 2004.
- SCHAEFFER, Jean-Marie, „Note sur la préface philosophique”, *Poétique*, n. spéc. „Paratextes”, févr. 1987, 35–44.
- SÉITÉ Yannick, „La note infrapaginale est-elle une forme brève? Le cas de Rousseau »éditeur« de Julie”, *La forme brève*, Champion, Paris, 1996, 179–193.

STAROBINSKI, Jean, „Sur la flatterie”, *Le remède dans le mal. Critique et légitimation de l'artifice à l'âge des Lumières*, Galimard, Paris, 1989.

SZAJBÉLY Mihály, „Előszó és ajánlás. Regény és közönsége a 18. század második felében”, *It*, 1985, 543–564.

– „*Idzanak a' magyar tollak*”, Akadémiai–Universitas Kiadó, Bp., 2001.

SZAUDER József, „Marmontel en Hongrie”, *J. F. Marmontel*, Clermont-Ferrand, 1970, 299–312.

SZEGEDI-MASZÁK Mihály, „Egy műfaj kockázatai (Az esszé fogalma, Montaigne öröksége. Közvetítő műfaj vagy élménybeszámoló)”, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2003, 34–44.

TERRASSE, Jean, „La Contamination des genres chez Diderot : contes, nouvelles, entretiens ou dialogues philosophiques?” *Eighteenth-Century Fiction*, vol. 13, janv-avr. 2001, 279–300.

TODOROV, Tzvetan, *Théorie de la littérature*, Seuil, Paris, 1965.

TRÓCSÁNYI Zoltán, „Az ajánlások történetéhez”, *Magyar Könyvszemle*, 1938, 77–81.

VEYSMAN, Nicolas, „Mise en scène de l'opinion publique”, *Dix-huitième siècle*, 37 (2005), 445–465.

VOLTAIRE, *Correspondence*, éd. by Theodore BESTERMAN, Genève, 1955.

– *Écrits autobiographiques*, éd. par Jean GOLDZINK, Garnier Flammarion, Paris, 2006.

– *Les Œuvres complètes*, t. 35–36. *Dictionnaire philosophique*, sous la direction de Christian MERVAUD, Voltaire Foundation, Oxford, 1994.

– *Œuvres complètes*, 1998–2001. Cédérom.

– *Voltaire en son temps. «Écrasez l'Infâme». 1759–1770*, sous la dir. de R. POMEAU, Voltaire Foundation, Oxford, 1994, IV.

VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordítás-irodalmunk történetéből*, Akadémiai, Bp., 1987.

– *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Akadémiai, Bp., 1991.

WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*, Akadémiai, Bp., 1959.

WHITE, Hayden, *A történelem terhe*, Osiris, Bp., 1997

WIETZENETZ Julia, *Le théâtre français de Vienne (1752–1772)*, Szeged, 1932.

NÉVMUTATÓ

- Abraham, Pierre 65
Acke, Daniel 17, 82
Ágis 32, 107, 114, 191
Alembert, Jean le Rond, D' 16–18,
60, 136
Angelet, Christian 106
Ányos Pál 86
Argental, Charles Augustin de
Ferriol, D', gróf 126
Aristainétosz 84, 101–102
Arisztophanész 31, 33
Augustus, Caius Julius Caesar
211
- Baculard, d'Arnaud 33
Bahtyin, Mihail 169
Balázs Péter 147
Bánffy György, gróf 108, 236
Barcsay Ábrahám 86, 92–93, 95,
97–98, 100, 108, 109
Barr, Michel 61
Bartsai Péter 108
Bayle, Pierre 124–125
Beauzée, Nicolas 158
Becq, Annie 9, 49
Beleznai Miklós 108
Beleznai Miklósné, Podmanitzki
Anna Mária 107
Bellot-Anthony, Michel 158
Belohorszky Ferenc 32
- Benda Kálmán 214
Bengesco, Georges 47
Bessenyei Sándor 98–99
Bessière, Jean 9
Bessire, François 44
Besterman, Theodore 47, 50, 53
Bíró Ferenc 12, 15, 26, 31–32, 41,
76, 82, 86, 89, 91, 99, 109, 111,
155, 164, 167, 178, 191–193
Biziou, Michael 10, 61
Bódi Katalin 86
Boileau-Despréaux, Nicolas 51
Bonfinius (Bonfini) 198
Bossuet, Jacques-Bénigne 170
Buda 107, 134, 191
Burgelin, Claude 228
Bustaret, Claude 228
- Caesar, Gaius Julius 208
Caligula, Gaius Caesar 212
Catalano, G. 158
Cave, Christophe 126
Chamayou, Anne 83–84
Chartier, Roger 106
Cicero, Marcus Tullius 26, 74, 84,
207, 210
Cincinnatus, Lucius Quinctius
196
Claudius, Tiberius 208
Cointre, Annie 160

- Concha Győző 214
 Confucius, Confutazée lásd.: Konfu-
 ciusz
 Cortés, Hernán (Cortez, Fernand,
 Kortéz) 70–72, 79–80
 Cotoni, Marie-Hélène 73
 Couratier, Jacky 107
 Cronck, Nicolas 43, 125
 Cuhe, François-Xavier 33

 Csetri Lajos 141, 157, 168
 Csorba Sándor 87

 Dagen, Jean 70
 Debreczeni Attila 86
 Delon, Michel 10, 61, 232
 Démoris, René 16
 Derrida, Jacques 106, 111, 119
 Descartes, René 49
 Desné, Roland 65
 Destouches, Philippe Néricault 31,
 34
 Diderot, Denis 11, 17, 20, 26–27,
 30–31, 34–36, 39, 60, 65–66,
 77–78, 83, 132, 136, 142–143,
 160, 170, 174, 177, 226–228
 Diogenesz Laertiosz (Diogenes
 Laertius) 148
 Diogenesz, Apollóniai 15, 25, 28–
 29, 68, 77–78, 178, 214
 Droszt Olga 34
 Duchet, Michèle 227
 Duclos, Charles 16–17
 Dugonics András 106, 124, 167,
 180, 185
 Dumarsais, César Chesneau 16
 Du Noyer, A.-M.-P. 102
 Du Resnel, abbé 160

 Eckhardt Sándor 227, 236–237
 Egyed Emese 111

 Ehrard, Jean 194
 Epikurosz 125
 Eszterházy Miklós 85, 107–108

 Falconet, Étienne Maurice 143
 Fekete János, Galánthai, gróf 18,
 45–46, 85, 105–106, 161
 Fénelon, François de Salignac de
 la Mothe 168, 170, 187
 Ferenczi László 46
 Ferret, Olivier 43–44
 Fontanes, Louis de 160
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de
 70–71
 Flammarion, Edith 206
 Fried István 167
 Frigyes, II., német császár 50, 54,
 59, 98
 Fülöp Géza 106

 Gagnebin, Bernard 28
 Gáldi László 163
 Gálos Rezső 30, 102
 Gassendi, Pierre 49
 Gaulin, Michel 17
 Genette, Gérard 43, 105, 107, 123
 Gergely, VII., pápa 203
 Gergye László 128
 Gibbon, Edward 211
 Glaudes, Pierre 61
 Godenne, René 184
 Goggi, Gianluigi 43
 Goldzink, Jean 90
 Gönczi Monika 86
 Goulemot, Jean-Marie 194
 Graffigny, Mme de 33
 Grimm, F.-M. 17
 Grotius, Hugo 214, 218
 Guarinos, Sempere 18
 Guellouz, Suzanne 55, 64, 66, 74

Guiccardi, Jean-Pierre 194
Gusdorf, Georges 235

Gyöngyösi István 180
György Lajos 167

Halifax, lord 88
Hankiss János 34
Harsányi István 87
Hartmann, Pierre 17, 32
Hász-Fehér Katalin 86, 91, 93,
162

Hegel, G. W. F. 119
Heliodórosz 179
Heliogabalus 212
Heltai Gáspár 198
Helvetius, Claude-Adrien 227
Henrik, IV., francia király 135,
203

Herman, Jan 106
Herry, Ginette 35
Hérodotosz 184
Hobbes, Thomas 125, 214, 218
Hobach, P. H. T., 'D, báró (Mira-
beau álnéven is) 8, 11, 54, 56,
151

Homérosz 170
Hopp Lajos 83, 85
Horatius Cocles 196
Horatius, Flaccus Quintus 51, 95–
96, 143, 231

Hübner, Johannes 229
Hubier, Sébastien 21, 235
Hume, David 33, 50, 54, 60, 66
Hunyadi *lásd*: Mátyás király
Hunyadi János 115, 134, 144,
190–192, 195–198, 204, 210,
215

Hunyadi László 107, 110, 113, 134,
191

Huszhang, perzsa király 221

Janus Pannonius 135
József, II., magyar király, német-
római császár 22

Kálmán, magyar király 192
Kálvin 49
Kant, Immanuel 231
Kapróczay Katalin 11, 27
Kármán József 167, 185
Károly, XII., svéd király 196
Kazinczy Ferenc 67–68, 86–87,
103, 168

Kerényi Ferenc 30
Kibédi Varga Áron 179
Kis János 18, 163, 168
Knabe, Peter-Eckhard 82, 84, 158
Kókay György 19, 22, 24, 94, 104,
120, 147, 222–223, 237

Konfuciusz (Confucius, Confutzee,
Konfucius) 48, 55, 73, 148

Köpeczi Béla 163, 168
Kortéz *lásd*: Cortés
Kristeva, Julia 43
Kulcsár Adorján 106
Kulcsár Péter 76, 78, 96, 135,
197–199, 201–202, 214–215

Kushner, Eva 9, 65

Labádi Gergely 86, 147
Lacan, Jacques 133
La Calprenède, Gautier de Costes
168

Lajos, XIV., francia király 218
Leca-Tsiomis, Marie 155
Lecoq, Jean-François 16
Leibniz, Gottfried Wilhelm 67, 85
Lejeune, Philippe 234
Lenglet Dufresnoy, Nicolas 229
Lesage, Alain-René 180
Lessing, Gotthold Ephraim 18
Liemans, Michel 61

- Locke, John 26, 60, 170, 218
 Louette, Jean-François 61
 Lotterie, Florence 32
 Lucanus (Lukánus) 95–96, 108–109, 122, 133, 159, 215
 Lucretius, Titus Carus 51, 125, 128
 Ludányi Mária 179
 Ludassy Mária 28, 215
 Lukas, Wolfgang 35
 Lukianosz 74
 Luther 49
- Maecenas, Caius 211
 Magnan, André 90
 Mahomet, II., török császár 198
 Margócsy István 156
 Mária Terézia 11, 22, 50, 94, 107–108, 113, 121, 168
 Marivaux, Pierre Carlet de 33, 38, 158
 Marmontel, Jean-François 32, 70–72, 96, 109, 159, 168
 Martinez-Fernandez, Mayra 43
 Martini, Karl Anton 214
 Mass, Edgar 158
 Masseau, Didier 16, 18, 106
 Mátyás, magyar király (*Hunyadi*) 109, 135, 191, 192, 196, 215, 217
 Mauzi, Robert 186
 May, Georges 83
 Meletaon (Rost, Johann Leonhard) 168
 Menant, Sylvain 8, 133
 Mercier, Louis-Sébastien 33
 Mervaud, Christian 43, 125
 Mezei Márta 86, 195
 Millot, Claude François Xavier 11, 125, 134, 162, 193, 205, 207–208, 221, 228–229
 Milton, John 116, 161
- Mirabó (Mirabeau, Holbach álnéve) *lásd.*: Holbach
 Molière 31, 33
 Molinié, Georges 179
 Montaigne, Michel de 60–62, 235
 Montecuccoli, Raimondo 197
 Montesquieu, Charles-Louis 11, 26, 33, 44, 50, 55, 60, 85, 205, 208, 211, 214, 217–219, 228
 Montezuma 70–72, 79–80
 Mortier, Roland 9, 82, 235
 Moureau, François 82
 Mucius Scaevola (Scevola) 196
 Mylne, Vivienne G. 80, 175
- Nádasdi Ferenc 85
 Nagyllés János 95
 Nagy Imre 31, 38–39, 75, 104, 122, 168–169, 171–172, 184, 192
 Nagy Lajos, magyar király 194, 196
 Neukirch, Benjamin 102
 Nitzky Kristóf 107–108, 110
 Numa Pompilius 208
- Onder Csaba 90–91
 Oravetz Vera 34
 Orczy László 108, 110
 Orczy Lőrinc 10, 86, 91–93, 107–108, 110
- Óz Pál 228
- Pálffy Miklós 157
 Palissot de Montenois 33
 Palmade, Guy 194
 Pánczél Pál 163
 Pascal, Blaise 51, 125, 170
 Péczeli József 190
 Penke Olga 106, 122, 124, 189
 Pétsi Imre 108, 110, 130
 Pintér Zsuzsanna 164

- Platón 15, 25, 28, 55, 67–68, 74, 77–79
 Plutarkhosz 84
 Pomeau, René 51, 194
 Pompadour, Mme de 74
 Pope, Alexander 51, 61, 109, 115, 127–130, 160–161
 Portal, M. 71
 Prévost d'Exiles 180
 Puech, Jean-Benoît 107
 Pufendorf, Samuel von 214, 218
 Pujol, Stéphane 8, 55–56, 61, 66–67, 73
 Pyrrhon 178

 Rabener, Gottlieb Wilhelm 124
 Raymond, Marcel 28
 Raynal, Guillaume Thomas François 228
 Révai Miklós 18
 Rivara, Annie 160
 Robinet, André 50, 54, 242
 Roche, Geneviève 159
 Roelens, Maurice 65–66, 69
 Roman, Paolo 35
 Roulin, Jean-Marie 135, 190
 Rousseau, Jean-Jacques 11, 15, 17, 25, 28, 37, 39, 50, 67, 83, 124, 145, 162, 180, 186, 209, 214, 215, 219, 222, 226–227, 235–246, 248
 Rousset, Jean 181

 Sambucus, Johannes 102
 Sandrier, Alain 8, 89
 Scevola *lásd:* Mucius Scaevola
 Schaeffer, Jean-Marie 106
 Scotto, F. 158
 Scudéry, Mlle de 184
 Sedaine, Michel-Jean 33
 Seguin, Jean-Pierre 142

 Séité, Yannick 124
 Seneca, Lucius Annaeus 211
 Sermain, Jean-Paul 158
 Seyz nec, Alain 160
 Shaftesbury, báró 60, 228
 Silhouette, Étienne de 160
 Socrates *lásd:* Szókratész
 Sonnenfels, Joseph von 24, 147
 Spinoza, Baruch 125, 214, 218
 Starobinski, Jean 24, 83
 Swieten, Gerhard van 11, 20, 27

 Szajbély Mihály 105–106, 122
 Szalai Anna 18
 Szathmári István 157–158, 163
 Szauder József 85, 157, 168
 Szegedi-Maszák Mihály 61
 Széll Farkas 87
 Sziklai László 163
 Szilágyi Ferenc 50, 53–54, 74, 88
 Szilágyi Márton 39–40, 192
 Szilágyi Mihály 135
 Szilágyi Sámuel 190
 Szluha Demeter 93
 Szókratész (Socrates) 33, 210

 Tamás, Aquinói Szent 49
 Tarnai Andor 85, 157
 Tasso, Torquato 170
 Temistocles *lásd:* Themisztoklész
 Terentius, Marcus 231
 Terrasse, Jean 170
 Themisztoklész (Temistocles) 196
 Thímár Attila 12
 Tissot, Samuel-Auguste 19
 Todorov, Tzvetan 172
 Trócsányi Zoltán 106
 Turenne, Franciaország marsallja 197
 Tüskés Gábor 53

Vácz János 87, 168
 Vaissete, Joseph 11, 138, 162, 193,
 221, 226–229
 Vajda György Mihály 65
 Vajthó László 169
 Vasquez, Lydia 18
 Vercruysse, Jeroom 44
 Vergilius 114, 170
 Vernière, Paul 27
 Verseggy Ferenc 18
 Vespasianus 211
 Veysman, Nicolas 17
 Viellefond, J. R. 102
 Volpilhac-Auger, Catherine 43,
 193, 206, 218, 228
 Voltaire 8, 11, 15, 33–34, 42–52,
 54, 56, 59–60, 66–67, 73–74, 83,
 85, 90, 98, 105, 114, 116, 125–
 129, 132–133, 135, 137, 139,
 152, 158–159, 164, 170, 180,
 186, 189–194, 196, 198, 200–
 205, 209, 217, 218, 227, 233,
 245, 247
 Vörös Imre 53, 164, 173, 190
 Wéber Antal 167
 Weisgerber, Jean 9
 Werbőczy István 214
 Whyte, Hayden 206
 Wietzenetz Julia 34
 Young, Edward 161
 Zanone, Damien 235
 Zehenter Antal 164

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MÚFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF
ATTILÁIG (1998)
14. *Derék Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gámgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Köddöbocz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*

35. **NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. **„ET IN ARCADIA EGO” (2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)
40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
44. *Tasi Réka:*
POPULÁRIS PRÉDIKÁCIÓ – BAROKK RETORIKA (2008)

A XVIII. század folyamán az európai filozófiában és esztétikában jelentős fordulat következik be: a filozófiai gondolatok radikalizálódása és a világ értelmezésében korábban biztosnak vélt elméletek megkérdőjelezése új irodalmi kifejezési formákat kíván. A magyar felvilágosodás irodalmában a Bessenyei-életműre a legjellemzőbbek ezek a változások. Filozófiájának, irodalmi és nyelvi programjának része az új prózai műfajok kipróbálása, amelyeket koncepciójának és egyéniségének megfelelően alakít. Első alkotói korszakát a rövid műfajok jellemzik: az esszé, a dialógus, a levél, a röpirat. A vegyes műfajú írásokat összefogó kötet és a „polgári dráma” érdekes magyar nyelvű változatait valósítja meg. Az időskori próza kevésbé változatos műfaji szempontból. Regénye, társadalombölcseleti prózája, történetírása, a személyes irodalom sajátos műfajában készült művei gondolkodása „summájának” megfogalmazását kísérelik meg. A műfaji kísérletek között sajátos szerepet kapnak a más szövegek függésében létrejövő írások: a bevezetők, az ajánlások és a jegyzetek. Bessenyei György Összes művei kritikai kiadásának tizedik kötete megjelenése után érdemes elgondolkodni az életmű egészét érintő kérdéseken. Ilyen problémakört jelent a prózai írások műfajának kérdése, amelyet a könyv fejezetei bemutatnak.